

प्रश्न प्रश्नपेढी प्रश्नपत्रिका

प्रा. डॉ. सुरेश पाटील

प्रश्न

प्रश्नपेढी

प्रश्नपत्रिका

प्रा. डॉ. सुरेश पाटील

प्रज्ञा प्रकाशन नाशिक

प्रश्न प्रश्नपेढी प्रश्नपत्रिका : प्रा. डॉ. सुरेश पाटील

प्रकाशक : सौ. मीरा पाटील, २२५, मातोरी, ता. जि. नाशिक

© : प्रकाशकाधीन

संपर्क : ०२५३ २३४३७३७, ९४२१८३३१३७, ९४२१६०९४३७

ई-मेल : bhilkotkar29@gmail.com, svpatil27@rdiffmail.com,
mhkale67@gmail.com, bhilkotkar27@rediffmail.com,

प्रथमावृत्ती : डिसेंबर २०१९

मुखपृष्ठ : श्री. किशोर वाघ

अक्षरजुळवणी : संदीप मगर, रवींद्र भुसारे

मूल्य : रूपये २००/-

ISBN : 978-81-921251-8-3

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण, पुनर्जुळवणी, फोटो कॉपी, ऑडिओ रेकॉर्डिंग, इलेक्ट्रॉनिक कॉपी, नाट्य रुपांतर, चित्र-चित्रपट रुपांतर करण्यास मनाई आहे. तसेच वरील कोणत्याही प्रकारची कृती करताना प्रकाशकाची पूर्वपरवानगी अनिवार्य आहे.

मनोगत

प्रश्नपेढी आणि प्रश्नपेढी विकसन आणि प्रश्नपत्रिका निर्मितीवर इंग्रजीत मुबलक पुस्तके उपलब्ध आहेत. पण मराठीत नाहीत. मूल्यमापनाची साधने, त्यांचे प्रकार यावर भरमसाठ पुस्तके बाजारात आहेत. पण शास्त्रीय प्रश्नपेढी आणि विश्वसनीय प्रश्नपत्रिका निर्मिती आणि त्यांचा वापर करण्याबाबत चपखल दिग्दर्शन करणारे पुस्तक मराठी भाषेत उपलब्ध नाही.

अध्ययन निष्पत्तींची चाचपणी करणारी शास्त्रशुद्ध प्रश्नपत्रिका तयार करणे. अन तेवढ्याच शास्त्रीय पद्धतीने विद्यार्थ्यांच्या उत्तरपुस्तिका तपासल्या जाणे, हा शिक्षण प्रक्रियेतला गाभा आहे. पण तो दूर ठेवून अनेकविध गोष्टींचे स्तोम माजविले जाते. प्रश्नपत्रिका-उत्तरपुस्तिकांची तथाकथित गोपनीयता, त्यांची तपासणी, मर्यादित वेळेत निकाल लावण्यासाठी वस्तुनिष्ठ आणि विश्वसनीय मूल्यनिर्धारणाला सतत तिलांजली दिली जाते, ही आपल्याच नव्हे तर जगभरातल्या शिक्षणप्रक्रियेतले प्रखर आणि तितकेच भयावह वास्तव आहे.

प्रश्न, प्रश्नविश्लेषण, प्रश्नपत्रिका निर्मिती आणि प्रश्नपत्रिका विश्लेषण यांवर एच. जे. टेलर यांनी खूप काम केले आहे. गोहाटी विद्यापीठात असताना अतिशय मुलभूत आणि शास्त्रीय स्वरूपाचे काम श्री. टेलर आणि त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी केलेले आहे. अर्थात हे सारे संशोधन आणि लेखनही इंग्रजीत आहे.

एच. जे. टेलर यांचे संशोधन सांगते की, “जगातील पंचवीस टक्के नापासांचे प्रमाण हे केवळ परीक्षा पद्धतीमधील उणिवांमुळे होते. यामध्ये विद्यार्थ्यांने अभ्यास किती आणि कसा केला यापेक्षा त्याला परीक्षक कोण लाभले आणि त्यांनी कसे गुणदान केले यावरच विद्यार्थ्यांचे भवितव्य अवलंबून असते.”

एच. जे. टेलर यांच्या मते पंचवीस टक्के विद्यार्थी परीक्षकांच्या उणिवांमुळे अभ्यास करूनही नापास होतात. माझा उच्च शिक्षणातील अनुभव

असे सांगतो कि जवळपास पंचवीस विद्यार्थी असे असतात की ते परीक्षकांमधील उणिवांमुळे पास होत असतात, ते अभ्यास न करता पास झालेले असतात. म्हणजे परीक्षकांकडून शैथिल्याने होणारे परीक्षण किंवा मूल्यनिर्धारण अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना जसे नुकसानकारक ठरते तसेच अभ्यास न करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना ते अनाटायी फलदायीही ठरत आलेले आहे. म्हणजे जागतिक स्तरावरील उच्च शिक्षणातील विद्यार्थ्यांच्या उत्तरपुस्तिकांचे मूल्यनिर्धारण किमान पन्नास टक्के सदोष असते.

नाशिकच्या य. च. म. मुक्त विद्यापीठ प्रारंभीच्या दोन दशकात यासंदर्भात उच्च प्रतीची कामे झाली. प्रश्न, प्रश्नपेढी, प्रश्नपत्रिका यांसंदर्भात शास्त्रीय पद्धतीने दर्जेदार कामे करता आली. या दोन दशकात महाराष्ट्रातील शहरा-शहरांत प्रश्नपेढी विकसनाची उत्तम शिबिरे झाली. उत्तम प्रश्न, उत्तम प्रश्नपेढी आणि दर्जेदार प्रश्नपत्रिकांची निर्मिती या काळात मुक्त विद्यापीठात झाली. त्यामुळे मूल्यनिर्धारणाची कामेही वस्तुनिष्ठ आणि विश्वसनीय रीतीने पार पडत राहिली. या कामांत प्रत्यक्ष सहभागी होण्याचे समाधान मला या काळात मिळाले. यामुळे मी स्वतःला खरोखर कृतकृत्य समजतो.

विद्यापीठ अनुदान मंडळ आणि विशेष करून भारतीय विद्यापीठ संघाने उच्च शिक्षणातील परीक्षा आणि त्यातील सुधारांवर वेळोवेळी लक्ष घातले. यासंदर्भात पाठपुरावा केला. देशभर कृतीसत्रे परिसंवाद घेतले. पण किरकोळ अपवाद वगळता या केंद्रस्तरावरील संस्थांना देशातील विद्यापीठांकडून योग्य प्रतिसाद मिळाला नाही. परीक्षांमध्ये आणि एकूण मूल्यमापन प्रक्रियेत सुधार आणताना अनेक विद्यापीठांनी जखम डोक्याला आणि मलम हाताला असे उपचार वारंवार केले.

या क्षेत्रात एक मोठी अडचण अशी दिसते आहे. या क्षेत्रात व्यासंगी लोकांची तसेच मूल्यनिर्धारणात वस्तुनिष्ठता आणि विश्वसनीयतेचा आग्रह धरणाऱ्यांची देशभरातच वाणवा आहे. विद्यापीठ स्तरावर परीक्षण आणि मूल्यनिर्धारणासंबंधित महत्वाच्या पदांवर काम करणाऱ्या धुरीणांकडे यासंदर्भातील व्यासंग सोडा पण अभ्यास करून माहिती घेण्याचीही इच्छा शक्ती

अभावानेच आढळते. त्यांच्याकडे संबंधित शैक्षणिक पार्श्वभूमीही नसते. यामुळे आपल्या उच्च शिक्षणाची परवड संपताना दिसत नाही. या पार्श्वभूमीवर प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तरावरील मूल्यमापन प्रक्रियेत जरा तरी विश्वसनीयता आढळते. याचे कारण या स्तरावरील शिक्षक परीक्षकांना अध्ययन-अध्यापन आणि मूल्यमापन प्रक्रियेचे अंशतः का असेना पण प्रशिक्षण मिळालेले असते. या साऱ्या पार्श्वभूमीवर उच्च क्षेत्रात अध्यापन-परीक्षण करणाऱ्या अध्यापकांना परीक्षण आणि मूल्यमापनाचे प्रशिक्षण किती गरजेचे आहे, याची खात्री पटते !

अनेकदा नवीन साधने, तंत्रे आणि तंत्रज्ञानाचा परीक्षांमधील अंमलबजावणीलाच परीक्षा सुधार म्हटले जाते. एकूणच परीक्षा आणि मूल्यमापन प्रक्रियेत सूट न होणाऱ्या साधनांचा अनाढ्या आणि नको तिथे वापर म्हणजे परीक्षा सुधार असा गैरसमज अनेकदा होताना असतो. विद्यार्थी केंद्रीभूत ठेवून त्याने मिळविलेल्या ज्ञानाची वस्तुनिष्ठ तपासणी करणे ही बाब लक्षात घेवून काही सुधार होत असतील तर त्यास 'परीक्षा सुधार' किंवा 'मूल्यमापन सुधार' म्हणता येईल.

पूर्वी प्रश्नपत्रिका प्राश्निकाच्या घरून सिल बंद पाकिटात येत असे. त्यानंतर अनेक विद्यापीठे तज्ज्ञांना मुख्यालयात निर्मात्रित करून त्यांच्याकडून तयार करून घेवू लागले. भविष्यात साऱ्या प्रश्नपत्रिका प्राश्निक ऑनलाईन पाठवणार आहे. अर्थात हा बदल अंमलबजावणीतला आहे. तो सुधार नव्हे प्रश्नपत्रिका निर्मिती कोठे झाली यापेक्षा तिचा दर्जा कसा आहे, ही बाब अधिक महत्त्वाची आहे. तेव्हाच महत्त्व परीक्षणालाही आहे.

विद्यार्थ्यांच्या उत्तरपुस्तिका तपासण्यासाठी पूर्वी घरी पाठविल्या जात असत. त्यानंतर केंद्रीय मूल्यनिर्धारण कार्यक्रमात त्या तपासल्या जावू लागल्या. भविष्यात त्या साऱ्या ऑनलाईन तपासल्या जातील. हा देखील केवळ जागेतला आणि अंमलबजावणीतला फरक आहे. मूळ मूल्यनिर्धारणाचे म्हणजे परीक्षण प्रक्रियेच्या दर्जाचे काय ? विद्यार्थ्यांला अचूक आणि वस्तुनिष्ठ गुणदान होणे महत्त्वाचे ! मग त्याची उत्तरपुस्तिका कोठेही तपासा. परीक्षकाच्या घरी,

विद्यापीठात किंवा चारचौघांच्या पॅनलसमोर ! त्याचे अध्ययन कितपत झाले, त्याचे चपखल आणि अचूक परीक्षण हा शिक्षणप्रक्रियेचा गाभा आहे !

प्रश्न तयार करणे, प्रश्नपत्रिका निर्मिती करणे आणि उत्तरपुस्तिका तपासणे हा अनेकदा केवळ उपचार समजला जातो. याची काही प्रत्यक्ष उदाहरणे या पुस्तकात देण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रश्नपत्रिका आणि उत्तरपुस्तिका यांना गोपनीयतेच्या नावाखाली सतत लपविण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामुळेच अनेक शैथिल्ययुक्त कामे आणि गैरकृत्ये अकारण झाली जातात. आपल्या उणीवा सर्वासमोर किंवा समाजासमोर येणारच नाहीत याची खात्री असल्याने परीक्षक मंडळींच्या शैथिल्य प्रवृत्तीला अनायासे प्रोत्साहन मिळते.

निदान विद्यार्थ्यांच्या लिखित उत्तरपुस्तिकेचे तरी गोपनीय हे बिरूद काढणे गरजेचे आहे. ती विद्यार्थ्यांना अथवा अन्य कोणालाही केव्हाही पाहता यावी. किंबहुना ती जाहीर आणि मोकळ्या वातावरणात तपासावी. अलीकडच्या काळात दूरचित्रवाणीवर अनेक लाईव्ह शो होतात. अनेकविध प्रकारच्या स्पर्धा असतात. तेथे अशी गोपनीयता नसते. उदाहरणार्थ, गाण्याच्या स्पर्धेमध्ये स्पर्धक गाणे म्हणतो. समोर बसलेल्या परीक्षकांपैकी सारेच सर्वासमक्ष गुणदान करतात. एक जण दहापैकी आठ तर दुसरा सहा आणि तिसरा आपल्या मताने गुणदान करीत असतो. याच धरतीवर शिक्षणातील आणि प्रामुख्याने उच्च शिक्षणात परीक्षण खुलेपणाने व्हायला हवे. तरच त्यातील शैथिल्य जाईल.

अनुक्रमणिका

प्रकरण १ : प्रश्नपेढी : प्रश्नपेढी, प्रश्नपेढीचे स्वरूप, प्रश्नपेढीचा उगम, प्रश्नपेढीची गरज आणि फायदे, प्रश्नपेढीची वैशिष्ट्ये, प्रश्नपेढीचे उपयोग, प्रश्नपेढी, विकसनातील अडचणी, प्रश्नपेढी विकसनातील काही अनुभव, अज्ञानामुळे विरोध, प्रश्नपत्रिका निर्मिती : काही अनुभव, प्रश्नपत्रिका निर्मिती : एक गांभीर्यपूर्ण काम, प्रश्नपत्रिकेत सर्व स्तरावरील प्रश्न असावेत, प्रश्नपत्रिकेत उद्दिष्टानुगामी प्रश्न असावेत, प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नांची पुनरावृत्ती. ११-३१

प्रकरण २ : प्रश्नपेढीची विकासप्रक्रिया : प्रश्नपत्रिका आराखडा निर्मिती, विषयतज्ज्ञांची यादी तयार करणे, प्रश्नलेखनासंबंधित प्रशिक्षण, प्रश्नलेखन व सादरीकरण, प्रश्नांना तांत्रिक मूल्ये प्रदान, प्रश्नतक्त्याचा वापर, प्रश्नसंपादन : (अ) आशय संपादन (ब) भाषा संपादन (क) मूल्यमापन संपादन (ड) आराखडा संपादन, प्रश्न संपादन करताना घ्यावयाची काळजी, प्रश्न संपादन : दोन टप्पे १) प्राथमिक टप्पा २) अंतिम टप्पा, प्रश्न संपादनाबाबत प्रश्नकर्त्याची भूमिका, प्रश्नांचा वापर, प्रश्नविश्लेषण, काठीण्यपातळी, भेदनक्षमता, प्रश्नविश्लेषण, प्रश्न दुरुस्ती, प्रश्न पुनर्वापर, प्रश्नलेखनासाठी संहिता. ३२-४८

प्रकरण ३ : प्रश्न, त्यांचे प्रकार आणि विकसन : वस्तुनिष्ठ प्रश्न, फायदे, वस्तुनिष्ठ प्रश्नांचे प्रकार, प्रत्यावाहनात्मक प्रश्न : फायदे आणि मर्यादा, प्रत्यभिज्ञान प्रश्न : गाळलेले शब्द भरा, गाळलेल्या जागा भरा प्रश्न तयार करताना घ्यावयाची काळजी - १०, एका शब्दात/वाक्यात उत्तरे लिहा, प्रश्न तयार करताना घ्यावयाची काळजी -५, द्विपर्यायी प्रश्न : चूक/बरोबर, खरे/खोटे, होय/नाही, योग्य/अयोग्य, सहमत/असहमत, सत्य/असत्य, द्विपर्यायी प्रश्नांचे फायदे - ७, मर्यादा - ४, द्विपर्यायी प्रश्न तयार करताना घ्यावयाची काळजी - ८, बहुपर्यायी प्रश्न, बहुपर्यायी प्रश्नांचे प्रकार : १. एक प्रतिसाद प्रकार, २. बहु प्रतिसाद प्रकार, ३. अनुक्रम प्रतिसाद प्रकार, ४. सादृश्य प्रतिसाद प्रकार, ५. आकारात्मक प्रतिसाद प्रकार, ६. तुलनात्मक बहुपर्यायी, ७. सर्वसमावेशक प्रतिसाद प्रकार, ८. जोड्या : बहुपर्यायी प्रतिसाद, बहुपर्यायी प्रश्नलेखन करताना घ्यावयाची काळजी -३१, जोड्या लावा (Matching), फायदे, मर्यादा, जोड्या

लावा हा प्रश्न तयार करताना घ्यावयाची काळजी - ८, अनुक्रम लावणे, मुक्त प्रतिसादात्मक प्रश्न : अतिलघूत्तरी प्रश्न, अतिलघूत्तरी प्रश्नलेखन करताना घ्यावयाची काळजी-४, लघूत्तरी/दीर्घोत्तरी प्रश्नलेखन करताना लक्षात घ्यावयाच्या बाबी - 25, सर्व प्रकारचे प्रश्नलेखन करताना लक्षात घ्यावयाच्या सर्वसाधारण बाबी - 11. 49-127

प्रकरण ४ : उद्दिष्टनिहाय प्रश्नलेखन : शिक्षणाचे मानसशास्त्रीय अधिष्ठान या विषयाशी संबंधित नमुना प्रश्न, पीक उत्पादन तंत्र या कृषी विषयाशी संबंधित नमुना प्रश्न, अर्थशास्त्र या विषयाशी संबंधित नमुना प्रश्न, प्रश्नप्रकारांतील सीमारेषा, उद्दिष्टांच्या सीमारेषा, स्तरनिहाय पाठ्यक्रम आणि उद्दिष्टे निश्चिती. 128-144

प्रकरण ५ : प्रश्नपत्रिका निर्मिती : शिक्षणप्रक्रिया, प्रश्नपत्रिका, संविधान तक्ता, संविधान तक्ता निर्मिती : घटकानुसार गुणविभागणी तक्ता, उद्दिष्टानुसार गुणविभागणी तक्ता, प्रश्न प्रकारानुसार गुणविभागणी तक्ता, सुलभ संविधान तक्ता, संविधान तक्ता, प्रश्नपत्रिकेचे दृश्य स्वरूप, नमुना प्रश्नपत्रिका, नमुना उत्तराचे मुद्दे आणि गुणविभागणी, प्रश्नपेढी-प्रश्नपत्रिका निर्मिती आणि मूल्यनिर्धारणात तंत्रज्ञानाचा वापर, संगणकीय प्रश्नपत्रिका, उत्तरपुस्तिकांचे मूल्यनिर्धारण, तंत्रज्ञान साध्य नव्हे, साधन. १४५-१७४

पारिभाषिक शब्दसूची : १७५-१८१

संदर्भ साहित्य सूची : १८२-१८५

प्रकरण १

प्रश्नपेढी

‘Question’ या इंग्रजी शब्दास मराठीत ‘प्रश्न’ असा प्रतिशब्द आहे. प्रश्न यास Enquiry, Query, Issue, Problem असे अनेक प्रतिशब्द आहेत. परंतु शिक्षण, परीक्षा व मूल्यमापनासंदर्भात Question साठी प्रश्न हाच मराठी प्रतिशब्द वापरतात. मूल्यमापनाच्या अनेक साधनांपैकी परीक्षा हे एक साधन आहे. या साधनाचा वापर करताना प्रश्नांचा उपयोग केला जातो.

प्रश्न : प्रश्न म्हणजे काय ?

- जे विधान विचार करण्यास प्रवृत्त करते.
- जे विधान समस्येचे स्वरूप सांगते.
- जे विधान उत्तर लेखनाचा रस्ता दाखविते.
- जे विधान उत्तराची मागणी करते.

प्रश्नाच्या किंवा प्रश्न विधानांच्या अशा विविध व्याख्या करता येतील.

प्रश्नपेढी

प्रश्न + पेढी अशा दोन शब्दांनी ‘प्रश्नपेढी’ हा शब्द तयार झालेला आहे. प्रश्नांची पेढी, यादी किंवा चळत म्हणजे प्रश्नपेढी होय. पण प्रश्नपेढी म्हणजे केवळ प्रश्नविधानांची यादी नव्हे. प्रत्येक प्रश्नासोबत त्याचे उत्तर आणि इतर शैक्षणिक व तांत्रिक मूल्ये आवश्यक असतात.

यासाठी प्रत्येक प्रश्न एका विशिष्ट स्वरूपातील तक्त्यात लिहून किंवा संगणकात एन्ट्री करताना त्यास सर्व मूल्ये प्रदान करून साठविलेल्या प्रश्नाच्या पेढीस प्रश्नपेढी म्हटले जाते. प्रश्नपेढीसाठी इंग्रजीत Question Bank असा शब्द वापरला जातो.

प्रश्नपेढी म्हणजे,

- १) शास्त्रीय पद्धतीने साठविलेले किंवा संचय केलेले प्रश्न.
- २) जेथे विषयनिहाय प्रश्नपत्रिकेच्या संविधान तक्त्यानुसार विविध उद्दिष्टे, प्रश्नप्रकार आणि काठीण्य पातळीवर आधारित प्रश्न असतात.
- ३) जेथे सर्वच प्रश्नांना घटक क्रमांकापासून उत्तरसूचीपर्यंत सर्व शैक्षणिक व तांत्रिक मूल्ये प्रदान केलेली असतात.
- ४) जेथील प्रश्नांवर संस्कार व संपादनाची प्रक्रिया निरंतर चालू असते.
- ५) जेथे नवीन प्रश्नांची सतत भर पडत असते.
- ६) जेथील प्रश्न प्रश्नपत्रिकेत वापरून त्यांचे सांख्यिकी विश्लेषण केले जाते.

प्रश्नपेढीचे स्वरूप

एखाद्या विषयातील विविध प्रकारच्या केवळ प्रश्नविधानांचा संग्रह म्हणजे प्रश्नपेढी असा समज पाहावयास मिळतो. केवळ प्रश्न अथवा प्रश्नविधाने म्हणजे प्रश्नपेढी नव्हे. तर प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर आणि प्रश्नासंबंधी सर्व शास्त्रीय माहिती म्हणजे प्रश्नपेढी होय. ही प्रश्नपेढी साठविण्याची पद्धतदेखील शास्त्रीय अशीच असते.

प्रत्येक प्रश्नाचा प्रश्नलेखक, प्रश्नलेखनाचा दिनांक, संपादक, संपादनाचा दिनांक, प्रश्न ज्यावर आधारित आहे तो पाठ्यक्रम, पुस्तक अथवा ग्रंथ, त्यातला घटक, उपघटक, प्रश्नप्रकार, गुण, वेळ, अपेक्षित काठीण्य, अपेक्षित उद्दिष्टे, प्रश्नविधान, प्रश्नाचे अपेक्षित उत्तर आणि सांख्यिकीय माहिती साठविण्याची व्यवस्था असावी.

प्रश्नपेढी ही विविध प्रकारांनी विकसित करता येते. विषयनिहाय, प्रश्न प्रकारनिहाय, उद्दिष्टांनिहाय वर्गीकरण करून प्रश्नपेढीचे जतन करता येते. विशिष्ट प्रकारच्या प्रश्नतक्त्यांत तसेच संगणकातही प्रश्नपेढी साठवून ठेवता येते.

प्रश्नपेढीचा उगम

भारतातील तसेच जगभरातील परीक्षापद्धती ही सदैव चर्चेचा आणि टीकेचा विषय राहिलेली आहे. भारतात स्वातंत्र्यानंतर आणि स्वातंत्र्यापूर्वीही जे जे शिक्षणविषयक आयोग, समित्या नेमल्या गेल्या त्या सर्वानी परीक्षा पद्धती व तिची अंमलबजावणी यांवर ताशेरे ओढलेले आहेत. अनेक राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांमध्ये या पद्धतीत आमूलाग्र बदल करावा, अशा सूचना व शिफारशी वारंवार करण्यात आल्या आहेत. अर्थात, परीक्षेविषयीच्या तक्रारी केवळ आपल्या देशात नाहीत तर जगभरातील परीक्षापद्धती नेहमी चर्चेचा विषय राहिलेली आहे.

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर दर्जेदार शिक्षण समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहोचावे अशी येथील धुरीणांची इच्छा होती. याची परिणती म्हणून देशातील शिक्षणतज्ज्ञांना पुढे आणण्याबरोबरच बाहेरच्या आणि प्रगत देशांतील मोठ्या शिक्षणतज्ज्ञांना भारतात निर्मंत्रित करण्यात आले. यामध्ये डॉ. बेंजामिन ब्लूम, डॉ. एच. जे. टेलर अशा मोठ्या शिक्षणतज्ज्ञांचा समावेश होता. या लोकांनी भारतातील एकूण शिक्षण आणि परीक्षापद्धतीचा अभ्यास करून सुधारणा घडवून आणण्यासाठी काही शिफारशी केल्या. नेमक्या याच काळात विद्यापीठ अनुदान मंडळ व भारतीय विद्यापीठ संघ या देशाच्या केंद्रस्थानी असलेल्या संस्थांनीही शिक्षण व परीक्षापद्धतीकडे डोळसपणे पाहावयास सुरुवात केली. १९७० च्या दशकात परीक्षापद्धतीमधील अडचणींसंदर्भात देशव्यापी कृतिसत्रे आयोजित करण्यात आली. या देशव्यापी कृतिसत्रांत परीक्षा, तिच्यातील दोष यांबाबत सखोल आणि सकारात्मक चर्चा झाल्या. अशाच काही कृतिसत्रांतून परीक्षेतील अडचणी व दोष दूर करण्यासाठी कोणते उपाय योजावेत यांचाही शोध घेण्यात आला. परीक्षेतील दोष दूर करून तिच्यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाने १९७६ मध्ये कृतियोजना जाहीर केली. परीक्षेत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी जी विविध कलमे सुचविली गेली. त्यांमध्ये प्रश्नपेढी विकसन हे प्रमुख कलम होते. यानंतर आजवर भारतीय विद्यापीठ संघ आणि विद्यापीठ अनुदान आयोग या दोन्ही संस्थांनी प्रश्नपेढी विकसनासाठी देशभरातील विद्यापीठांना सातत्याने आवाहन केले आहे.

प्रश्नपेढीची गरज आणि फायदे

- १) प्राश्निक सभेसाठी आल्यानंतर ऐनवेळी घाईने तयार केलेले प्रश्न चुकीचे किंवा संदिग्ध असू शकतात. असे प्रश्न कमी दर्जाचे असल्यास ते विद्यार्थ्यांचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करण्यास कमी पडतात.
- २) मूल्यमापनाच्या दोन मुख्य साधनांपैकी संख्यात्मक साधनातील लेखी परीक्षा हे जगभर सर्वाधिक वापरले जाणारे साधन आहे. या साधनात ज्यांची गरज असते, ते प्रश्न शास्त्रीय पद्धतीने साठवून ठेवणे गरजेचे असते.
- ३) पुरेसा वेळ देऊन शास्त्रीय पद्धतीने विकसित केलेली प्रश्नपेढी उद्दिष्टाधिष्ठित मूल्यमापनासाठी आवश्यक असते.
- ४) बोधात्मक क्षेत्रातील उद्दिष्टांची वस्तुनिष्ठ व विश्वसनीय चाचपणी करण्यासाठी प्रश्नपेढीला पर्याय नाही. प्रश्नपेढीत पुरेसे आणि दर्जेदार प्रश्न असल्यास वस्तुनिष्ठ आणि विश्वसनीय मूल्यमापन होते.
- ५) मूल्यनिर्धारण होताना अनेकदा परीक्षकांकडून वस्तुनिष्ठ परीक्षण होत नाही. त्याचबरोबर प्रश्नपत्रिका आणि त्यातील प्रश्न तयार करतानाही व्यक्तिनिष्ठता येत असते. पाठ्यपुस्तकातील आशय, अध्ययन-अनुभव आणि उद्दिष्टांचा विचार न करता प्रश्न प्रश्नपत्रिका निर्मिती झाली असल्यास असे मूल्यमापन विश्वसनीय राहात नाही. यासाठी सर्व बाजूंनी विचार करून शास्त्रीय पद्धतीने आणि गांभीर्यपूर्ण वातावरणात प्रश्नपेढी विकसित करणे, हे एकूण शिक्षणप्रक्रियेसाठी गरजेचे आहे.
- ६) विद्यापीठ, महाविद्यालय अथवा संस्थेकडे विकसित प्रश्नपेढी उपलब्ध असल्यास वेळ, श्रम आणि पैसा या सर्व घटकांची बचत होते.

गृहपाठ, वर्गचाचणी, सत्रपरीक्षा अथवा अंतिम परीक्षा अशा कोणत्याही परीक्षेसाठी प्रश्नपत्रिकेचा संच तयार करावयाचा झाल्यास प्रश्नपेढी उपलब्ध असल्यामुळे संच तयार

करण्यासाठी नव्याने प्रश्न तयार करण्याची गरज राहात नाही. यामुळे वेळेची बचत होते. प्रश्नपत्रिकांचे संच तयार करण्यासाठी तज्ज्ञ मनुष्यबळ कमी लागत असल्यामुळे आर्थिक बचतही होते. कोणत्याही विषयाच्या प्रश्नपत्रिकेचे तीन संच तयार करण्यासाठी दोन किंवा तीन तज्ज्ञांच्या पॅनलला साधारण तीन दिवसांचा कालावधी आवश्यक असतो. परंतु प्रश्नपेढी तयार असल्यास किमान वेळेत प्रश्नपत्रिकेची निर्मिती होते. प्रश्नपेढी उपलब्ध असल्यास पॅनलमध्ये तीनऐवजी एक वा दोन तज्ज्ञही प्रश्नपत्रिकेची निर्मिती करू शकतात.

- ७) प्रश्नपेढी पुरेशी विकसित असल्यास निरनिराळ्या विषयांचे एकापेक्षा जास्त, समांतर आणि संतुलित प्रश्नपत्रिका संच तयार करता येतात.
- ८) मूल्यनिर्धारण काटेकोर होते आणि त्याची तुलनीयता वाढते.
- ९) प्रश्नपेढीमुळे पाठ्यक्रमाबाहेरील प्रश्न प्रश्नपत्रिकेत येत नाहीत.
- १०) प्रश्नपेढी शास्त्रीय पद्धतीने विकसित केलेली असेल तर प्रश्नपत्रिकेत सदोष प्रश्न न पडण्याची पूर्ण खात्री असते.
- ११) अध्यापकास अध्यापन करण्यासाठी प्रश्नपेढी मार्गदर्शक ठरते.
- १२) विकसित प्रश्नपेढी विद्यार्थ्यांना पुरविण्यात येत असेल तर परीक्षेची तयारी विद्यार्थ्यांना सुकर जाते.
- १३) शास्त्रीय प्रश्नपेढीमुळे प्रश्नपत्रिकेत उद्दिष्टविरहित प्रश्न पडण्याची शक्यता नसते. म्हणजे अशा प्रश्नपत्रिकेद्वारे उद्दिष्टाधिष्ठित मूल्यमापन करणे शक्य होते.
- १४) प्रश्नपेढीतील प्रश्नांच्या नमुना उत्तरांचे मुद्दे व मुद्देनिहाय गुणविभागणी दिलेली असल्यास आशयात्मक प्रश्नांच्या परीक्षेतही वस्तुनिष्ठ मूल्यमापनाकडे जाणे शक्य होते.

प्रश्नपेढीची वैशिष्ट्ये

- १) प्रश्नपेढीतील प्रश्न हे विषयतज्ज्ञांनी अत्यंत काळजीपूर्वक तयार केलेले असतात.
- २) प्रश्नपेढीत विविध प्रश्नप्रकारांचा समावेश केलेला असतो.
- ३) अध्ययनात प्रगत, मागे पडणारे व सर्वसाधारण अशा सर्व बौद्धिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांना लक्षात घेऊन विविध काठीण्य पातळीवरचे प्रश्न करता येतात.
- ४) शास्त्रशुद्ध पद्धतीने विकसित केलेल्या प्रश्नपेढीत प्रत्येक प्रश्नांसंबंधित संपूर्ण माहिती असते.
- ५) प्रश्नपेढीत साठविलेल्या सर्व प्रश्नांची तांत्रिक मूल्ये निश्चित केलेली असतात. यामध्ये लेखकाचे नाव, प्रश्नाचा उपघटक, घटक, पुस्तक, उद्दिष्ट, काठीण्यपातळी, प्रश्नप्रकार, प्रश्नाचे गुण, सोडविण्यासाठी लागणारा वेळ, प्रश्नविधान, उत्तर, आवश्यक असल्यास गुणविभागणी आणि प्रश्नासंबंधित सांख्यिकीय माहिती इत्यादींचा समावेश असतो.
- ६) प्राश्निकाने तयार केलेल्या प्रश्नाचे चिकित्सक विश्लेषण व मूल्यमापन करूनच त्या प्रश्नांचा प्रश्नपेढीत समावेश केलेला असतो.
- ७) प्रश्नपेढीसाठी प्रश्न तयार करण्याच्या प्रक्रियेतून अभ्यासक्रमाची ध्येये व उद्दिष्टेही अधिक स्पष्ट होतात.
- ८) प्रश्नपेढी विकसन हे निरंतर स्वरूपाचे काम आहे. कोणताही प्रश्न हा अंतिम स्वरूपातील नसतो. त्यात सुधारणेस व संपादनास नेहमी वाव असतो. प्रत्येक प्रश्न हा विविध अंगांनी तपासला जात असल्यामुळे त्यात दुरुस्तीला नेहमी संधी असते. एका व्यक्तीने प्रश्नांत केलेले बदल कदाचित इतर तज्ज्ञांना मान्य नसतात. त्यामुळे प्रत्येक तज्ज्ञ आपल्या पद्धतीने बदल करू शकतो. कोणाचाही बदल शंभर टक्के चूक किंवा बरोबर नसतो.

प्रश्नपेढीचे उपयोग

शास्त्रीय पद्धतीने विकसित केलेली प्रश्नपेढी परीक्षा आणि मूल्यमापन प्रक्रियेत अनेक ठिकाणी उपयुक्त ठरू शकते.

- १) नियमित अध्ययन-अध्यापन चालू असताना गृहपाठ, वर्गचाचणी तयार करण्यासाठी प्रश्नपेढी उपयुक्त ठरते.
- २) विविध अध्ययन-अनुभवांवर आणि उद्दिष्टांवर आधारित प्रश्नपेढीतील प्रश्न प्रश्नपत्रिकेत वापरल्यास मूल्यमापन सर्वसमावेशक होते. त्याची विश्वासनीयता वाढते.
- ३) विशिष्ट पाठ्यक्रमातील आशयावर, विविध उद्दिष्टांवर आधारित प्रश्न तयार करताना अध्ययन अनुभव, उद्दिष्टे आणि मूल्यमापनाची साधने यांतील सुसंगती राखली जाते.
- ४) आशयात्मक प्रश्नांसाठी नमुना उत्तरे/नमुना उत्तराचे मुद्दे आणि मुद्देनिहाय गुणविभागणी काटेकोर असल्यास मूल्यनिर्धारण वस्तुनिष्ठतेकडे जाते.
- ५) प्रश्नपत्रिकेतील संदिग्ध प्रश्नांची संख्या कमी होते.
- ६) शास्त्रीय प्रश्नपेढीमुळे शिक्षणप्रक्रियेतील एकूण दोष शोधता येतात. उद्दिष्टे, अध्यापन, मूल्यमापनाचे साधन यांतील दोष अथवा विसंगती शोधणे शक्य होते.

प्रश्नपेढी विकसनातील अडचणी

विद्यापीठ अनुदान मंडळ आणि भारतीय विद्यापीठ संघाने वारंवार शिफारस करूनही भारतातील दहा टक्के विद्यापीठेही प्रश्नपेढी विकसन करीत नाहीत. ज्यांनी सुरु केली, ती फार टिकवू शकले नाहीत. विविध कारणांमुळे भारतीय विद्यापीठांत प्रश्नपेढी विकसन कार्यक्रम तग धरू शकला नाही.

- १) प्रश्नपेढीसाठी आवश्यक तज्ज्ञतेचा अभाव ही सर्वात मोठी अडचण आहे. प्रश्न, उद्दिष्टे, अध्ययन-अनुभव, अध्ययन-अध्यापन यांतील किमान माहिती वा ज्ञान नसलेल्या व्यक्ती प्रश्नपेढी विकसनात अडसर ठरतात. कोणतीही माहिती वा तंत्रे

- अवगत नसतानाही सर्व माहीत आहे, अशा आविर्भावात केलेली प्रश्नपेढी शास्त्रीय पद्धतीने विकसित होत नाही.
- २) प्रश्नपेढी विकसनानंतरच्या फायद्याची जाणीव नसते. तेथे प्रश्न विकसनासाठी पुढाकार घेतला जात नाही.
 - ३) प्रश्नपेढी विकसन कार्यक्रमातील गांभीर्याचा अभाव. काही विद्यापीठांनी प्रश्नपेढीचा कार्यक्रम हाती घेतला. परंतु गांभीर्याचा अभाव राहिला. प्रश्नपेढी म्हणजे केवळ प्रश्नांची यादी अशी चिल्लर समजून झाल्याने ही कल्पना रुजली नाही.
 - ४) बहुतांश विद्यापीठांत प्रशासनाला प्रश्नपेढी कळलीच नाही. प्रशासनात उच्च स्तरावर आणि निर्णय प्रक्रियेत असणाऱ्या लोकांना ती कळली नाही.
 - ५) प्रश्नपेढीसाठी वित्तीय पाठबळाचा अभाव असतो. प्रश्नपेढी विकसनासाठी आवश्यक कृतिसत्रे घ्यावयाची असल्यास वित्तीय पाठबळ आवश्यक असते. अनुभवी व तज्ज्ञ व्यक्ती बोलावून उद्बोधन, प्रश्नलेखन, सादरीकरण व चर्चा करावयाची असल्यास त्यासाठी वित्तीय पाठबळ असणे आवश्यक ठरते.
 - ६) इच्छाशक्तीचा अभाव. काही ठिकाणी आर्थिक पाठबळ असले तरी चांगले आणि गांभीर्याने काम करण्याची इच्छा नसते, यामुळे प्रश्नपेढी विकसन अवघड होते.
 - ७) जास्तीचे काम नको असल्याची मानसिकता आढळते.

प्रश्नपेढी विकसनातील काही अनुभव

मुक्त विद्यापीठाने २००६ - ०७ सालात एकूण अठरा विषयांतील एम. फिल. शिक्षणक्रम सुरू केला. या शिक्षणक्रमांच्या प्रश्नपेढी विकसनासाठी विद्यापीठातील मूल्यमापन विभागाने विषयनिहाय कृतिसत्रे घेतली. या कृतिसत्रांसाठी विविध विषयांतील महाराष्ट्रातील ज्येष्ठतम प्राध्यापक उपस्थित होते. सर्वच पीएच.डी.चे मार्गदर्शक होते.

कृतिसत्र सुरू होण्याच्या पहिल्या दिवशी साधारण पन्नासेक मंडळी उपस्थित होती. यात चार भाषा आणि पाच सामाजिक शास्त्रांतील तज्ज्ञ मंडळींना बोलावण्यात आले होते. मुळात अशा कृतिसत्राची गरज काय ? असा प्रश्न यातील काही मंडळींनी प्रारंभी उपस्थित केला.

प्रश्नपेढीची गरज, वैशिष्ट्ये आणि फायदे यांवरील प्रारंभीच्या सत्रानंतर वरील प्रश्न काहीसा बोथट झाला. प्रारंभी दोन उद्बोधन सत्रे झाली. सत्रांत श्रोते म्हणून उपस्थित सर्वच तज्ज्ञ पस्तीस वर्षांपेक्षा अधिक सेवा झालेले होते. उद्बोधन करणारे तुलनेने ज्युनियर होते. यावरही काही कुजबुज झाली. काहींनी ते बोलून दाखवले तर काहींचे चेहरे मुकपणे बोलले.

समोरची तज्ज्ञ मंडळी खूप अनुभवी होती पण ती त्यांच्या त्यांच्या क्षेत्रातील होती. मूल्यमापन, परीक्षा सुधार, प्रश्नपेढी यांबद्दलचे शास्त्रीय आणि परिपूर्ण ज्ञान त्यांच्याकडे असण्याची शक्यता नव्हती. त्यात त्यांच्या दोषही नव्हता. उद्बोधनाची दोन्ही व्याख्याने झाल्यानंतर मुक्त विद्यापीठातील मंडळींकडे काहीतरी वेगळे नि नावीन्यपूर्ण आहे, याची चिन्हे त्यांच्या चेहऱ्यावरून जाणवायला लागली.

त्यानंतर प्रश्नलेखन सुरू झाले. चर्चा सुरू झाल्या. प्रश्न सादरीकरणे झाली. प्रश्न लिहितानाच नमुना उत्तरे लिहिण्यास विरोध झाला. किमान नमुना उत्तराचे मुद्दे व गुणविभागणी देण्याचा आग्रह विद्यापीठातर्फे झाला. मुद्दे देण्यास तज्ज्ञ मंडळी तयार झाली. मात्र अनेक तज्ज्ञांची पंचार्थ झाली. सलग पस्तीस वर्षे प्रश्न काढण्याची सवय असलेल्या धुरिणांना उत्तर किंवा उत्तराचे मुद्दे देण्याची सवय नव्हती. त्यामुळे हे प्रकरण त्यांना अवघड वाटू लागले. कसेबसे प्रश्न पूर्ण करणारी मंडळी पुनरवलोकनात नापास होऊ लागली. प्रश्नातील मुद्दे आणि उत्तरातील मुद्यांत तफावत जाणवू लागली. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : संशोधन म्हणजे काय ? संशोधनाचे स्वरूप आणि प्रयोजन स्पष्ट करा. (२० गुण)

MPH116 या संस्कृत पाठ्यक्रमावरील प्रश्नांच्या उत्तराचे अपेक्षित मुद्दे पाहा,

उत्तराचे मुद्दे	गुण विभागणी
१) संशोधनाची व्याख्या	८
२) संशोधनाचे स्वरूप व प्रयोजन	६
३) संशोधनाचे सहा प्रकार	६
	<hr/>
	२०

वरील प्रश्नात संशोधनाचे प्रकार विचारलेले नाहीत. उत्तरात मात्र त्यासाठी गुण ठेवलेले आहेत. प्रश्न वाचल्यावर विद्यार्थी प्रकार माहीत असूनही लिहिणार नाही. त्यामुळे त्यास केवळ चौदापैकी गुण मिळतील. दुसरा प्रश्न,

प्रश्न : प्रवासवर्णन पद्धतीची वैशिष्ट्ये लिहा. (१० गुण)

उत्तराचे मुद्दे	गुण विभागणी
१) पद्धतीचे स्वरूप व अर्थ	२
२) महत्त्व	२
३) वैशिष्ट्ये	६
	<hr/>
	१०

येथे प्रश्नात स्वरूप, अर्थ आणि महत्त्व विचारलेले नाही. मग प्रश्नकर्त्याने गुणदान योजनेत त्यासाठी गुण का ठेवले ? आता संशोधन पद्धतीमधील प्रश्न,

प्रश्न : Why people do research ? Give Reasons. (10 Marks)

या प्रश्नाच्या उत्तरात बारा मुद्दे देण्यात आले. येथे बारा मुद्दे आणि दहा गुण म्हणजे गुणदान कसे करावे, हा मोठा प्रश्न होता. परीक्षार्थीने सर्व बारा मुद्दे लिहिले तर संपूर्ण दहा गुण देणे शक्य आहे. पण दहाच मुद्दे लिहिले तर किती गुण कापावे यासाठी कसलीही सूचना नाही. ती द्यायला गुणदान कसे करणार ? असे म्हटल्यानंतर काही प्रश्नलेखक रागावले. एक जण म्हणाले,

“मी पस्तीस वर्षांपासून हा विषय शिकवतो. प्रश्नपत्रिका काढतो, तपासतो. पण उत्तरे कधीही तयार केली नाहीत. तशी गरजही पडली नाही. त्यामुळे आताही तशी गरज नाही असे मला वाटते.” तोवर दुसरे प्राध्यापक उठून म्हणाले,

“सर्व बाबी प्रश्नातच स्पष्ट केल्या तर विद्यार्थ्यांना विचार करायला वाव कसा मिळणार ? त्यांना कळायला हवे ! पीजी आणि एम. फिल.चे विद्यार्थी आहेत ते ! त्यांना सारे कळायला हवे ! प्रश्नातील गृहीत गोष्टी त्यांना समजायला हव्यात ..!”

“काय काय कळायला हवे ? तुम्ही जो प्रश्न विचारला त्यातील मुद्दे आणि अपेक्षित उत्तरातील मुद्दे वेगळे आहेत !” मी.

“वैशिष्ट्ये विचारली तर त्यासोबत व्याख्या आणि महत्त्व त्यांना यायला नकोत काय..? संशोधनाचे विद्यार्थी आहेत ते..!” पहिले प्राध्यापक म्हणाले,

“अहो सर.. यायलाच हवे..! पण त्याने ते उत्तरात लिहावे, अशी अपेक्षा असेल तर ते प्रश्न विधानात विचारावे ! तसे विचारल्याशिवाय विद्यार्थी उत्तरपुस्तिकेत कसे लिहील..?” मी.

“परीक्षकाला काय अपेक्षित आहे, हे जर संशोधन पातळीवरील विद्यार्थ्यांला कळत नसेल तर त्याने शिकू नये..!” तिसरे ज्येष्ठ प्राध्यापक ताडकन् उद्गारले.

“अहो, पण परीक्षकाच्या नि प्राश्निकाच्या मनातील काय काय विद्यार्थ्यांला कळावे, अशी आपली अपेक्षा आहे..? तुमच्या मनातील सारे ओळखायला तो काय मनकवडा आहे काय..? आणि ओळखले तरी ते सारे तो लिहू शकेल काय..?”

प्रश्नकर्ता एक असतो. परंतु तपासणारे अनेक असतात. सर्वांच्या हातात तपासण्यासाठी सारखी पट्टी नको काय ? ती समान राहण्यासाठी नमुना उत्तराचे मुद्दे आणि गुणविभागणी आवश्यक आहे. आणि ते प्रश्नासोबतच तयार करावेत..” मी.

अज्ञानामुळे विरोध

प्रश्नपेढी विकसनाची कृतिसत्रे घेताना अनेक वाद वारंवार झाल्याचे अनुभव मला आलेत. प्रश्नाची सर्व तांत्रिक मूल्ये आणि नमुना उत्तराचे मुद्दे आणि गुणविभागणी देण्यास विषयतज्ज्ञ सहसा तयार होत नाहीत. यामध्ये तज्ज्ञ आपल्या विषयातील जेवढा मोठा नि नामांकित तेवढा विरोध मोठा असल्याचे दिसले. मुळात विषयज्ञान आणि व्यासंग याबाबतीत ही तज्ज्ञमंडळी खरोखर मोठी ! पण प्रश्न, प्रश्नपेढी,

मूल्यमापन हे स्वतंत्र प्रांत आहेत. शास्त्रे आहेत, हे मात्र त्यांच्या गळी उतरवणे महाकठीण असायचे. म्हणजे एखाद्या खेळाडूने सातत्याने उत्तम क्रिकेट आणि खेळायचे. पण इतर खेळ असतात हे मान्यही करायचे नाही, असा काहीसा प्रकार वरील तज्ज्ञांच्या बाबतीत घडताना दिसायचा.

प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नांसोबतच त्यांच्याशी सुसंगत मुद्दे तयार करून ठेवलेत तर तपासताना वस्तुनिष्ठता येते. प्रश्नही स्वयंस्पष्ट असावा. तो वाचताक्षणीच विद्यार्थ्यांना समजावा. त्याच्या उत्तरात काय लिहायचे हे प्रश्नातून सहज समजावे. असे म्हटल्यावर,

“सर्व बाबी सांगून टाकल्यावर विद्यार्थ्यांना विचार करायला काही वाव राहिल काय ? प्रश्न कसाही विचारला तरी विद्यार्थ्यांला तो कळायला हवा ! कळत नसेल तर तो विद्यार्थी कसला ? म्हणजे प्रश्नपत्रिका, तिच्यातील प्रश्न कसेही विचारले तरी विद्यार्थ्यांना ते कळावेत, अशी आपल्या तथाकथित तज्ज्ञांची अपेक्षा असते. म्हणजे प्रश्नकर्त्यांनी मूठ बंद करायची नि विद्यार्थ्यांनी मुठीत काय ते ओळखायचे. ही परीक्षापद्धती आपल्याकडे वर्षानुवर्षे चालू आहे !

प्रश्नपेढी विकसनातील गैरप्रकार

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या शिफारशीनुसार भारतातील अनेक विद्यापीठांनी प्रश्नपेढी विकसनाचे काम हाती घेतले. परंतु तज्ज्ञतेचा अभाव आणि गैरप्रकार यांमुळे ते बासनात गुंडाळून ठेवावे लागले.

काही विद्यापीठांनी प्रश्नपेढी तयार करण्यासाठी प्रश्नलेखन करवून घेतले. हे प्रश्नलेखन म्हणजे प्रश्नांच्या विषयवार याद्या होत्या. त्या विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून देण्यात आल्या. एकदा प्रश्नयाद्या तयार झाल्यानंतर त्यांमध्ये पुन्हा प्रश्नांची भर घालायला संधी ठेवल्या नाहीत. पर्यायाने या प्रश्नपेढींना डबक्यांचे स्वरूप आले. प्रश्नपेढीला अनेक तांत्रिक मूल्ये असतात. तसेच तिच्या विकसनास निरंतर वाव असतो. या मूळ तत्त्वांनाच छेद दिला गेला. प्रारंभी तयार केलेल्या यादीतीलच प्रश्न प्रश्नपत्रिकेत येतील असे धोरण ठरविले गेले. प्रश्नपेढी व तिच्यातील

प्रश्नांत दुरुस्तीला वाव राहिला नाही. नवीन प्रश्नांचीही त्यात भर पडली नाही.

प्रश्नपेढी विकसनात मानवी घटकांचा वापर अपरिहार्य असतो. विशेषतः प्रश्नलेखन करताना विविध विषयांतील तज्ज्ञ व अध्यापकांचा सहभाग गरजेचा असतो. अशा वेळी योग्य व पात्र प्रश्नलेखकांची निवड करणे महत्त्वाचे असते. प्रश्नलेखन करताना संबंधित विषयाचे, त्या विषयाच्या उद्दिष्टांचे, प्रश्नपत्रिकेचे व प्रश्नलेखनाचे ज्ञान लेखकास आवश्यक असते. प्रश्नांसंबंधित सर्व तांत्रिक मूल्ये प्रदान करताना आळशी किंवा शिथिलतेने काम करणारा प्रश्नलेखक उपयोगी नसतो. काही प्रश्नलेखक प्रश्नलेखनाकडे व्यवसाय म्हणून पाहतात. ते प्रश्नपेढी विकसनासाठी घातक ठरतात. अधिकाधिक पैसे मिळविण्यासाठी अधिकाधिक प्रश्नलेखन करणारे लोक प्रश्नपेढीचा दर्जा कमी करतात.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठात प्रश्नपेढी विकसन हा नियमित कामकाजाचा भाग राहिलेला आहे. या विद्यापीठाच्या मूल्यमापन विभागात अध्यापक म्हणून काम करताना सन २०००-२००१ मध्ये अनुभवलेला प्रसंग. महाराष्ट्रातील एक नामवंत साहित्यिक एकदा आले नि म्हणाले,

“मी अनेक वर्षांपासून मुक्त विद्यापीठाशी संबंधित आहे पण तुम्ही मला एकदाही प्रश्नपेढीसाठी बोलावले नाही..!”

“तुमची प्रश्नलेखन करण्याची तयारी असेल तर तुम्ही ते आजही करू शकता..” मी त्यांना म्हणालो.

“मग द्या की प्रश्नतक्ते.. देतो तुम्हाला भराभर काढून लागतील तितके प्रश्न..!”

“सर.. भराभर लिहू नका. सावकाश लिहा. चांगले प्रश्न काढायचे असतील तर त्यासाठी वेळ लागतो. जेवढे प्रश्न घाईत तेवढा त्यांचा दर्जा कमी होत जातो..” असे म्हणत मी त्यांना शंभर प्रश्नतक्ते दिले.

तास-दोन तासात शंभर प्रश्न त्यांनी प्रश्नतक्त्यांत लिहून माझ्याकडे पाठविले. आणि ‘पुन्हा कोरे तक्ते पाठवा.’ म्हणून माणूस पाठविला. इतक्या लवकर एवढे प्रश्न कसे तयार झाले. याचे मला

आश्चर्य वाटले. मी त्याच्या माणसाकडे आणखी शंभर प्रश्नतक्ते देण्यास सांगितले. पुन्हा तास-दीड तासात शंभर प्रश्न तयार करून त्यांनी माझ्याकडे पाठवले. आणि पुन्हा कोऱ्या तक्त्यांची मागणी केली.

मग मला राहावले नाही. साधारण तीन तासांत या नामवंत विद्वानांनी दोनशे प्रश्न लिहिले होते. मला धक्काच बसला. प्रत्येक घटकाच्या पहिल्या वाक्यापासूनच त्यांनी प्रश्न तयार केले होते. अगदी प्रस्तावनेतील प्रत्येक वाक्यातील एकेक शब्द गाळून, 'गाळलेल्या जागा भरा' या प्रकारातील दोनशे प्रश्न तयार केले होते. विशेष म्हणजे पहिल्या दोन-तीन पृष्ठांवरच दोनशे प्रश्न त्यांनी तयार केले होते. प्रश्न, प्रश्नपेढी, अभ्यासक्रम, त्यांची उद्दिष्टे, त्यांची चाचपणी, त्यासाठी आवश्यक प्रश्नप्रकार, प्रश्नलेखन करताना पाळावयाची पथ्ये या कशाचाही या तथाकथित विद्वानाने विचार केलेला नव्हता. अर्थातच ते सारे प्रश्न प्रश्नपेढीत टाकणे व प्रश्नपत्रिकेत वापरणे धोक्याचे होते.

असाच १९९५ सालातील प्रसंग. महाराष्ट्रातील एका शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयात प्राचार्य असलेले ज्येष्ठ अध्यापक एके दिवशी आले. परीक्षा सुधार, प्रश्नपेढी, परीक्षा आयोजन यात त्यांचे मोठे योगदान असल्याचे त्यांनी सांगितले. तुमच्या बी.एड. शिक्षणक्रमाची प्रश्नपेढी विकसनाची संधी दिल्यास मी चांगले काम करून देईन, अशी विनंती त्यांनी केली. त्यावेळी आमच्याकडे बी.एड.च्या जवळपास सर्वच अभ्यासक्रमांची प्रश्नपेढी बऱ्यापैकी विकसित झालेली होती. तरीही बी.एड.च्या पहिल्या अभ्यासक्रमातील विशिष्ट घटकांची नावे आणि वीस-पंचवीस प्रश्नतक्ते प्राचार्य साहेबांकडे दिले. साधारण महिनाभरानंतर त्यांच्याकडून एक छानपैकी बाईंडिंग केलेले पार्सल मिळाले. आम्ही दिलेल्या प्रश्नतक्त्याच्या त्यांनी पाचशे झेरॉक्स केल्या होत्या. आणि पाचशे प्रश्न लिहून पाठविले होते. बी.एड.च्या पहिल्या अभ्यासक्रमाच्या संपूर्ण पुस्तकावर त्यांनी बहुपर्यायी प्रश्न तयार केले होते. पुस्तकाच्या प्रारंभी विद्यापीठांच्या कुलगुरुंचे औपचारिक मनोगत असते. त्यावरही प्राचार्य साहेबांनी प्रश्न तयार केलेले होते. अशा पद्धतीने आणि प्रवृत्तीने काढलेले प्रश्न आणि प्रश्नपेढी विकसित झाल्यास एकूण मूल्यमापन प्रक्रियेची दुर्गतीच होणार, यात दुमत असू नये.

प्रश्नपत्रिका निर्मिती : काही अनुभव

महाराष्ट्रातील एका प्रथितयश विद्यापीठाच्या पदव्युत्तर शिक्षणक्रमाच्या प्राश्निक सभेचे निमंत्रण मला मिळाले. मला पत्र प्राप्त झाल्यानंतर प्राश्निक सभेची तारीख पंधरा दिवस पुढे होती. मी विषयाची तयारी सुरू केली. प्रश्नपत्रिका निर्मितीसाठी तीन संचांची निर्मिती करण्यासाठी साधारण तीन दिवस आवश्यक असतात. असे माझे गणित होते. पण केवळ एका दिवसाचे पत्र पाहून मी विचारात पडलो. 'कसे होणार एका दिवसात तीन संच ?'

प्राश्निक सभेपूर्वी साधारण दोन-तीन दिवस अगोदर मला एका सद् गृहस्थांचा फोन आला. मी केव्हा नि कसा पोचणार, याची ते चौकशी करीत होते. यांना आपले नाव नि दूरध्वनी मिळाला कसा ? असा प्रश्न मला पडला. प्राश्निकांची नावे, पत्ते नि कामकाज गोपनीय असते, असा माझा समज होता. तो बरोबरही होता.

“प्रश्नपत्रिका तयार करण्याच्या कामाचे टेन्शन घेऊ नका सर..” समोरील गृहस्थ म्हणाले. “पण काहीतरी तयारी करायला नको काय ?” मी म्हणालो, “अहो.. मी सारे तयार करून आणतो, तुम्ही काही काळजी करू नका..” ‘मग मला कशासाठी निमंत्रित केले..?’ मी मनातल्या मनात म्हणालो. समोरच्या व्यक्तीच्या आत्मविश्वासापुढे प्रकट बोलण्याची मला हिंमत झाली नाही.

प्राश्निक सभेच्या दिवशी मी शार्प दहा वाजता बैठकीच्या ठिकाणी पोहोचलो. साडेदहापर्यंत कोणीही नव्हते. लोक हळूहळू येऊ लागले. शांततेने कामाला लागत राहिले. बारा वाजले तरी माझे सहकारी प्राश्निक कोठे दिसत नव्हते. यजमानांनाही त्याची चिंता नव्हती. त्यांना ते नियमित चित्र होते. साधारण पाऊण वाजता माझे सहकारी प्राश्निक आले. आले ते टी.ए.डी.ए.ची बिले फडकावीतच ! “तुम्ही बिलं भरले काय..?” “नाही..” मी म्हणालो. “मग कधी भरणार..?” “सर आपण प्रश्नपत्रिका...” माझे वाक्य अर्धे तोडून माझ्या अंगावर दोन कोरी बिले

भिरकावत, “प्रश्नपत्रिका होईल हो.. पहिल्यांदा ही बिले भरा..” त्यांनी आदेश सोडला.

मी बिले भरू लागलो. कोणत्याही कामाला हात न लावता आपण सुरुवातच बिलांनी करतोय, यामुळे मला अपराध्यासारखे होत होते. इलाज नव्हता. तिथे सिस्टीमच वेगळी होती. तिच्यात मी सापडलो होतो. मला माझ्या मनाप्रमाणे काहीही करता येत नव्हते. दोघांची भरलेली बिले घेऊन ते कोठेतरी गेले. बहुधा वित्त विभागात गेले असावेत. पंधरा-वीस मिनिटांनी परत आले. तोपर्यंत घड्याळाचा काटा एकच्या पुढे गेला होता. मी काही बोलणार तोच, “चला.. आपण जेवण करून येऊ.. कॅन्टीन बंद झाल्यावर आपल्याला जेवण मिळणार नाही सर..!” मी मुकाट्याने त्यांच्या पाठोपाठ गेलो. मला कॅन्टिनमध्ये सोडून, “साधारण दोन वाजता हॉलमध्ये या..” असे सांगून माझे सहकारी निघून गेले.

थेट तीन वाजेच्या सुमारास टी.ए.डी.ए.ची पाकिटे घेऊन ते हॉलमध्ये आले. तोपर्यंत ‘प्रश्नपत्रिका कशी तयार होणार..?’ या चिंतेने मला ग्रासून टाकले होते. पण ते सज्जन शांत होते. आल्या आल्या ते माझ्यासमोर येऊन बसले. बसता बसता पॅट आणि शर्टचे दोन्ही-तिन्ही खिसे त्यांनी चाचपले. अनेक चिटोरे आणि कागदांच्या चळतीमधून ते काहीतरी शोधत होते. ते ज्या बसने आले, त्या बसच्या तिकिटांचा ते शोध घेत होते, असे माझ्या लक्षात आले. अखेर तिकीट सापडले. त्यांच्या चेहऱ्यावर हास्य तरळले. काहीतरी गवसल्याचे जाणवले. एस.टी.च्या तिकिटावरच त्यांनी प्रश्नपत्रिका कशीतरी लिहून आणली होती. पुढच्या पंधरा मिनिटात त्यांनी ती कोऱ्या कागदावर उतरवली. मी हैराण झालो. खिशातील दुसऱ्या एका कागदावरील दुसरी प्रश्नपत्रिका त्यांनी दुसरा संच म्हणून पंधरा मिनिटात तयार केली. ज्याला मी तीन दिवसांचे काम समजत होतो, ते त्यांनी अर्ध्या तासात संपवले. त्याने दोन्ही संच पाकिटात घातले. बंद केले. सह्या केल्या नि माझ्या पुढ्यात पाकिटे सरकवली.

इतका वेळ त्यांच्यामागे फरफटणारा मी मात्र आता मानवी तयारी केली होती. त्यांच्यामागे फरफटायचे नाही, असे मी ठरविले होते. पाकिटावर सोडा परंतु कोठेही सहा करण्यास मी ठाम नकार दिला. त्यांनी आणलेले आणि देऊ केलेले टी.ए.डी.ए.चे पाकिटही न घेता मी सरळ घरचा रस्ता धरला. तेथील काम पुन्हा स्वीकारायचे नाही, हा माझा निश्चय झाला.

मला आलेला अनुभव हा काही जगावेगळा प्रकार नाही. कमी अधिक फरकाने विविध शैक्षणिक संस्था, शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठातही मोठ्या प्रमाणावर अशीच कामे चालतात. केवळ भारतातच नव्हे तर जगभरात अशी कामे करणारी माणसे आहेत. म्हणूनच शिक्षणपद्धती सदैव टीकेचा निवादाचा विषय राहिली आहे. येथे पद्धतीचा दोष नाही. तिच्यात काम करणारी माणसे चुकीची आणि गुन्हेगार आहेत.

वास्तविक विद्यार्थी हा वर्षभर अभ्यास करतो, त्याचे मूल्यनिर्धारण वर्षाच्या शेवटी आणि केवळ तीन तासांच्या लेखनाने करणे चुकीचे आहे. त्या तीन तासांत लिहिण्यासाठी तयार करण्यात आलेली प्रश्नपत्रिका विचारपूर्वक, वेळ देऊन आणि गांभीर्याने तयार करणे गरजेचे आहे. केवळ चार-दोन प्रश्नपत्रिका समोर ठेवून, मागील वर्षी नसलेले प्रश्न विचारून किंवा मनाला येतील तसे प्रश्न विचारून प्रश्नपत्रिकांची निर्मिती होताना शिक्षण, मूल्यमापन आणि या साऱ्यांच्या केंद्रस्थानी असलेल्या अध्ययनार्थींची क्रूर थड्डा केली जाते. हे चित्र बदलत नाही तोवर आम्ही विद्यार्थीवर्गास न्याय देतो, असे म्हणता येणार नाही !

प्रश्नपत्रिका निर्मिती : एक गांभीर्यपूर्ण काम

प्रश्नपत्रिका निर्मिती हे शांतपणे करावयाचे काम आहे. पुरेसा वेळ देऊन अभ्यास करून पूर्ण करावयाचे ते काम आहे. पण अनेकदा याकडे दुर्लक्ष होते. यासाठी विषयावार पॅनल नेमावयाची असतात येथे प्राशिनक विविध पद्धती वापरतात. त्या वैध असतातच असे नाही. दोन-

तीन वर्षांच्या प्रश्नपत्रिका समोर ठेवून प्रश्नपत्रिका काढणे, ही पद्धती बहुतांश लोक वापरतात. नमुना म्हणून प्रश्नपत्रिका ठेवणे गैर नाही. मात्र तिच्यातील प्रश्न पाहून किंवा ते टाळून नवीन प्रश्नपत्रिका तयार करणे अशैक्षणिक आहे.

काही तज्ज्ञ मागील परीक्षेतील प्रश्नपत्रिकांत आलेले प्रश्न पुन्हा विचारू नयेत, या मताचे असतात. मागील वर्षी विचारलेला प्रश्न विचारू नये असा आग्रह ते धरतात. अनेक प्राश्निक मागील दोन-तीन वर्षांच्या प्रश्नपत्रिका समोर ठेवतात. त्यात असलेले प्रश्न टाळून नवीन प्रश्न तयार करतात. अनेकदा पाठ्यक्रमात आशयच कमी असेल तर, नवे प्रश्न तयार व्हायला फारसा वाव नसतो. अशा वेळी तयार होणारे प्रश्न उद्दिष्टाधिष्ठीत नसतात. संदिग्ध असतात. प्राश्निकांची अशी कामाची परंपरा विद्यार्थ्यांना माहीत झाली, तर विद्यार्थीही मागील वर्षीचे प्रश्न टाळून तयारी करतात. म्हणजे विद्यार्थी अंदाज घेऊन अभ्यास करतात. काही पाठ्यक्रम दुर्लक्षित करतात. अशावेळी सारेच अशैक्षणिक घडते. विद्यार्थ्यांना अंदाज घेऊन अभ्यास करायला मुभा देणारी कोणतीही परीक्षा वा प्रश्नपत्रिका शास्त्रीय होऊ शकत नाही. विद्यार्थ्यांनी सर्वच पाठ्यक्रमाचा अभ्यास करावा अशी रास्त भूमिका शिक्षणाची व प्रश्नकर्त्याची असेल तर सर्वकष प्रश्नपत्रिका असावी. त्यासाठी मागील वर्षाची प्रश्नपत्रिका केवळ नमुना म्हणून असावी. स्वतंत्रपणे प्रश्नांची निर्मिती करून प्रश्नपत्रिकेची निर्मिती तज्ज्ञांनी करावी हेच उत्तम !

प्रश्नपत्रिकेत सर्व स्तरावरील प्रश्न असावेत

कोणत्याही प्रश्नपत्रिकेत सर्व स्तरावरील प्रश्न असावेत असा आग्रह अनेकदा धरला जातो. बौद्धिक क्षेत्राचा विचार करावयाचा झाल्यास ज्ञान, आकलन, उपयोजन, विश्लेषण, संश्लेषण आणि मूल्यमापन अशा सर्व स्तरांवर प्रश्न विचारले जावेत अशी अपेक्षा व्यक्त केली जाते.

येथे एक बाब लक्षात ठेवली पाहिजे की, सर्व स्तरांवरील प्रश्न विचारण्यासाठी पाठ्यक्रम हा आशयातील बौद्धिक उद्दिष्टांना अनुरूप

असावा. म्हणजे त्यावर ज्ञानात्मक पातळीवरचे प्रश्न निघतील. तसे विश्लेषण, संश्लेषण आणि मूल्यमापन अशा उच्च बौद्धिक पातळीवरचेही प्रश्न तयार करता यावेत. पाठ्यक्रमातील आशय केवळ ज्ञानात्मक (Information Level) स्तरावरचा असेल तर त्यावर विश्लेषण स्तरावरचा प्रश्न काढणे शक्य नाही. तसे तयार केले तरी ते योग्य होणार नाहीत. ती विसंगती ठरेल. ज्ञानात्मक स्तरावरच्या पाठ्यक्रमासाठी विश्लेषण स्तरावरील प्रश्न म्हणजे दोन शहरांमधील अंतर मोजायला सेंटमीटर पट्टीचा वापर केल्यासारखे होईल. याउलट परिस्थितीत पाठ्यक्रम उच्चस्तरीय असेल तर त्यावर ज्ञान या निचतम पातळीवरचे प्रश्न विचारणे संयुक्तिक होणार नाही. असे करणे म्हणजे मोठ्या धरणातील पाणी मोजायला लिटरचे माप वापरल्यासारखे होईल. सर्व स्तरावरील प्रश्न जर प्रश्नपत्रिकेत विचारायचे असतील तर पाठ्यक्रम तसा सर्वकष व व्यापक असायला हवा. तो माहितीपर असावा. तसेच विश्लेषण, संश्लेषणात्मक पातळीवर जाणाराही असावा. पाठ्यक्रमाची उद्दिष्टे त्यानुसार निश्चित केलेली असावीत.

प्रश्नपत्रिकेत उद्दिष्टांनुगामी प्रश्न असावेत

अनेकदा प्रश्नपत्रिकेत विषयाबाहेरील प्रश्न विचारले जातात. प्रश्नकर्त्याने याचे भान बाळगायला हवे. प्रत्येक प्रश्न हा त्या विषयातील पाठ्यातील विशिष्ट उद्दिष्टांची चाचपणी करणारा असावा.

प्रश्न : आधुनिक भारताचे जनक कोणाला मानले जाते ?

असा प्रश्न महाराष्ट्रातील एका नामवंत विद्यापीठाच्या बी. ए. मराठी स्पेशलच्या मे २००३ मधील प्रश्नपत्रिकेत विचारला गेला. हा प्रश्न मराठीत कसा ? अशी शंका कोणालाही वाटेल. असा प्रश्न इतिहासात विचारला जायला हवा. तोदेखील खालच्या वर्गांना विचारावा. मराठी विषयातील वा पाठ्यक्रमातील कोणते उद्दिष्ट तो कसा साध्य करेल, हे सांगणे कठीण आहे. थोडक्यात, उद्दिष्टाविरहित प्रश्न तयार करू नयेत.

प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नांची पुनरावृत्ती

प्रश्नपत्रिकेत दरवर्षी प्रश्न बदलावेत अशी शिक्षण क्षेत्रात धारणा असते. एका प्रश्नपत्रिकेत विचारलेला प्रश्न दुसऱ्या परीक्षेतल्या प्रश्नपत्रिकेत पुन्हा विचारू नये, अशी धारणा काही प्राशिनकांमध्ये असते. तेच ते प्रश्न नकोत, या विचारसरणीचे समर्थन करतांना केवळ शब्द वा भाषा बदलून प्रश्नांत बदल घडविण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामुळे चांगले प्रश्न दूषित केले जातात. मुळात एकदा विचारलेला प्रश्न पुन्हा विचारू नये, हा विचार चुकीचा आणि अशैक्षणिक आहे. दरवर्षी तेच तेच प्रश्न विचारा असा आग्रह कोणी धरणार नाही. परंतु आलटून पालटून वापरलेले प्रश्न पुन्हा विचारायला काय हरकत आहे? प्रश्नपत्रिकेत काही प्रश्नांची पुनरावृत्ती होणे गैर नाही!

एक पाठ्यक्रम चार वर्षे राहणार असेल तर पहिली दोन वर्षे त्यावरील सर्व मुख्य आशयावर प्रश्न विचारून होतात. तिसऱ्या वर्षी पुनरावृत्ती नको म्हणून भलत्याच किंवा क्षुल्लक आशयावर प्रश्न काढण्याची प्रवृत्ती बळावते. चौथ्या वर्षी संदिग्धता अधिकच वाढते. जेथे प्रश्नकर्ता संदिग्ध तेथे विद्यार्थ्यांची विचारांच्याची दुर्दशा होते. अशा स्थितीत विद्यार्थीसुद्धा सर्व आशयाचा अभ्यास न करता अंदाज घेऊन अभ्यास करतात. या परंपरेमुळे पाठ्यक्रम बदलल्यानंतर पहिल्या वर्षी प्रश्नपत्रिकेत आलेले सर्वच प्रश्न विद्यार्थी सोडून देतात. पहिल्या दोन्ही वर्षांत विचारलेले प्रश्न तिसऱ्या वर्षीचे विद्यार्थी टाळतात. यामुळे फार मोठे शैक्षणिक नुकसान होते. मुख्य आशयावर पहिले दोन्ही वर्षे प्रश्न विचारलेले असल्यास विद्यार्थी तिसराच प्रश्न विचारला जाईल, अशा आशयाचे अध्ययन करतात.

यावर उपाय म्हणजे प्रश्नाच्या पुनरावृत्तीस कोणीही हरकत घेऊ नये. जेथे पाठ्यक्रम आणि आशय काही वर्षे तोच तो राहतो. तेथे प्रश्न आमूलाग्र बदलण्याचा आग्रह कशासाठी ? दरवर्षी तेच प्रश्न विचारावेत असेही होऊ नये. पण विचारलेल्या प्रश्नांत नवे-जुने अशी सरमिसळ केल्यास प्रश्नकर्त्यांना अकारण कसेतरी प्रश्न काढावे

लागणार नाहीत. तसेच विद्यार्थ्यांनाही अंदाज घेऊन अभ्यास करण्याची सवय लागणार नाही. विद्यार्थ्यांनी संपूर्ण पाठ्यक्रमाचा अभ्यास करावा, अशी अपेक्षा असायला हवी.

प्रकरण २

प्रश्नपेढीची विकासप्रक्रिया

प्रश्नपत्रिकेची निर्मिती करताना अनेकदा प्रश्नांची निर्मिती घाईत होते. निश्चित वेळेत प्रश्नपत्रिका तयार करून द्यावयाचे बंधन असल्याने ऐनवेळी तयार केलेले प्रश्न संदिग्ध वा चुकीचे असू शकतात. अशा प्रश्नांद्वारा वस्तुनिष्ठ मूल्यनिर्धारण होणे अवघड असते. यासाठी पुरेसा वेळ देऊन विषयतज्ज्ञांना प्रशिक्षण देऊन कृतिसत्रांत प्रश्नलेखन करून घेणे योग्य असते. प्रश्न तयार करणे किंवा प्रश्ननिर्मिती करणे हे एक कौशल्य असते. ते विषयतज्ज्ञांच्या अंगी बाणण्यासाठी प्रशिक्षणाची गरज असते. असे प्रशिक्षण घेतल्यानंतर संपूर्ण गांभीर्याने प्रश्नलेखन झाल्यास ते प्रश्न प्रश्नपेढीस योग्य असतात. अशाच प्रश्नांचा वापर पुढे प्रश्नपत्रिका निर्मितीसाठी करणे योग्य असते. विषयतज्ज्ञांना अनेकदा वेळ कमी असतो. त्यामुळे ते प्रशिक्षणासाठी कृतिसत्रास प्रत्यक्ष येऊ शकत नाहीत. अशा वेळी इ-मटेरियल पाठवून किंवा ऑन लाईन प्रशिक्षण देऊनही प्रश्नलेखन करून घेणे शक्य असते.

कोणत्याही विषयातील तज्ज्ञांनी प्रश्नलेखन करण्यापूर्वी डॉ. बेन्जामिन ब्लूमची उद्दिष्टांच्या क्षेत्रांविषयक टॅक्सॉनॉमी समजून घेणे गरजेचे असते. पाठ्यक्रम, पाठ्यक्रमाची उद्दिष्टे, पाठ्यक्रमातील घटक-उपघटक, त्यांची उद्दिष्टे, विविध प्रश्नप्रकारांतील प्रश्नलेखन करताना पाळावयाची पथ्ये या किमान बाबी प्रत्येक प्रश्नलेखकास समजणे गरजेचे असते. या बाबींची माहिती नसलेला शिक्षक प्रश्नलेखन व मूल्यनिर्धारण क्षेत्रात अडाणीच म्हणायला हवा. शिक्षक त्याच्या विषयातला कितीही मोठा तज्ज्ञ असला तरी वरील बाबींचा अभ्यास वा प्रशिक्षण नसेल तर तो प्रश्नलेखन, प्रश्नपत्रिका निर्मिती, उत्तरपुस्तिका तपासणी या कामांना न्याय देऊ शकत नाही. या कामांना न्याय न देऊ शकणारा शिक्षक शिक्षणव्यवस्था व तिच्या केंद्रस्थानी असलेल्या विद्यार्थ्यांनाही न्याय देऊ शकत नाही.

प्रश्नपेढी ही सतत विकसित होणारी प्रक्रिया आहे. प्रश्नपेढीच्या विकासास नेहमीच वाव असतो. तिच्यात सतत नवीन प्रश्नांची भर पडत असते. असलेल्या प्रश्नांतील उणिवा दूर केल्या जात असतात. तिचे संपादन होत असते. प्रश्नपेढी विकासाची प्रक्रिया पुढील टप्प्यांतून जात असते.

प्रश्नपत्रिका आराखडा निर्मिती

कोणत्याही अभ्यासक्रमात अनेक विषय असतात. या विषयांची प्रकृती निरनिराळी असते. यामुळे प्रत्येकाच्या मूल्यमापनाची साधनेही भिन्नभिन्न असू शकतात. खेळाच्या मूल्यमापनासाठी जी साधने चालतील ती भाषेच्या मूल्यमापनासाठी चालणार नाहीत. भाषेत लेखी परीक्षेसाठी जे प्रश्नप्रकार योग्य ठरतील ते कदाचित इतिहास-भूगोलसारख्या विषयांना योग्य ठरणार नाहीत. यासाठी विषयाची उद्दिष्टे लक्षात घेऊन मूल्यमापनाची साधने ठरवावीत. यात लेखी परीक्षा हे साधन योग्य वाटत असेल तर विषयाची उद्दिष्टे लक्षात घेता कोणते प्रश्नप्रकार प्रश्नपत्रिकेत योग्य ठरतील याचा विचार करायला हवा. त्यानुसार प्रश्नपत्रिकेसाठी विषयनिहाय संविधान तक्ता (Blue Print)! विकसित करायला हवा.

पाठ्यक्रमाची अंमलबजावणी सुरू झालेली असेल तर मागील परीक्षांमध्ये वापरलेल्या प्रश्नांचे संकलन करावे, संग्रह करावा. गृहपाठ, वर्गचाचणी, सत्रपरीक्षा तसेच अंतिम परीक्षांमध्ये वापरलेले प्रश्न संकलित करावेत. या प्रश्नांचे अवलोकन करून प्रश्नपेढीत ते घ्यावेत.

विषयतज्ज्ञांची यादी तयार करणे

विद्यालय-महाविद्यालय किंवा विद्यापीठीय स्तरावर अध्यापन कार्य करणाऱ्या विषयतज्ज्ञांची सर्वकष सूची तयार करावी. या तज्ज्ञांना निर्मात्रित करून प्रश्नपेढी विकसन कृतिसत्रे आयोजित करावीत. प्रश्नलेखनाचे काम तज्ज्ञांना घरी करावयास दिले तर फारसा प्रतिसाद मिळत नाही. परंतु विषयतज्ज्ञांना कृतिसत्रांसाठी बोलावून प्रश्नलेखनाचे काम करून घेतल्यास ते नियोजनाप्रमाणे पुढे जाऊ शकते. अशा कृतिसत्रांत गांभीर्यपूर्ण वातावरणात प्रश्नलेखन करून घेणे शक्य असते.

प्रश्नलेखनासंबंधित प्रशिक्षण

कृतिसत्रासाठी विषयतज्ज्ञांना निमंत्रित केल्यानंतर त्यांना थेट प्रश्नलेखन करण्यास सांगू नये. ते त्यांच्या विषयातील तज्ज्ञ असतील. मात्र प्रश्नलेखन, प्रश्नपत्रिका निर्मिती, प्रश्नलेखन करताना घ्यावयाची काळजी, या बाबी त्यांना माहित असतीलच असे नाही. यासाठी प्रशिक्षणाची गरज असते. असे प्रशिक्षण कृतिसत्राच्या प्रारंभी घ्यायला हवे. अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे व पाठ्यक्रमाची उद्दिष्टे यांचा प्रश्न आणि प्रश्नपत्रिकेशी असलेला संबंध, कृतिसत्राच्या प्रारंभी विषयतज्ज्ञांच्या लक्षात आणून दिला जावा. यामुळे विसंगत प्रश्न तयार होण्याची शक्यता कमी होते. प्रश्न आणि उत्तराच्या मुद्यांची सुसंगती, गुणविभागणी, प्रश्नाची विविध तांत्रिक मूल्ये यासंदर्भातील प्रशिक्षण प्रश्नलेखकांना देणे अत्यावश्यक असते.

प्रश्नलेखन व सादरीकरण

कृतिसत्राच्या प्रारंभिक टप्प्यात प्रशिक्षण दिल्यानंतर काही नमुना प्रश्न करून दाखवावेत. त्यानंतर प्रश्नलेखन करावयास विषयतज्ज्ञांना सांगावे. तयार केलेल्या प्रश्नांचे पुनरवलोकन करावे. चांगले प्रश्न आणि सदोष प्रश्न अशा दोन्ही प्रकारच्या प्रश्नांवर सकारात्मक चर्चा घडवून आणावी. चांगले प्रश्न चांगले कसे, आणि सदोष प्रश्न सदोष कसे, यावरही चर्चा व्हावी. सदोष प्रश्नांमधील उणिवा दूर करून ते निर्दोष कसे करता येतील यावर चर्चा व्हावी. चर्चेदरम्यान अशा प्रश्नांना अंतिम स्वरूप द्यावे.

प्रश्नांना तांत्रिक मूल्ये प्रदान

प्रश्नलेखकांनी तयार केलेल्या प्रश्नांना अंतिम रूप देण्यास सांगावे. या सर्व प्रश्नांना तांत्रिक मूल्ये प्रदान करावीत. यामध्ये, प्रश्नकर्त्याचे नाव, प्रश्न ज्यावर आधारित आहे त्या पाठ्यक्रमाचे नाव किंवा संकेतांक, पुस्तक क्रमांक, घटक-उपघटक क्रमांक, पृष्ठ क्रमांक, प्रश्नाचा प्रकार, अपेक्षित काठीण्य पातळी, अपेक्षित उद्दिष्ट, प्रश्नाचे गुण, उत्तर लेखनासाठी लागणारा वेळ, प्रश्न विधान तसेच अपेक्षित उत्तर वा उत्तराचे मुद्दे यांचा समावेश असावा. या सर्व तांत्रिक बाबी प्रश्नलेखकाने प्रश्नास अंतिम रूप देताना नोंदविल्या पाहिजेत. अशी तांत्रिक मूल्ये

प्रदान केली नाहीत तर तो प्रश्न प्रश्नपत्रिकेत वापरताना अनेक अडचणी उभ्या राहतात.

प्रश्नतक्त्याचा वापर

प्रश्नलेखकांनी अंतिम स्वरूपात केलेले प्रश्न नोंदविण्यासाठी तक्त्याचा किंवा कार्डचा वापर करावा. प्रश्न लिहिताना सर्व तांत्रिक मूल्ये नोंदविण्याची व्यवस्था प्रश्नतक्त्यात असावी. एका प्रश्नतक्त्यात एकच प्रश्न नोंदवावा. प्रश्न आणि त्यासोबतच्या काही तांत्रिक बाबींची पुढील बाजूस व्यवस्था असावी. प्रश्नपेढी ऑनलाईन मागवायची असल्यास तेथे प्रश्नतक्ता पाठोपाठ न राहता सलग राहिल. प्रश्नतक्त्यात परिपूर्ण स्वरूपात नोंदविलेल्या प्रश्नाचा प्राश्निक सभेत चांगला उपयोग होतो. प्रश्नपत्रिका कमी वेळेत, कमी श्रमात आणि दर्जेदार होते. अशा परिपूर्ण प्रश्नांचे संगणकीकरण केल्यास संगणक आज्ञावलीद्वारा प्रश्नपत्रिका निर्मिती सहज शक्य होते. नमुना प्रश्नतक्ता पृष्ठक्रमांक -- आणि -- वर देण्यात आला आहे.

प्रश्नसंपादन

प्रश्नलेखन झाल्यानंतर त्यांचे संपादन करणे आवश्यक असते. यामुळे प्रश्नातील उणिवा दूर करता येतात. हे संपादन चार अंगांनी करता येते. (अ) आशय संपादन, (ब) भाषा संपादन, (क) मूल्यमापन संपादन आणि (ड) आराखडा संपादन, अशा चार अंगांनी ते करावयाचे असते.

अ. आशय संपादन : प्रश्नाच्या आशय संपादनात पुढील बाबींची चिकित्सा व्हावी.

- i. प्रश्नाची व्याप्ती आणि उत्तराचे मुद्दे यांतील सुसंगती तपासली जावी.
- ii. प्रश्न आशयदृष्ट्या पाठ्यक्रमाबाहेरील नसावा याची खात्री करावी.
- iii. पाठ्यक्रमात वापरलेल्या संज्ञा व संकल्पनांचाच वापर प्रश्नांची निर्मिती करताना व्हावा. प्रश्न विचारताना पाठ्यक्रमातील मूळ संज्ञांना समानार्थी नवीन शब्दांचा वापर व्हायला नको.
- iv. प्रश्न, उत्तर वा उत्तराच्या मुद्यात मोठे बदल करावयाचे झाल्यास ते प्रश्नलेखकाशी बोलून करावेत.

ब. भाषा संपादन

- i. प्रश्नांची विधाने अचूक दिशादर्शन करणारी आणि निःसंदिग्ध असण्याबाबत खात्री करावी.
- ii. प्रश्नविधाने लिहिताना विरामचिन्हांचा योग्य वापर केलेला असावा. विधान प्रश्नार्थक असेल तर शेवटी प्रश्नचिन्ह यावे. साधे विधान असेल तर केवळ पूर्णविराम असावा.
- iii. प्रश्न दोन भाषांत असेल तर दोन्ही भाषेत योग्य संज्ञांचा वापर झालेला असावा.
- iv. प्रश्नाचे मूळ रूप आणि दुसऱ्या भाषेतील रूप यात आशयदृष्ट्या तफावत नसावी.
- v. प्रश्नपेढी लेखी परीक्षेसाठी विकसित केली जात असेल तर प्रश्नविधानांचे क्रियापद 'सांगा' असे नसावे. 'लिहा' असे असावे.

क . मूल्यमापन संपादन

- i. तयार केलेला प्रश्न पाठ्यक्रमातील घटक-उपघटकांच्या उद्दिष्टांची चाचपणी करणारा असावा.
- ii. कोटेशनवर आधारित प्रश्न विचारू नयेत. उत्तरातील अपेक्षित मुद्दे प्रश्नात घेऊन प्रश्नविधानाची रचना असावी.
- iii. विद्यार्थ्यांना उत्तराचे अचूक दिशादर्शन होण्यासाठी अचूक कृती क्रियापदांचा (Action Verbs) वापर करावा.
- iv. प्रश्नविधानातील मुद्दे व नमुना उत्तरातील मुद्द्यांत सुसंगती असावी. मुद्देनिहाय गुणविभागणी वस्तुनिष्ठ गुणदानास मदत करणारी असावी.

ड . आराखडा संपादन

- i. आराखडा संपादनात प्रश्नास सर्व तांत्रिक मूल्ये प्रदान झालीत किंवा नाही याची शहानिशा करावी.
- ii. काही तांत्रिक मूल्ये प्रदान झालेली नसल्यास संपादकाने स्वतः ती पूर्ण करावीत. आवश्यक तेथे प्रश्नलेखन किंवा विषयतज्ज्ञांची मदत घ्यावी.

- iii. तांत्रिक मूल्यांमध्ये प्रश्नलेखकाचे नाव, प्रश्न ज्यावर आधारित आहे त्या पाठ्यक्रमाचा संकेतांक किंवा नाव, पुस्तकाचे नाव, घटक-उपघटक क्रमांक, प्रश्नप्रकारांची नोंद, प्रश्नाची अपेक्षित काठीप्यपातळी, प्रश्नातून तपासले जाणारे अपेक्षित उद्दिष्ट, प्रश्नाचे गुण, उत्तर लेखनासाठी लागणारा वेळ, प्रश्नविधान, उत्तर किंवा उत्तराचे मुद्दे, मुद्देनिहाय गुणविभागणी, इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. संपादकाने त्यांची तपासणी व पूर्तता करावी.

प्रश्न संपादन करताना घ्यावयाची काळजी

- i. प्रश्नपेढी संपादनासाठी पुरेसा वेळ आणि या कामाची आवड असणाऱ्या व्यक्तींनीच हे काम हाती घ्यावे.
- ii. प्रश्नसंपादन अतिशय शांतपणे, चिकित्सक वृत्तीने आणि गांभीर्याने करावे.
- iii. प्रश्नसंपादन करताना लाल रंगाचा पेन वापरावा. प्रश्न लाल रंगात असेल तर वेगळ्या रंगाच्या पेनाने संपादन करावे.
- iv. विषय, भाषा, मूल्यमापन आणि प्रश्नपेढीविषयी परिपूर्ण तज्ज्ञता असणाऱ्या व्यक्तींनीच सदरचे काम स्विकारावे.
- v. प्रश्नविधानात व अन्यत्र कमीत-कमी खाडाखोड करावी. खाडाखोड म्हणजे गिचमीड नसावी. व्यवस्थित रेघ मारून नको असलेली अक्षरे खोडावीत. कोणाही वाचकास समजेल अशी दुरुस्ती करावी.
- vi. प्रश्नसंपादन करताना कोठेही बरोबर किंवा चूक अशा खुणा करू नयेत. केवळ दुरुस्तीसाठी पेन चालवावा.
- vii. प्रश्नसंपादन करताना आवश्यक तेथे मुद्रितशोधनाच्या खुणांचा वापर करावा.
- viii. प्रश्नसंपादन करताना सर्व रकाने पाहिले जावेत. अपूर्ण रकाने पूर्ण करावेत. तांत्रिक मूल्ये प्रदान केलेली नसतील तर ती प्रदान करावीत. त्यासाठी आवश्यकता भासल्यास प्रश्नलेखन व विषयतज्ज्ञांशी चर्चा करावी.

प्रश्नसंपादनाची चार स्वतंत्र अंगे मागे देण्यात आली आहेत. या चारही अंगांचा दोन टप्प्यांत विचार करून पुढीलप्रमाणे प्रश्नसंपादन करणे शक्य आहे.

प्रश्नसंपादन : दोन टप्पे (१) प्राथमिक टप्पा (२) अंतिम टप्पा

१) प्राथमिक टप्पा : प्रश्नतक्त्यात पुढील नोंदी आहेत किंवा काय, याची खात्री करून घ्यावी.

- i. प्रश्नकर्त्याचे नाव, तारीख / दिनांक
- ii. विषय / अभ्यासक्रम संकेतांक
- iii. पुस्तक क्रमांक
- iv. घटक / पृष्ठक्रमांक
- v. प्रश्नप्रकारासमोर खूण
- vi. काठीण्यपातळीनुसार
- vii. अपेक्षित उद्दिष्टासमोर
- viii. गुणांची नोंद
- ix. वेळेची नोंद
- x. अचूक प्रश्नविधान
- xi. उत्तराची नोंद
- xii. गुणविभागणी

२) अंतिम टप्पा : प्रश्नाचे चिकित्सापूर्वक वाचन करावे. विचार करावा. संपादकाने पुढील प्रकारचे प्रश्न स्वतःला विचारावेत.

- i. प्रश्न सुलभतेने वाचता येतो का ?
- ii. प्रश्न सोडविण्यासाठीच्या योग्य सूचना प्रश्नापूर्वी किंवा प्रश्नातच दिलेल्या आहेत काय ? जसे - पाच मुद्दे, चार गुणधर्म, पन्नास शब्दांत, इत्यादी.
- iii. प्रश्नाच्या प्रतिसादांचे/उत्तराचे स्वरूप स्पष्ट करणारे क्रियापद प्रश्नात/प्रश्नासोबत आहे का ?
- iv. प्रश्नसूचना व्याकरणदृष्ट्या योग्य आहे काय ?
- v. प्रश्न अर्थपूर्ण (meaningful) आहे का ?
- vi. प्रश्नांची रचना निःसंदिग्ध आहे काय ?

- vii. प्रश्न उद्दिष्टानुसार आहे काय ?
- viii. काठीण्यपातळीची नोंद व प्रत्यक्ष काठीण्यपातळी यात सुसंगती आहे काय ?
- ix. उत्तरासाठी नोंदविलेली वेळ व उत्तराच्या स्वरूपावरून लागू शकणारा वेळ याचा विचार करून वेळेच्या नोंदीसंबंधी निर्णय घ्यावा.
- x. उत्तरसूचीत क्रम देऊन मुद्यांची नोंद आहे किंवा काय ते पाहावे. नसल्यास मुद्यांना त्यांच्या महत्त्वांशानुसार क्रम द्यावा.
- xi. उत्तरात आकृती, तक्ता, कोष्टक असे काही अपेक्षित असेल तर उत्तरसूचीत त्यांची नोंद आहे किंवा काय ते पाहावे.
- xii. मुद्यांनुसार गुणविभागणी आहे किंवा काय ते पाहावे. मुद्याच्या महत्त्वांशानुसार/भारांशानुसार गुणविभागणी नसल्यास योग्य ते बदल करावेत.
- xiii. शक्यतो अपूर्णाकातील गुण, गुणविभागणीत येणार नाहीत याची काळजी घ्यावी.
- xiv. सर्व बाबी पाहून झाल्यानंतर प्रश्न तपासणीस म्हणून आपले नाव व दिनांक लिहावा. शेरा व स्वाक्षरी नोंदवावी.

प्रश्नसंपादनाबाबत प्रश्नकर्त्याची भूमिका

आपण लिहिलेला कोणताही प्रश्न हा परिपूर्ण असतोच असे नाही. त्यात नेहमीच दुरुस्तीला संधी असते. विशेषतः घाईत तयार केलेले प्रश्न आणि प्रश्नपत्रिका आपल्या उणिवा सोबत घेऊनच जन्माला येत असतात. अविकसित, स्थितीत जन्मलेल्या अपरिपक्व, बालकांसारखी या प्रश्नांची स्थिती असते. अविकसित आणि अपरिपक्व बालक कोणतेही काम व्यवस्थित पूर्ण करू शकत नाही. अशा घाईगर्दीत केलेल्या प्रश्नांची तशीच परिस्थिती असते. अशा प्रश्नांद्वारा कोणत्याही उद्दिष्टाची चाचपणी होऊ शकत नाही.

बालकाला समाजात काही करण्यासाठी जशी संस्कारांची गरज असते, तसे प्रश्नही प्रश्नपत्रिकेत वापरण्यापूर्वी त्यास संपादन अथवा पुनरवलोकनाची गरज असते. जन्मदाता पिता कितीही विद्वान असला

तरी त्याच्या अपत्याला किमान संस्कारांची गरज असते. तद्वतच विषयतज्ज्ञ कितीही अनुभवी व व्यासंगी असला तरी त्याने तयार केलेल्या प्रश्नांचे संपादन होणे अगत्याचे असते. यामुळे प्रश्न विचारण्याचा व तो प्रश्नपत्रिकेत वापरण्याचा मूळ हेतू साध्य होतो. शिवाय मूल्यनिर्धारणाचा दर्जा उंचावून ते वस्तुनिष्ठ व विश्वसनीयतेकडे जाते.

अनेकदा आपण लिहिलेला प्रश्न प्रत्येकालाच चांगल्या प्रतीचा वाटतो. यामुळेच त्यात कोणी दुरुस्त्या सुचविल्या किंवा चुका शोधल्या तर ते आपणास आवडत नाही. ही बाब प्रश्न, प्रश्नपत्रिका परीक्षापद्धतीला मारक आहे. मुळात हा भाव सर्व अनुभवी आणि क्षेत्रातील तज्ज्ञांनी मनातून काढून टाकला पाहिजे.

यावर उपाय म्हणून आपण स्वतः प्रश्न तयार केला असला तरी तो आपला न समजता दुसऱ्याचा समजून त्यातील उणिवांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करावा. आपला प्रश्न इतरांचा समजूनच इतरांसमोर मांडावा. इतरांना त्यातील उणिवा शोधण्याचे आवाहन करावे. इतरांनी केलेल्या सकारात्मक सूचना प्रश्नलेखकाने स्विकारल्यास चांगले प्रश्न निर्माण होण्यास मदत होते.

आपण लिहिलेला प्रत्येक प्रश्न आपल्या विषयातील अन्य सहकाऱ्यांना, तज्ज्ञांना दाखवणे, प्रश्न आवश्यक तितका स्पष्ट, निःसंदिग्ध, सरळ आणि महत्त्वपूर्ण आहे याची खात्री करून घेणे, याबाबतीत प्राश्निकाने कधीही आत्मसंतुष्ट, स्वयंकेंद्रित राहता कामा नये. आपल्या प्रश्नावर इतर तज्ज्ञांकडून वस्तुनिष्ठ व विधायक सूचना द्याव्यात. अर्थातच त्यांनी लिहिलेल्या प्रश्नांवर तुमच्याकडून तशाच विधायक सूचनांची त्यांचीही अपेक्षा असेल. तज्ज्ञांच्या सूचनांबाबत पूर्वग्रहविरहित, वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन स्वीकारल्याने आपल्या प्रश्नांत योग्य त्या सुधारणा आपण करू शकाल. चर्चेनंतर कोणत्या सूचना स्वीकारायच्या याबाबतचा अंतिम निर्णय अर्थातच प्रश्नलेखकाचा असावा !

तयार केलेल्या प्रश्नांवर मूल्यमापन तज्ज्ञ आणि विषय तज्ज्ञ यांनी एकत्रितपणे केलेल्या संपादकीय संस्कारातून चांगले प्रश्न तयार होतील, यात संशय नाही. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : न्यूनतमवादी शासनपद्धती प्रामुख्याने..... आढळते.

- A) सुसंस्कृत जातीत
- B) आदिम जातीत
- C) विकसित जातीत
- D) भटक्या जातीत

वरील प्रश्नांचे संपादन करताना प्रत्येक पर्यायांत आलेल्या 'जातीत' या शब्दाची पुनरावृत्ती टाळण्यासाठी तो शब्द थेट विधानात घालायला हवा. असाच आणखी प्रश्न,

प्रश्न : सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश वयाची किती वर्षे पूर्ण झाल्यावर निवृत्ती घेतात ?

हा प्रश्न सुधारणा करून पुढीलप्रमाणे तयार करता येईल.

प्रश्न : सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची निवृत्तीची वयोमर्यादा किती वर्षे असते ?

प्रश्नांचा वापर : प्रश्नपेढीत संकलित केलेले व संपादकांकडून संपादित केलेले प्रश्न प्रश्नपत्रिका निर्मितीसाठी वापरावेत. निमंत्रित प्राशिकांना असे प्रश्न उपलब्ध करून दिल्यास संविधान तक्त्यानुसार प्रश्नपत्रिकेची निर्मिती दर्जेदार होऊ शकते. अशी प्रश्ननिर्मिती करताना वेळ, श्रम आणि पैसा अशा सर्व बाबींची बचत होते. अशा प्रश्नपेढीवरून तयार प्रश्नपत्रिकेच्या बहुप्रती करून परीक्षा आयोजित करावी.

प्रश्नविश्लेषण : परीक्षेच्या यशस्वी आयोजनानंतर उत्तरपुस्तिकांचे मूल्यनिर्धारण पद्धतीनुसार व्हावे. विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसादांच्या आधारे प्रश्नांचे सांख्यिकीय विश्लेषण करून प्रश्नांची काठीण्यपातळी आणि भेदनक्षमता काढावी. ती प्रश्नतक्त्यात किंवा योग्य तेथे भरावी.

प्रश्नाचे विश्लेषण किंवा पृथक्करण म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या कसोटीमधील प्रत्येक प्रश्नाच्या उत्तराची तपासणी किंवा छाननी करण्याची प्रक्रिया होय. यात प्रश्नाच्या काठीण्याचा आणि भेदनक्षमतेचा

त्याचबरोबर दिलेल्या पर्यायांच्या योग्यायोग्यतेचा विचार प्रामुख्याने केला जातो.

काठीण्यपातळी

यालाच सुकरता किंवा सौकर्य मूल्य असेही म्हणतात. प्रश्नलेखक ज्या वेळी प्रश्नलेखन करतो तेव्हा तो प्रत्येक प्रश्नाची अपेक्षित काठीण्यपातळी नोंदवीत असतो. अर्थात ही पातळी विषयज्ञान व अनुभवाच्या आधारे नोंदविलेली असते. तो एक अंदाज असतो. प्रश्नाची अचूक काठीण्यपातळी तो प्रश्नपत्रिकेत वापरला गेल्यानंतरच काढता येते. विशिष्ट विद्यार्थी गटाला प्रश्नपत्रिकेत विचारलेल्या प्रत्येक प्रश्नाची काठीण्यपातळी काढता येते. प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नांचे विश्लेषण करण्यासाठी खालील टप्प्यांमधून जावे लागते.

- i. विद्यार्थ्यांनी सोडविलेल्या आणि परीक्षकाने मूल्यनिर्धारण केलेल्या उत्तरपुस्तिकांची उच्च प्राप्तांकाकडून कमी प्राप्तांकाकडे अशी क्रमवारी प्रथम लावून घेणे.
- ii. क्रमाने लावलेल्या उत्तरपुस्तिकांचे प्रथम दोन गट करावेत. कमी प्राप्तांकाच्या उत्तरपुस्तिकांचे एका गटात, तर अधिक प्राप्तांकाच्या उत्तरपुस्तिका दुसऱ्या गटात ठेवाव्यात. सांख्यिकीनुसार कमी प्राप्तांक असलेले २७ टक्के पेपर एका गटात तर अधिक प्राप्तांक असलेले २७ टक्के पेपर दुसऱ्या गटात निवडावेत. १०० किंवा त्यापेक्षा अधिक परीक्षार्थी संख्येसाठी प्रत्येकीसत्तावीस टक्के असे गट करणे आवश्यक असते. पण कमी विद्यार्थी संख्येच्या चाचणीसाठी टक्केवारी इतकी महत्त्वाची नाही. विद्यार्थी संख्या ४० किंवा त्यापेक्षा कमी असेल तर सर्व विद्यार्थ्यांचे दोन गट केले तरी चालतात.
- iii. प्रत्येक प्रश्नासाठी, ज्यांचे उत्तर बरोबर आले आहे, अशा विद्यार्थ्यांच्या टक्केवारीची गणना करावी. यालाच प्रश्नाचे सौकर्य मूल्य किंवा काठीण्यपातळी असे म्हटले जाते.

$$\text{प्रश्नांची काठीण्यपातळी} = R / T \times 100$$

जेथे, R = अचूक उत्तरे देणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या

T = प्रश्न सोडविणाऱ्या एकूण विद्यार्थ्यांची संख्या
 प्रश्न सोडविणाऱ्या एकूण विद्यार्थ्यांची संख्या ४० आणि
 अचूक उत्तर देणाऱ्यांची संख्या १८ असल्यास,

$$T = ४० \text{ व } R = १८ \text{ होईल.}$$

$$\text{काठीण्यपातळी} = १८/४० = ०.४५$$

अत्यावश्यक प्रश्नांची काठीण्यपातळी

या प्रकारच्या प्रश्नांचे सौकर्य मूल्य शोधण्यासाठी वरील स्वरूपाची पद्धती उपयुक्त ठरते. परंतु या प्रकारच्या प्रश्नांच्या मूल्यनिर्धारित येणारी व्यक्तिनिष्ठता आणि पर्यायी प्रश्न यांमुळे काठीण्यपातळी शोधणे अवघड जाते. तसेच अन्वयार्थ लावण्यात गुंतागुंत व क्लिष्टता येते. निबंधवजा प्रश्नाची काठीण्यपातळी म्हणजे त्या प्रश्नाच्या उत्तराला दिलेले सरासरी गुण व त्याच प्रश्नाच्या उत्तराला निश्चित केले गेलेले उच्चतम गुण यांचा भागाकार होय.

$$\text{काठीण्यपातळी} = \frac{\text{विशिष्ट प्रश्नाला सर्व विद्यार्थ्यांना प्राप्त गुणांची बेरीज}}{\text{त्याच प्रश्नाला निश्चित केलेले गुण} \times \text{विद्यार्थी संख्या}}$$

एखाद्या प्रश्नाची काठीण्यपातळी कमी आल्यास तो सामान्य काठीण्य पातळीचा असूनही गुणदान कठोरतेने झाले आहे असे समजले जाते. एका १०० मुलांच्या गटातील विद्यार्थ्यांना प्रश्नपत्रिकेवरील पहिल्या प्रश्नास मिळालेल्या गुणांची बेरीज करण्यात आली. ती १२४८ इतकी आली. २० मुलांचा हा प्रश्न होता. वरील सूत्रात वरील किंमती टाकून काठीण्यपातळी काढली.

$$\text{काठीण्यपातळी} = \frac{१२४८}{२० \times १००}$$

$$\text{काठीण्यपातळी} = ०.६२$$

प्रश्नाची काठीण्यपातळी शोधण्यासाठी पुढील सूत्राचाही वापर करता येतो.

काठीण्यपातळी = DL = FV = Difficulty level = Facial validity

$$\frac{H + L}{N + N} \times 100$$

H = अचूक उत्तरे लिहिणारे वरच्या गटातील विद्यार्थी / संख्या

L = अचूक उत्तरे लिहिणारे खालच्या गटातील विद्यार्थी / संख्या

N = एकूण विद्यार्थी संख्या

यानुसार १०० मुलांच्या गटातील अचूक उत्तरे देणारे वरच्या गटातील २२ टक्के आणि खालच्या गटातील २७ टक्के विद्यार्थी निवडले. वरच्या गटातील २२ विद्यार्थ्यांनी तर खालच्या गटातील १० विद्यार्थ्यांनी अचूक उत्तरे नोंदविलेली आढळली. त्यानुसार,

H = २२, L = १०, N = २७ म्हणून

$$= \frac{२२ + १०}{२७ + २७} = \frac{३२}{५४} = ५९$$

भेदनक्षमता

एखाद्या प्रश्नाची उच्च क्षमतेचे विद्यार्थी व निम्न क्षमतेचे विद्यार्थी यांच्यामधील भेद स्पष्ट करण्याची क्षमता वा शक्ती म्हणजे भेदनशक्ती होय. ही क्षमता विशिष्ट निर्देशांकाने दर्शविता येते. त्यास भेदनक्षमता निर्देशांक किंवा भेदमूल्य सूचकांक म्हणतात.

भेदनक्षमता अचूकतेने मोजण्यासाठी संपूर्ण कसोटीतील विद्यार्थ्यांचे प्राप्तांक आणि विशिष्ट प्रश्नासाठी मिळालेले प्राप्तांक यांच्यामधील सहसंबंधाचा विचार केला जातो. तात्त्विकदृष्ट्या हा सूचकांक - १.०० पासून ते + १.०० पर्यंत असू शकतो. या सूचकांकाचे मूल्य + ०.३० असेल व कसोटी देणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या १५० किंवा त्यापेक्षा जास्त असेल तर त्या विशिष्ट प्रश्नाची भेदनक्षमता समाधानकारक आहे, असे मानले जाते. हे मूल्य ० ते + ०.३० या दरम्यान असल्यास प्रश्नांमध्ये दुरुस्ती आवश्यक ठरते. तर ते मूल्य ऋण

असल्यास मात्र तो प्रश्न कसोटीतून वगळण्याची शिफारस करावी. जॉन्सनने दिलेले त्यासाठीचे सूत्र खालीलप्रमाणे आहे.

$$ULI = \frac{R_u - R_l}{f}$$

जेथे,

UIL - Upper / Lower index (DI)

R_u - R_l - numbers giving right answer in upper and lower group respectively.

t = number of examinees in each group.

मात्र जॉन्सनने वरिष्ठ व कनिष्ठ गटातील प्रत्येकी २७ टक्के परीक्षार्थी निवडावेत, अशी शिफारस केली आहे.

$$F = 0.27 N$$

ULI मधील प्रमाणित त्रुटी शोधण्यासाठीही सूत्र देण्यात आलेले आहे. ते असे,

$$ULI = \frac{I}{f} \sqrt{R_u + R_l - \frac{R_u^2 + R_l^2}{f}} \quad L$$

निबंधवजा प्रश्नांचा भेदनक्षमता सूचकांक

वस्तुनिष्ठ प्रश्नांप्रमाणेच निबंधवजा प्रश्नाचा भेदनक्षमता सूचकांक शोधता येतो. विशिष्ट प्रश्नाला दिले गेलेले प्राप्तांक व एकूण कसोटीतील प्राप्तांक यांच्यामधील सहसंबंध शोधून हा सूचकांक मिळतो. मात्र हा सहसंबंध गुणक शोधताना पियर्सनचे भ्रमणसूत्र वापरणे लागते. मात्र एकूणच निबंधवजा प्रश्नाच्या संदर्भात हा सूचकांक वेगळ्या स्वरूपाचा येतो. कारण वस्तुनिष्ठ प्रश्नाला केवळ एक किंवा दोन गुण असतात. तर निबंधवजा प्रश्नाला राखून ठेवलेले गुण मुळातच जास्त

असतात. म्हणून त्या प्रश्नाचे गुण व कसोटीतील गुण यांचा सहसंबंध गुणक उच्च येतो. म्हणून निबंधवजा प्रश्नाच्या बाबतीत ०.५० किंवा त्यापेक्षा जास्त असलेला सूचकांक प्रश्नाची योग्यता दर्शवितो. मात्र बऱ्याचवेळा निबंधवजा प्रश्नांचे हे सूचकांक असमाधानकारक असतात. कारण त्यांच्या गुणदानातील व्यक्तिनिष्ठता होय. प्रश्नाची भेदनक्षमता म्हणजेच Discrimination Power शोधून काढण्यासाठी पुढील सूत्राचाही केला जातो.

DP = Discrimination Power = DL = Discrimination Index

H = अचूक उत्तर लिहिणारे वरच्या गटातील विद्यार्थीसंख्या

L = अचूक उत्तर लिहिणारे खालच्या गटातील विद्यार्थीसंख्या

N = एकूण विद्यार्थी

$$\text{भेदनक्षमता / DP} = \frac{H - L}{N}$$

वर घेतलेल्या गटातील नमुना येथे घेतला.

तर H = २२, L = १०, N = २७

२२ - १० = १२

२७ + २७ = ५४

भेदनक्षमता = ०.०३ इतकी येईल.

प्रश्न दुरुस्ती

सांख्यिकी माहिती व विश्लेषणाच्या आधारे प्रश्नात उणिवा दिसून आल्या तर त्या दुरुस्त कराव्यात. प्रश्नाची काठीण्यपातळी खूप कमी किंवा खूप वरच्या दर्जाची असेल तर त्यात योग्य तो बदल करावा. प्रश्न उच्चस्तरीय विद्यार्थी व निम्नस्तरीय विद्यार्थ्यांमधील भेद निश्चित करण्यास कमी पडत असेल तर त्यातही आवश्यक तेथे बदल करावा. सदरचे बदल प्रश्न तक्त्यातच करावेत. मूळ प्रश्न व त्याच्या बदलांचा इतिहास जतन करून ठेवावा. यासाठी दुरुस्त्या वेगळ्या शाईने कराव्यात. या टप्प्यावर संपूर्ण सदोष म्हणजे ज्यात दुरुस्तीला वाव कमी असे प्रश्न काढून टाकावेत. बदल केलेले प्रश्न प्रश्नपत्रिकांत वापरावेत.

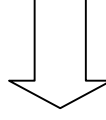
प्रश्न पुनर्वापर

बदल केलेले प्रश्न पूर्णपणे निर्दोष असतील असे नाही पण जो काही बदल असेल त्यासह प्रश्न प्रश्नपत्रिकेसाठी वापरावा. कदाचित त्यात पुन्हा दुरुस्तीची गरज असू शकते. काही उणीव राहू शकते. ही उणीव वापरानंतर पुन्हा विश्लेषण करून शोधून काढता येते. प्रश्नविश्लेषण, दुरुस्ती आणि पुनर्वापर ही प्रक्रिया सातत्यपूर्ण चालणारी प्रक्रिया आहे. प्रश्नपेढी विकसनाचा ती एक अविभाज्य भाग आहे.

प्रश्नलेखनासाठी संहिता

- i. प्रश्ननिर्मितीसाठी प्रथम घटकाची निवड करावी.
- ii. घटक चाळावा, वाचावा, घटकाचा परिचय, उपघटक, पाठ्यमुद्दे, संज्ञा, सूत्रे, आकृत्या, इत्यादी वाचावेत.
- iii. आशयाच्या स्वरूपानुसार प्रश्नाचा प्रकार निवडावा.
- iv. प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नांचा उपप्रकार निवडावा.
- v. प्रश्नाच्या उत्तरातून पडताळावयाची उद्दिष्टे ठरवावी. त्यातले एक निवडावे.
- vi. उद्दिष्ट लक्षात घेऊन प्रश्न प्रकाराला अनुरूप अशी कच्ची प्रश्नरचना करावी.
- vii. अल्प कालावधीनंतर प्रश्न वाचावा, उत्तर शोधावे. अपेक्षित उत्तर चटकन सुचत नसेल तर प्रश्नरचना बदलावी.
- viii. सहकाऱ्यांशी प्रश्नरचनेसंबंधी चर्चा करावी. व्याकरण, शब्दयोजना, उत्तराची व्याप्ती, काठीण्यपातळी, बदलावीशी वाटल्यास बदलावी.
- ix. उत्तराचे मुद्दे योग्य त्या क्रमाने नोंदवावेत.
- x. मुद्द्यांनुसार गुणवितरण निश्चित करावे.
- xi. उत्तराची लांबी, काठीण्यपातळी लक्षात घेऊन प्रश्नासाठीचा वेळ निश्चित करावा.
- xii. प्रश्नाची अंदाजाने काठीण्यपातळी ठरवून नोंदवावी.
- xiii. प्रश्नाला अंतिम स्वरूप द्यावे.
- xiv. प्रश्नपेढीच्या आराखड्यानुसार नोंदी कराव्यात.
- xv. प्रश्न अंतिम स्वरूपात लिहून सादर करावा.

प्रश्नपेढी विकासप्रक्रिया तक्ता

प्रश्नपत्रिका आराखडा निश्चिती

प्रश्नप्रकार निश्चिती

विषयतज्ज्ञ यादी निश्चिती

प्रश्नलेखनासंबाधित प्रशिक्षण

प्रश्नलेखन आाण सादरीकरण

प्रश्न तांत्रिक मूल्य निश्चिती

प्रश्न तक्त्याचा वापर

प्रश्न संपादन

प्रश्नाचा वापर

प्रश्न विश्लेषण

प्रश्न दुरुस्ती

प्रश्न पुनर्वापर

प्रश्नसंचय

प्रकरण ३

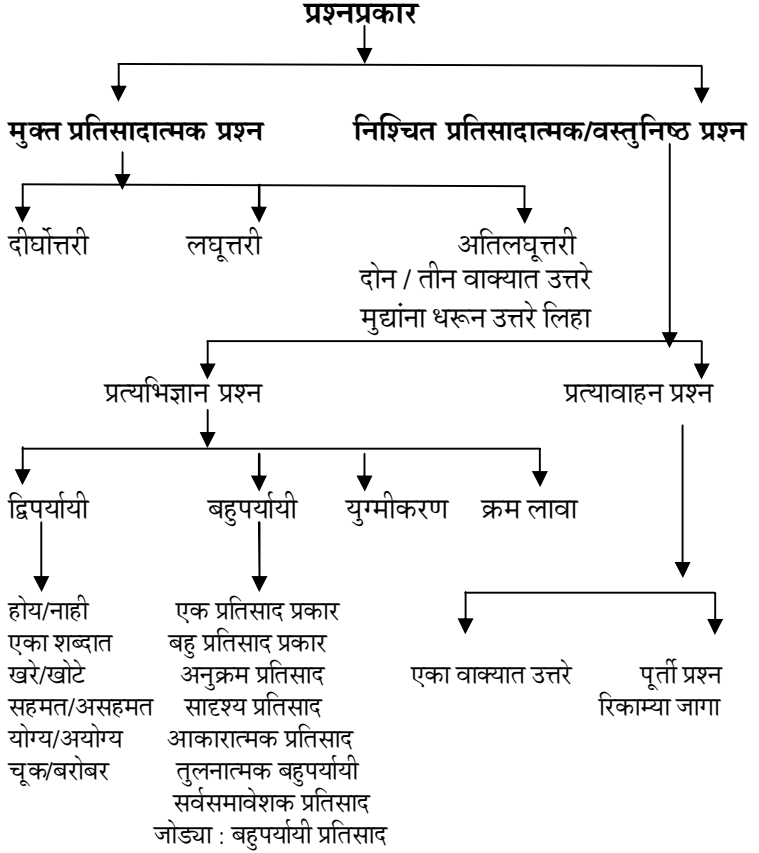
प्रश्न, त्यांचे प्रकार आणि विकसन

शिक्षणप्रक्रियेत उद्दिष्टे, अध्ययन-अनुभव आणि मूल्यमापनाची साधने यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी उचित अध्ययन-अनुभव दिले जाणे आवश्यक असते. असे अनुभव दिल्यानंतर ते विद्यार्थ्यांमध्ये किती प्रमाणात रुजलेत ते पाहण्यासाठी मूल्यमापन करावे लागते. उद्दिष्टे आणि अध्ययन-अनुभवाची प्रकृती लक्षात घेऊन योग्य अशी मूल्यमापनाची साधने वापरली गेली तर परीक्षण व मूल्यमापन वस्तुनिष्ठ व विश्वसनीय होते.

व्यक्तिविकासाच्या ज्ञानात्मक क्षेत्रातील परीक्षण करण्यासाठी संख्यात्मक साधने वापरतात. भावात्मक क्रियात्मक व आंतरक्रियात्मक क्षेत्रातील परीक्षण करण्यासाठी गुणात्मक साधने वापरतात. आपल्या शिक्षणपद्धतीत परीक्षा हे प्रमुख साधन शैक्षणिक मूल्यमापनासाठी मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाते. यातही लेखी परीक्षा ही सर्वदूर वापरली जाते. लेखी परीक्षा घेताना विविध प्रश्नप्रकारांचा वापर तिच्यात केला जातो. म्हणजे प्रश्नपत्रिकेत प्रश्न विचारून त्यांची लेखी उत्तरे विद्यार्थ्यांकडून घेतली जातात.

प्रश्नप्रकार : प्रश्नपत्रिकेत वापरल्या जाणाऱ्या प्रश्नांचे मुख्य दोन प्रकार पडतात.

- i. निश्चित प्रतिसादात्मक प्रश्न/ वस्तुनिष्ठ प्रश्न
- ii. मुक्त प्रतिसादात्मक प्रश्न /आशयात्मक प्रश्न
वरील दोन्ही प्रमुख प्रकारांचे अनेक उपप्रकार पडतात.

निश्चित प्रतिसादात्मक

ज्या प्रश्नाचे एकच आणि निश्चित स्वरूपाचे उत्तर असते आणि त्याद्वारा मूल्यनिर्धारण करताना कमीत-कमी व्यक्तिनिष्ठता येते, त्यास निश्चित प्रतिसादात्मक किंवा **वस्तुनिष्ठ प्रश्न** म्हणतात. अशा प्रश्नाच्या उत्तराबाबत तज्ज्ञांत मतभिन्नता दिसून येत नाही.

फायदे

- i. वस्तुनिष्ठ प्रश्नांची उत्तरे कमीत-कमी शब्दांत देता येतात.
- ii. या प्रश्नांच्या वापरामुळे जास्तीत जास्त पाठ्यक्रमांवर प्रश्न विचारणे शक्य होते.

- iii. पाठ्यक्रमातील ठरावीक आशयाचा अभ्यास करून उत्तीर्ण होणे विद्यार्थ्यांना अवघड जाते.
- iv. मूल्यनिर्धारणात अधिकाधिक वस्तुनिष्ठता येते.
- v. विद्यार्थ्यांना उत्तरे लिहिण्यासाठी कमी वेळ लागतो. म्हणजे लेखनवेगाची परीक्षा होत नाही.
- vi. उत्तरे तपासण्यासाठी वेळ कमी लागतो. तपासण्यासाठी तज्ज्ञ हवे, असे नसते.
- vii. बहुपर्यायी प्रश्नप्रकारात यंत्राच्या साहाय्याने उत्तरपत्रिकांची तपासणी शक्य होते.
- viii. ज्ञानात्मक क्षेत्रातील कोणत्याही स्तरावरील प्रश्न तयार करता येतो.

वस्तुनिष्ठ प्रश्नांचे प्रकार

या प्रश्नाचे प्रमुख दोन प्रकार सध्या आपल्या शिक्षणपद्धतीत वापरात आहेत.

प्रत्यावाहन प्रश्न : जेथे विद्यार्थी स्मरणशक्तीला ताण देऊन आठवून उत्तर लिहितो, त्यास प्रत्यावाहनात्मक (Recall Types Question) प्रश्न असे म्हणतात.

प्रत्यभिज्ञान प्रश्न : जेथे दिलेल्या पर्यायांतून उत्तर ओळखून नोंदवले जाते, त्याला प्रत्यभिज्ञान (Recognition Types Question) प्रश्न असे म्हणतात. या दोन्ही प्रकारांचे उपप्रकार पुढीलप्रमाणे दर्शविता येतात.

प्रत्यावाहन प्रश्न

प्रत्यावाहनात्मक प्रश्नात विद्यार्थ्यांने स्मरण करून किंवा आठवून उत्तर द्यावयाचे असते. यात प्रामुख्याने दोन उपप्रकार पडतात. प्रश्नविधान देऊन त्याचे उत्तर एका वाक्यात किंवा एका शब्दात अपेक्षिले जाते.

उदाहरणार्थ,

प्रश्न १ : भारताची राजधानी कोणती ?

प्रश्न २ : मोठ्यात मोठी तीन अंकी संख्या कोणती ?

प्रश्न ३ : महात्मा गांधीजींचे संपूर्ण नाव लिहा.

कधी अपूर्ण विधान देऊन ते पूर्ण करावयास सांगितले जाते कधी विधानातील जागा रिकामी ठेवून किंवा शब्द गाळून ते भरावयास विद्यार्थ्यांना सांगितले जाते. उदाहरणार्थ,

प्रश्न १ : अडला नारायण

प्रश्न २ : नाचता येईना

प्रश्न ३ : केलेले उपकार न जाणणाऱ्यास म्हणतात.

प्रश्न ४ : दहा मीटर बाजू असणाऱ्या चौरसाची परिमिती असते.

फायदे

- i. बौद्धिक क्षेत्रातील निम्नस्तरीय उद्दिष्टांवर आधारित प्रश्न विचारण्यास उपयुक्त असा हा प्रश्नप्रकार आहे.
- ii. असे प्रश्न तयार करणे सोपे असते.
- iii. उत्तर आठवून लिहावे लागते. यामुळे विद्यार्थ्यांनी अभ्यास केला की नाही याची खरी चाचपणी होते.
- iv. अंदाजे उत्तर देणे अवघड असते.

मर्यादा

- i. केवळ ज्ञानस्तराची चाचपणी होते.
- ii. बौद्धिक क्षेत्रातील उच्चस्तरीय प्रश्न या प्रकाराद्वारा विचारणे कठीण असते.
- iii. विद्यार्थ्यांमधील कौशल्य स्तरावरील उद्दिष्ट या प्रश्नाद्वारा आजमावता येत नाही.
- iv. प्रश्नकर्ता प्रशिक्षित नसल्यास संदिग्ध प्रश्न निर्मितीची शक्यता वाढते. उदाहरणार्थ, कोणतेही वाक्य घेऊन त्यातील एक शब्द वगळून गाळलेल्या जागा भरा असा प्रश्न तयार केला जातो. असे प्रश्न नेमक्या उद्दिष्टांची चाचपणी करू शकत नाहीत.
- v. या प्रश्न प्रकारामुळे विद्यार्थ्यांची पाठांतरावर भर देण्याची प्रवृत्ती वाढते. या प्रकारात १) गाळलेले शब्द भरा. २) एका शब्दात / वाक्यात उत्तरे लिहा. असे दोन उपप्रकार आहेत, त्यांचा परिचय करून घेऊ. तसेच असे प्रश्न तयार करताना कोणत्या बाबी लक्षात ठेवाव्यात ते पाहू.

गाळलेले शब्द भरा

या प्रश्नप्रकारात विधानातील शब्द गाळला जातो. तो विद्यार्थ्यांना भरावयास सांगितला जातो. कधी वाक्य अर्धे देऊन पूर्ण करावयास सांगितले जाते. यामध्ये म्हणी किंवा कवितेच्या ओळी पूर्ण करावयास सांगितल्या जातात.

उदाहरणार्थ,

प्रश्न १ : महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनारपट्टीस लागून
समुद्र आहे.

प्रश्न २ : नाव सोनूबाई हाती

अशा प्रश्नामध्ये उत्तरात गाळलेले शब्द भरून वाक्य, म्हण, वाक्प्रचार,संपूर्ण वाक्य पुन्हा लिहावे, की केवळ गाळलेले शब्द उत्तरात लिहावेत, याबाबतच्या सूचना प्रश्नपत्रिकेत असाव्यात.

गाळलेल्या जागा भरा प्रश्न तयार करताना घ्यावयाची काळजी

सर्वसामान्य प्रश्नकर्त्यांना गाळलेल्या जागा भरा, हा प्रश्न तयार करणे सोपे वाटते. मजकुरातील कोणतेही एक वाक्य घ्यायचे. त्यातील एक शब्द गाळायचा नि असा प्रश्न तयार करायचा, अशी त्यांची पद्धती असते. नेमके येथेच चुकते.

१. प्रश्न तयार करताना आशय व घटकाच्या उद्दिष्टांचा पुरेसा विचार करायला हवा.

२. प्रश्नाने कोणता महत्त्वाचा आशय किंवा उद्दिष्ट तपासले जाणार याची प्रश्नकर्त्याने काळजी घ्यावी.

प्रश्ननिर्मिती करताना थोडा जरी निष्काळजीपणा असेल तरी प्रश्न चुकतोच. त्यातील संदिग्धता वाढते. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : भारतीय समाजव्यवस्था ही समाजव्यवस्था आहे.
(यचममुवि, SHU103, १९९१)

मजकुरातील एक वाक्य उचलले. त्यातील एक शब्द गाळून वरील प्रश्न तयार केलेला आहे. या वाक्यातील गाळलेल्या जागेत आधुनिक, खुली, बंदिस्त, चांगली, असे अनेक अचूक पर्याय म्हणून बसतात. याशिवाय नवी, जुनी, बरी असे अनेक शब्दही गाळलेल्या जागेत बसतील. असे संदिग्ध प्रश्न न विचारणे उत्तम. त्याऐवजी उद्दिष्टाधिष्ठित प्रश्न तयार करावेत. हा प्रश्न बहुपर्यायी किंवा एका वाक्यात उत्तरे द्या, यासाठी खालीलप्रमाणे तयार करता येईल.

प्रश्न : भारतीय समाजव्यवस्था कोणत्या प्रकारची आहे ?

(A) खुली (B) बंदिस्त (C) पुरोगामी (D) मागासलेली

प्रश्न : सृष्टीतील सर्व प्राण्यांत माणसाएवढा..... प्राणी दुसरा नाही. (यचममुवि, SHU103, १९९१)

(A) आक्रमक (B) उदासीन (C) सर्जनशील (D) शाकाहारी

वरील प्रश्नात चारही पर्याय बसायला कोणतीही अडचण नाही. याशिवाय इतरही अनेक शब्द यात सहज बसतील. यामुळे असा प्रश्न तयार करू नये.

३. पाठ्यपुस्तकातील विधाने जशीच्या तशी प्रश्नामध्ये घेऊ नयेत.

कारण विद्यार्थी केवळ पाठांतर करून पुस्तकातील विधाने जशीच्या तशी उतरवितात. इष्ट तो बदल करून विधाने घ्यावीत. गाळलेल्या जागा भरा, या प्रकारातील प्रश्नाचे उत्तर निश्चित स्वरूपाचे असावे.

प्रश्न : संगीतालाकला म्हणता येईल. (यचममुवि, HUM १०१)

वरील प्रश्नातील रिकाम्या गाळलेल्या जागेत काहीही बसू शकेल. एक, आनंदी, उच्चश्रेणीतील, दैवी, लोकप्रिय, स्थलकालाभिमुख यांपैकी कोणताही शब्द गाळलेल्या जागेत भरला तरी त्या वाक्याला काहीतरी अर्थ प्राप्त होतो. मग विद्यार्थ्यांनी कोणता शब्द निवडावा ? आणि असा कोणता महत्त्वपूर्ण आशय वा उद्दिष्टांची चाचपणी हा प्रश्न

करणार आहे ! कोणताही त्रास न घेता, फारसा विचार न करता पुस्तकातील सापडेल ते वाक्य घेऊन त्यातील एक शब्द गाळून प्रश्न तयार केल्यास तो असाच कुचकामी होईल. आणखी प्रश्न पाहा,

प्रश्न १ : नाटक माध्यमी कला आहे.

प्रश्न २ : ज्ञानमीमांसा अभ्यास करते.

असे प्रश्न विचारणे म्हणजे झाकलेल्या मुठीत काय हे विद्यार्थ्यांना ओळखण्यास सांगण्यासारखेच आहे. असे प्रश्न संपादन वा दुरुस्त करण्यापलीकडेचे असतात.

प्रश्न : गाळलेल्या जागा भरा. (५वी, समाजशास्त्र, NSP, ऑक्टों. २००२)

प्रश्न : जगातील दूर करण्यासाठी गौतम बुद्धांनी संयम आणि सदाचाराचा मार्ग सांगितला.

यामध्ये गरिबी, दारिद्र्य, विषमता, अराजक, अनाचार, दुष्टपणा असे कितीतरी शब्द बसतील.

प्रश्न : सरोजिनी नायडू उत्तम होत्या.

या गाळलेल्या जागेतही स्त्री, वक्त्या, विदूषी, महिला, राजकारणी, समाजकारणी असे काहीही लिहिता येईल.

४. गाळलेल्या जागेसाठी प्रश्नाचे उत्तर शक्यतोवर एका शब्दात देता येईल अशी रचना असावी.

प्रश्न : ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळालेले पहिले मराठी साहित्यिक हे होत.

प्रश्न : ५० सेंटीमीटर लांबी आणि ४० सेंटीमीटर रुंदी असलेल्या फरशीचे क्षेत्रफळ चौ. मी. येईल.

५. गाळलेल्या जागांत विद्यार्थी अंदाजे उत्तरे नोंदवू नयेत असा प्रश्न असावा.

यासाठी निश्चित उत्तर असलेले प्रश्न तयार केले जावेत. गाळलेले शब्द भरा, अशा प्रश्नामध्ये जी विधाने दिली जातात त्यांमध्ये जास्त शब्द गाळल्यास विद्यार्थी अंदाजाने शब्द भरतात आणि चुका करतात. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : विल्यम जेम्सच्या मतानुसार परिस्थितीशी घेण्यासाठी योग्य मार्गाची करण्याचे काम व्यक्तीमधील बोधावस्था करते.

या विधानात दोन शब्द गाळलेले आहेत. त्यातील पहिल्या गाळलेल्या जागेत 'जुळवून' आणि दुसऱ्या जागेत 'निवड' शब्द अचूक बसतो. हे दोन्ही शब्द विद्यार्थ्यांनी अचूक भरणे अवघड आहे. त्यासाठी विल्यम जेम्सचे मत समजण्यापेक्षा ते पाठांतर असणेच जास्ती गरजेचे आहे. असे प्रश्न उद्दिष्टांची चाचपणी करण्यास असमर्थ ठरतात. गाळलेल्या त्या जागांऐवजी,

प्रश्न : बोधावस्थेसंबंधी विल्यम जोन्सचे मत लिहा. असा थेट प्रश्न विचारणे योग्य होईल.

६. प्रश्नाचे उत्तर लिहिण्याकरता ज्या रेघा मोकळ्या जागा ठेवलेल्या असतात, त्या कमी जास्त लांबीच्या असू नयेत.

त्यांच्या लांबीवरून उत्तराचा अंदाज बांधण्याचा प्रयत्न विद्यार्थी करतात. पहिल्या विधानात दोन सेंटीमीटर आणि दुसऱ्या विधानास पाच सेंटीमीटर किंवा कमी-जास्त जागा सोडू नये. सर्व उपप्रश्नांना ती समान असावी. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : खालील विधानांतील गाळलेले शब्द भरा.

- i. संयुक्त राष्ट्रसंघात हे प्रभावी राष्ट्र होते.
- ii. झाशीची राणी लक्ष्मीबाईने असे उद्धार काढले.
- iii. जगातील दूर करण्यासाठी गौतम बुद्धांनी संयम आणि सदाचाराचा मार्ग सांगितला.
- iv. महात्मा गांधीजींचे संपूर्ण नाव असे होते.
- v. उत्तर प्रदेशातील या गावातील पोलीस चौकीस आंदोलकांनी आग लावली.

वरील सर्व प्रश्न एकाच प्रकारातील आहेत. मात्र प्रत्येक वाक्यातील गाळलेली किंवा रिकामी जागा समान सोडलेली नाही. विशेषतः अशा प्रश्नाला पर्याय दिलेले असल्यास सर्वच उपप्रश्नांतील गाळलेली जागा समान सोडलेली असावी.

७. गाळलेल्या जागा भरा हा विद्यार्थ्यांना आंधळे करणारा प्रश्नप्रकार आहे. येथील विद्यार्थ्यांची दिशाभूल कमी करावी.

विद्यार्थ्यांनी केलेला अभ्यास या प्रश्नप्रकारामुळे तपासणे अवघड होत असते. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्र शासनाच्या डीटीएडच्या

एप्रिल २००८ मधील 'इतिहास, नागरिकशास्त्र आणि प्रशासन' या विषयाच्या प्रश्नपत्रिकेत पहिल्या प्रश्नात योग्य पर्याय निवडा. या सूचनेखाली,

प्रश्न (१) इतिहास हा मानवाचा आहे.

अ) हितचिंतक	ब) सहायक
क) मार्गदर्शक	ड) मदतनीस

प्रश्न (२) देशाच्या इच्छेनुसार शिक्षणाची.....निश्चित केली जातात.

अ) मूल्ये	ब) उद्दिष्टे
क) तत्त्वे	ड) ध्येये

असे प्रश्न विचारण्यात आले आहेत. कोणताही एक शब्द गाळून प्रत्येक वाक्यावर प्रश्न तयार करणारे वरील प्रश्नलेखक आहेत. दुसरी बाब म्हणजे दोन्ही विधानांच्या गाळलेल्या जागेत त्याखालील चारही पर्याय बसू शकतात. मग विद्यार्थ्यांनी कोणता पर्याय अचूक नोंदवावा ? असे संदिग्ध प्रश्न विचारू नयेत.

८. गाळलेल्या जागा भरा, अशा प्रश्नासाठी विधानाच्या प्रारंभी गाळलेली जागा ठेवू नये.

उदाहरणार्थ,

प्रश्न : हा देश महासत्ता म्हणून ओळखला जातो.

येथे सुरुवातीलाच गाळलेली जागा असल्याने विद्यार्थी प्रश्न वाचल्यावर ब्लँक होतो. प्रश्नामुळे विद्यार्थी कृतिप्रवण व्हायला हवा. तो येथे होत नाही. प्रश्नाचा रोख कळत नाही. म्हणून गाळलेली जागा विधानाच्या प्रारंभी घेऊ नये.

प्रश्न : च्या मते, प्रजेची नैतिक आणि आत्मिक उन्नती होऊन प्रजेला उदात्त जीवन जगता आले पाहिजे हे राज्याचे ध्येय आहे.

(यचममुवि, POL286)

यात प्रारंभीची गाळलेली जागा पुढीलप्रमाणे काढता येईल.

प्रश्न : 'प्रजेची नैतिक आणि आत्मिक उन्नती होऊन प्रजेला उदात्त जीवन जगता आले पाहिजे, हे राज्याचे ध्येय आहे' असे कोणाचे मत आहे ?

प्रश्न : हा घटनावादाचा अर्थ आहे. याऐवजी,

प्रश्न : घटनावादाचा अर्थ पुढीलपैकी कोणता ?

- A) शासनाच्या सत्तेवर मर्यादा घालणे.
- B) राज्यकारभारविषयक चर्चा करणे.
- C) कायदेमंडळात वाद सोडवणे.
- D) लिखित राज्यघटना तयार करणे.

असा थेट प्रश्नार्थक विधानाने प्रश्न विचारावा. जो आशय गाळलेल्या जागा प्रश्नप्रकारात बसत नाही. तेथे या प्रश्नप्रकाराचा आग्रह धरू नये. या प्रश्नप्रकाराला खूप मर्यादा आहेत. त्यापेक्षा प्रश्नविधान चांगले ते सामान्य विद्यार्थ्यांलाही कळते. ओढून ताणून तयार केलेली गाळलेली जागा विद्यार्थ्यांला समजली नाही, तर उत्तर कसे देणार ? हा सारा खटाटोप अध्ययनकर्त्यांसाठी असतो. अभ्यास करूनही त्याला प्रश्नच कळत नसेल तर अध्ययन-अध्यापन आणि परीक्षेचा सारा खटाटोप व्यर्थ आहे.

तीस वर्षांपेक्षा जास्त अनुभव असलेल्या एका प्राध्यापकाने बी. ए. मराठी स्पेशल पाठ्यक्रमाच्या प्रश्नपत्रिकेत रिकाम्या जागा भरा. या प्रश्नप्रकारामध्ये,

प्रश्न : १९९३ च्या निवड समितीचे अध्यक्ष कोण होते ?
(अजित वाडेकर/गुंडाप्पा विश्वनाथ)

प्रश्नाच्या प्रारंभी गाळलेली जागा नसावी, याचे भान प्रश्नलेखकास नाही. दुसरी बाब म्हणजे कंसातील उत्तर निवडून वाक्यात घालून वाचल्यास ते व्याकरणदृष्ट्या परिपूर्ण होत नाही. तिसरी आणि सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे मराठी स्पेशल विषयासाठी हा प्रश्न कोणत्या उद्दिष्टांची किंवा अध्ययन-निष्पत्तीची चाचपणी करीत असेल, हे मोठे कोडे आहे ! अर्थातच मराठी विषयासाठी हा प्रश्न निरुपयोगी आहे.

९. अपूर्ण वाक्य पूर्ण करायला सांगण्यापेक्षा प्रश्नार्थक विधान द्यावे. गाळलेल्या जागेतील उत्तर आठवताना स्मरणावर भर द्यावा लागतो. वास्तव स्मरणापेक्षा एखादी संकल्पना समजणे महत्त्वाचे

असते. संकल्पना समजलेली असूनही एखादा शब्द वंचित राहू शकतो. यासाठी प्रश्नार्थक विधान कधीही चांगले असते.

प्रश्न : निरोगी राहण्यासाठी किमान झोपावे.

असा प्रश्न विचारण्यापेक्षा,

प्रश्न : निरोगी राहण्यासाठी मनुष्याला दररोज किती तास झोप घेणे आवश्यक असते ? असा प्रश्न विचारावा.

१०. दिलेल्या वाक्यात अपरिचित किंवा अवघड शब्द टाळावेत.

प्रश्न : ज्वालामुखीचा उद्रेक होतो तेव्हा त्याच्या परिसरातील होतात.

येथे भाषा विषय असेल किंवा विधानातील अवघड शब्द पाठ्यक्रमात आलेले असतील तर ठीक, अन्यथा तो सोपा करावा. पुढील प्रश्न गाळलेल्या जागेऐवजी प्रश्नार्थक विधानाद्वारे विचारल्यास अधिक अर्थपूर्ण होईल. विद्यार्थ्यांना लवकर कळेल.

प्रश्न : निगमन पद्धत हे नाव या विचारवंताने दिले आहे.

A) कॉर्न पॉपर B) कार्ल मार्क्स C) सिसरो D) कोर्पनिकस

प्रश्न : 'निगमन पद्धत' हे नाव कोणत्या विचारवंताने दिले आहे.

येथे प्रश्न म्हणजे एक विधान असते, ते बहुधा प्रश्नार्थी असते. उदाहरणार्थ,

प्रश्न १ : शिवाजी महाराजांचा जन्म कोणत्या किल्ल्यावर झाला ?

प्रश्न २ : कवी कुसुमाग्रजांचे आडनाव लिहा.

अशा प्रश्नाचे उत्तर एका शब्दात किंवा संपूर्ण वाक्यातही देता येते. विद्यार्थ्यांनी याबाबतीतील प्रश्नपत्रिकेच्या किंवा प्रश्नाच्या प्रारंभी दिलेली यासंबंधीची निश्चित सूचना पाळायची असते. प्रश्नकर्त्याची नेमकी अपेक्षा काय असेल, यासाठी विद्यार्थ्यांने सूचना काळजीपूर्वक वाचणे गरजेचे असते. वरील दोन्ही प्रश्नांची उत्तरे एका शब्दात तसेच वाक्यातही देणे शक्य आहे. ते असे,

प्रश्न : १ चे उत्तर-

एका शब्दात - शिवनेरी.

एका वाक्यात - शिवाजी महाराजांचा जन्म शिवनेरी किल्ल्यावर झाला.

प्रश्न : २ चे उत्तर -

एका शब्दात : शिरवाडकर.

एका वाक्यात : कवी कुसुमाग्रजांचे आडनाव शिरवाडकर हे होय.

एका शब्दात/वाक्यात उत्तरे लिहा, प्रश्न तयार करताना ध्यावयाची काळजी

१. अशा प्रश्नाचे उत्तर निश्चित स्वरूपाचे असावे.

प्रश्न : भारतीय समाज कोणत्या प्रकारचा आहे ?

अशा प्रश्नाची अनेक उत्तरे संभवतात. त्यामुळे विद्यार्थी संभ्रमात पडतात. अंदाजे उत्तरे लिहितात. यामुळे अध्ययन-अध्यापनाची नेमकी उद्दिष्टे साध्य होत नाहीत. त्यापेक्षा एकच आणि निसंदिग्ध उत्तर असेल, असाच प्रश्न या प्रकारात विचारावा. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : १) सती प्रथा कायद्याने कोणत्या वर्षी बंद करण्यात आली ?

२) 'कोसला' कादंबरीतील नायक कोण ?

३) 'माझा प्रवास' या आत्मचरित्रात्मक लेखनाचा कालखंड कोणता ?

२. प्रश्न हा अभ्यासक्रमातील महत्त्वाच्या भागावर तयार केलेला असावा.

कोणतेही विधान उचलून त्यावर प्रश्न तयार करू नये. महत्त्वाचे उद्दिष्ट (learning outcome) त्या प्रश्नातून तपासले जावे. म्हणजे निरीक्षण करणे हे उद्दिष्ट असेल तर चित्र, तक्ता, नकाशा देऊन त्यावर आधारित प्रश्न असावा. इतिहासात किल्ल्यांवर प्रश्न असेल तर ते ऐतिहासिक उद्दिष्टांवर आधारित असावेत. किल्ल्यांचे स्थान, विस्तार, समुद्रसपाटीपासून उंची भूगोलात तपासली जावी.

३. विद्यार्थ्यांना विचार करावयाला लावणारे प्रश्नही असावेत.

ज्ञानावर/माहितीवर आधारित प्रश्नांसोबतच उच्चस्तरीय प्रश्नही विचारावेत. कोण, कोणता, कोणाचे, कोठे, कधी, किती यांनी विचारले जाणारे प्रश्न निम्नस्तरीय असतात. अशा प्रश्नांमुळे केवळ

ज्ञानावर आधारित उद्दिष्टांची चाचपणी होऊ शकते कार्यकारणभाव आणि विश्लेषणावर आधारित प्रश्न उच्चस्तरीय होऊ शकतात.

प्रश्न : मराठी भाषेची उत्पत्ती कोणत्या भाषेपासून झाली ? हा निम्नस्तरीय प्रश्न होईल. परंतु ,

प्रश्न : 'दर दहा कोसांवर भाषा बदलते,' असे का म्हणतात ?

या प्रश्नाचा स्तर केवळ ज्ञानात्मक नाही, हे निश्चितपणे म्हणता येईल.

४. दिलेल्या वाक्यात किंवा प्रश्नात दुर्बोध किंवा अपरिचित शब्द टाळावेत.

५. प्रश्न आणि त्यासाठी ठेवलेले गुण आणि उत्तर यात सुसंगती असावी.

प्रश्न : सर्वोच्च न्यायालयाच्या तीन कार्यकक्षा लिहा.

एका वाक्यात उत्तरे लिहा, या प्रकारातील एका गुणासाठी विचारलेल्या वरील प्रश्नात तीन कक्षा विचारल्या आहेत. तिन्ही लिहिल्यास विद्यार्थ्याला एक गुण मिळेल. परंतु विद्यार्थ्याने दोन लिहिल्या तर किती गुण देणार ? केवळ एक कार्यकक्षा लिहिली तर किती देणार ? अशा अडचणी येतात. म्हणून परीक्षकांनी मोघम गुणदान योजना देऊ नये. अशा प्रश्नामध्ये कोणत्याही दोन कार्यकक्षा विचारणे कधीही चांगले. तिन्ही कार्यकक्षा विद्यार्थ्याने लक्षात ठेवाव्यात असा आग्रह चुकीचा नाही. परंतु परीक्षकाने सतत सर्वसामान्य विद्यार्थी नजरेसमोर ठेवावा. तीनपैकी दोन विचारल्यास विद्यार्थ्यास या विकल्पाचा फायदा होईल. नाहीतरी हा सारा खटाटोप कोणासाठी असतो ? विद्यार्थ्यांसाठीच ना ! मग त्यांना अडचणीत आणण्यापेक्षा त्यांची सोय पाहावी !

प्रत्यभिज्ञान प्रश्न

प्रत्यावाहन प्रश्नांमध्ये विद्यार्थ्यांना उत्तर आठवून लिहावे लागते. या प्रत्यभिज्ञान प्रश्नप्रकारात मात्र प्रश्नाबरोबरच उत्तराचे पर्याय दिलेले असतात. पर्यायांमधून अचूक उत्तर विद्यार्थ्याने शोधावयाचे असते.

जेथे दोन उत्तरे दिली जातात त्याला द्विपर्यायी तर जेथे दोनपेक्षा अधिक पर्याय दिलेले असतात त्याला बहुपर्यायी प्रश्न म्हणतात.

द्विपर्यायी प्रश्न

या प्रकारात एक प्रश्नविधान किंवा गाळलेली जागा स्वरूपात विधान असते. प्रश्नासोबत दोन पर्याय म्हणजे संभाव्य उत्तरे दिलेली असतात. यात काही उपप्रकार पडतात.

- i) चूक/बरोबर
- ii) खरे/खोटे
- iii) होय/नाही
- iv) योग्य/अयोग्य
- v) सहमत/असहमत
- vi) सत्य/असत्य

i) **चूक/बरोबर** या प्रकारात,

प्रश्न : खालील विधाने चूक किंवा बरोबर ते ओळखून लिहा या सूचनेखाली,

- १) रागातील मुख्य स्वराला वादी स्वर म्हणतात.
- २) भारताच्या मध्यभागातून कर्कवृत्त जाते
- ३) भारताच्या दक्षिण दिशेस हिंदी महासागर आहे.

अशी विधाने दिलेली असतात. उत्तरादाखल अचूक पर्यायाची निवड विद्यार्थ्यांनी करावयाची असते.

ii) **खरे/खोटे** या प्रकारात,

प्रश्न : खालील विधाने खरी किंवा खोटी ते लिहा. अशा सूचनेखाली,

- १) भारताची राज्यघटना इंग्लंडच्या राज्यघटनेवर आधारित आहे.
- २) पाकिस्तान हे एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे.

अशी विधाने दिलेली असतात. दिलेले विधान खरे किंवा खोटे याची नोंद उत्तरदाखल विद्यार्थ्यांनी करावयाची असते. हा प्रश्न प्रकार गणितात वापरू नये. तेथे चूक किंवा बरोबर वापरावा.

iii) **होय/नाही** या प्रकारात,

प्रश्न : खाली काही विधाने दिली असून त्यांबाबत होय किंवा नाही अशी तुमची मते नोंदवा. या सूचनेखाली

- १) चक्रधर स्वामी महानुभाव संप्रदायाचे संस्थापक आहेत.
- २) शिवाजी महाराजांच्या आवडत्या घोड्याचे नाव चेतक असे होते.
- ३) 'ड' जीवनसत्त्वाच्या अभावी मुडदूस हा रोग होतो

अशी विधाने दिलेली असतात. उत्तराचा अचूक पर्याय विद्यार्थ्यांनी निवडून नोंदवायचा असतो.

४. योग्य/अयोग्य या प्रकारात,

प्रश्न : खाली काही प्रसंग, वर्तन वा क्रिया दिल्या आहेत. त्यांबाबत योग्य वा अयोग्य असे तुमचे मत नोंदवा. अशा सूचनेखाली,

- १) राष्ट्रगीताची धून ऐकताच पडल्याक्षणी रमेश जागीच थांबला.
- २) प्रौढाला केळीच्या सालीवरून पडतांना पाहून गणेश खोऱ्हास हसत सुटला.
- ३) रस्त्यात रहदारी जास्त असल्यामुळे सुहासने त्या अंध व्यक्तीस रस्ता ओलांडण्यास मदत केली.

अशी विधाने दिलेली असतात. विद्यार्थ्यांस प्रसंग, वर्तन वा क्रिया कशी वाटते, त्यानुसार अचूक पर्याय म्हणजे योग्य किंवा अयोग्य अशी नोंद त्याने करावयाची असते.

५. सहमत/असहमत या प्रकारात,

प्रश्न : पुढे काही प्रसंग, घटना, वर्तन वा मते दिलेली आहेत. त्यांबाबत आपले सहमत वा असहमत मत नोंदवा. अशा सूचनेखाली,

- १) कलाकार वा खेळाडू मोठे असले तरी त्यांनी कर बुडवू नये.
- २) सासूने सुनेला मुलगी मानले नाही तरी चालेल पण सुनेने सासूला आई मानलेच पाहिजे.

३) अंतर्मनातील भावना केवळ मातृभाषेतूनच प्रकट होत असतात.

अशी विधाने दिलेली असतात. विद्यार्थ्यां विधानाशी सहमत असेल तेथे त्याने 'सहमत' असा तर जेथे सहमत नसेल तेथे 'असहमत' असा पर्याय नोंदवायचा असतो. हा प्रश्नप्रकार द्विपर्यायी असला तरी माहीत नाही, अनिश्चित, सांगता येणार नाही असा तिसरा पर्याय काही वेळा वापरला जातो. अर्थात असा प्रश्न बहुपर्यायी ठरतो.

द्विपर्यायी प्रश्नांचे फायदे

- i. विषयातील सर्व पाठ्यक्रमावर व घटक-उपघटकांवर प्रश्न विचारता येतात.
- ii. सर्व विषयांमध्ये हा प्रश्नप्रकार वापरणे शक्य असते.
- iii. विद्यार्थ्यांसाठी हा अत्यंत सोपा आणि आवडता प्रश्नप्रकार आहे.
- iv. असे प्रश्न तयार करणेही सुलभ जाते.
- v. प्रश्नांची उत्तरे तपासणेही सुलभ जाते.
- vi. प्रश्न तयार करताना, उत्तरे नोंदविताना व तपासताना वेळेची बचत होते.
- vii. अगदी पूर्वप्राथमिकपासून विद्यापीठीय स्तरापर्यंत हा प्रश्नप्रकार विचारता येतो.

मर्यादा

- i. किमान अभ्यास करूनही विद्यार्थी या प्रश्नाचे गुण मिळवू शकतात.
- ii. अंदाज, तर्क व विवेकानेही या प्रश्नाचे उत्तर देणे शक्य असते.
- iii. वस्तुनिष्ठ व विश्वसनीय मूल्यनिर्धारणासाठी हा प्रश्नप्रकार फारसा उपयुक्त नाही.
- iv. या प्रश्नाने विद्यार्थ्यांच्या केवळ स्मरणाचीच चाचपणी होते.

द्विपर्यायी प्रश्न तयार करताना घ्यावयाची काळजी

१) विधानामध्ये दोन ठिकाणी नकार टाळावा.

अशी विधाने वाचताना विद्यार्थ्यांचा गोंधळ उडतो. अशा दोन नकारांमुळे कधी उत्तराची सूचना मिळते. तर कधी गोंधळ उडतो. उदाहरणार्थ, चूक किंवा बरोबरसाठी विचारलेले पुढील विधान पहा.

प्रश्न : शिवाजी महाराजांकडे पायदळाची संख्या जास्त नसल्यामुळे त्यांनी आदिलशहाशी समोरासमोर युद्धे केली नाहीत.

या वाक्यात दोन नकार आहेत. ते सूचक आहेत. असे विधान चूक/बरोबर अथवा खरे/खोटेंसाठी विचारल्यास विद्यार्थी विधानातील सूचकता पाहून उत्तर सहज देऊ शकतो. याऐवजी,

प्रश्न : खालील विधान चूक किंवा बरोबर ते लिहा.

१. शिवाजी महाराजांकडे पायदळाची संख्या कमी होती.
२. शिवाजी महाराजांनी शत्रूशी गनिमी काव्याने युद्धे केली.

अशी निश्चित आणि स्पष्ट विधाने द्यावीत.

२) अंशतः खरी/खोटी किंवा अंशतः चूक/बरोबर विधाने वापरू नयेत.

प्रश्न : १) इंग्रजी माध्यमात शिकणारी मुले बहुधा धीट असतात.

प्रश्न : २) वसतिगृहात शिक्षण घेतलेली मुले शक्यतो कोठेही सहज समायोजन साधतात.

प्रश्न : ३) सामाजिक संबंध अनेकदा भावनाशून्य असतात.

वरील प्रश्नांची उत्तरे खरे किंवा खोटे यांपैकी एक देणे अत्यंत अवघड आहे. असे प्रश्न चर्चासत्रांसाठी योग्य आहेत. त्याचे उत्तर एका शब्दात विचारणे म्हणजे एका आंब्याच्या झाडाला कैऱ्या किती येतील ? असा प्रश्न विचारणे होय.

वरील तिन्ही विधाने पूर्ण चूक किंवा बरोबर तसेच पूर्णपणे खरी वा खोटी असू शकत नाहीत. यासाठी अशा प्रश्नासाठी निवडलेले विधान अचूक व स्पष्ट असावयास हवे.

३. विधानामध्ये सूचक शब्दांचा वापर करू नये

एखादे विधान चूक किंवा बरोबर याचा अंदाज काही सूचक शब्दांवरून करता येतो. असे शब्द असलेली विधाने टाळावीत.

प्रश्न : पुराणकथांवर आधारित असल्यामुळे पंडिती काव्य हे भक्ती व धार्मिक मूल्यांचा परिपोष करणारे होते.

येथे 'पुराणकथांवर आधारित असल्यामुळे' हे सूचक शब्द आहेत. त्यांमुळे उत्तराची सूचना मिळते. पुरेसा अभ्यास न करताही या प्रश्नाचे उत्तर देणे शक्य होते. यामुळे वरील प्रश्न,

प्रश्न : पंडिती काव्य भक्ती व धार्मिक मूल्यांचा परिपोष करणारे होते. असे विधान तयार करावे.

प्रश्न : १९७३ नंतर खनिज तेलाच्या किंमती वाढल्यामुळे जगभर भाववाढ झालेली दिसून येत आहे.

या प्रश्नातही 'खनिज तेलाच्या किंमती वाढल्यामुळे' हे शब्द सूचक आहेत. ते टाळून,

प्रश्न : १९७३ नंतर जगभर भाववाढ झालेली दिसून येत आहे.

असे विधान देण्यात यावे.

४. द्विपर्यायांतील प्रश्नांची उत्तरे प्रश्नपत्रिकेमध्ये ठरावीक क्रमाने येऊ नयेत.

असे दिसून आले तर विद्यार्थी तो क्रम ओळखून उत्तर देतात.

प्रश्न : खालील विधाने चूक किंवा बरोबर ते लिहा.

- १) नेपोलीयनचा वाटर्लू येथील लढाईत पराभव झाला.
- २) पानिपतचे पहिले युद्ध बाबर व हेमू यांमध्ये झाले.
- ३) महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी मुर्लीसाठी पुण्यात पहिली शाळा सुरु केली.

४) १९८० साली सोविएत संघाचे विघटन झाले.

वरील चार विधानांची उत्तरे (१) बरोबर, (२) चूक, (३) बरोबर, (४) चूक अशी विशिष्ट क्रमाने आहेत. तशी ती नसावीत. विशिष्ट क्रमाने उत्तरे असल्यास परीक्षेत गैरप्रकार करण्यास संधी वाढते.

५. विधानांची निवड करताना निम्त्या विधानांचे उत्तर पहिला पर्याय आणि उर्वरित निम्त्या विधानांचे उत्तर दुसरा पर्याय राहिल असा प्रयत्न असावा.

६. प्रश्नविधानांची भाषा अलंकारीक नसावी.

७. देण्यात येणारी विधाने निःसंदिग्ध, स्पष्ट व व्याकरणदृष्ट्या निर्दोष असावीत.

८. जर एखादे विधान वादग्रस्त असेल, तेथे आवश्यकता वाटल्यास लेखकाचे नाव द्यावे.

चूक/बरोबर, खरे/खोटे यांचा वापर गणित व विज्ञानात अधिक प्रमाणात करावा. समाजशास्त्र, मानसशास्त्रांच्या विषयांत योग्य/अयोग्य आणि सहमत/असहमत या द्विपर्यायी प्रश्नांचा वापर केल्यास उचित ठरते. कारण मानसशास्त्रात एखादे वर्तन, घटना शंभर टक्के चूक वा बरोबर असू शकत नाही. तसेच समाजशास्त्रातही काही बाबी पूर्णपणे खऱ्या वा खोट्या नसतात. यामुळे या प्रश्नप्रकारातील उपप्रकारांचा पुढीलप्रमाणे तारतम्याने वापर करावा.

चूक/बरोबर : घटना, प्रसंग, आशय इत्यादी बाबतची अचूक माहिती जाणण्यासाठी.

खरे/खोटे : घटना, प्रसंग वा त्यांतील सत्यते बाबतची विद्यार्थ्यांना माहिती तपासण्यासाठी.

सत्य/असत्य : घटना, प्रसंग, विषयज्ञान अशा बाबतीतील सत्यता पडताळून पाहण्यासाठी.

होय/नाही : विद्यार्थ्यांचे मत वा प्रतिसाद घेण्यासाठी.

योग्य/अयोग्य : घटना, घडामोडी, वर्तन, क्रिया-प्रतिक्रिया यांबाबतचे मतपरीक्षण करण्यासाठी.

सहमत/असहमत : एखादे वर्तन, क्रिया-प्रतिक्रिया समोर ठेवून मत जाणून घेण्यासाठी.

बहुपर्यायी प्रश्न

ज्या प्रश्नात एक प्रश्नविधान असते व त्याखाली दोनापेक्षा जास्त पर्याय असतात त्याला बहुपर्यायी (Multiple Choice) प्रश्न म्हणतात. या प्रश्नाची निर्मितीप्रक्रिया वेळ घेणारी आणि अवघड असते. चांगला बहुपर्यायी प्रश्नतयार करणे हे आव्हानात्मक काम असते. प्रश्नविधान अचूक आणि निःसंदिग्ध असण्याबरोबर एकच अचूक उत्तर आणि त्याच्या जवळपास जाणारे पर्याय किंवा विकर्षक शोधणे हे

अभ्यासपूर्ण काम असते. उत्तराला समांतर पर्याय कमी वेळात आणि शैथिल्याने निवडले गेल्यास प्रश्नाचा दर्जा घसरतो.

- प्रश्न :** पुढीलपैकी मूळ संख्या कोणती ?
(A) ९९	- प्रश्नविधान
(B) ८७	- विकर्षक
(C) ८१	- विकर्षक
(D) ५३	- अचूक उत्तर

परंपरागत परीक्षांमध्ये या प्रकारातील प्रश्न केवळ ज्ञानस्तरावर आढळतात. केवळ कोण, केव्हा, कधी, किती, कोणाचे, कोणते अशा स्वरूपाचे हे प्रश्न असतात. परंतु बोधात्मक क्षेत्रातील उच्चस्तरीय म्हणजे आकलन, उपयोजन, विश्लेषण, संश्लेषण आणि मूल्यमापन स्तरावरील प्रश्नही या प्रकारात तयार करता येतात.

बहुपर्यायी प्रश्नांचे प्रकार

१. एक प्रतिसाद प्रकार

सध्या वापरल्या जाणाऱ्या बहुपर्यायी प्रश्नांपैकी नव्वद-पंचाण्णव टक्के प्रश्न याच प्रकारातील असतात. एक प्रश्नविधान किंवा गाळलेली जागा असलेले विधान दिले जाते. त्याखाली तीन ते पाच पर्याय दिले जातात. या पर्यायातील एक पर्याय अचूक उत्तर असते. इतर पर्याय उत्तराच्या जवळपास जाणारे परंतु चुकीचे असतात.

प्रश्न : पुढीलपैकी कोणत्या राष्ट्रपतींच्या जन्मदिवशी भारतात शिक्षक दिन पाळला जातो ?

A) डॉ. राजेंद्रप्रसाद	B) डॉ. राधाकृष्णन
C) डॉ. झाकीर हुसेन	D) डॉ. कलाम

२. बहु प्रतिसाद प्रकार (Multiple Completion Format)

या प्रकारात प्रश्नविधान असतेच. पण अचूक पर्याय एकापेक्षा अधिक असतात. कधी एक पर्याय पूर्णतः तर इतर पर्याय काही प्रमाणात बरोबर असतात. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : रामनाथने १५०० रुपयास विकत घेतलेले घड्याळ १२०० रुपयांना विकले, तेव्हा त्यास

- १) वीस टक्के फायदा झाला.
- २) वीस टक्के तोटा झाला.
- ३) या व्यवहारात फायदा झाला.
- ४) तिनशे रुपये तोटा झाला.

या व्यवहाराबाबत पुढीलपैकी अचूक पर्याय निवडा.

- A) पर्याय १, ३ बरोबर
- B) पर्याय २, ४ बरोबर
- C) पर्याय १, २ बरोबर
- D) पर्याय ३, ४ बरोबर

या प्रश्नाचे अचूक उत्तर B पर्याय आहे. कारण दोन्ही विधाने बरोबर आहेत. उच्चस्तरीय बौद्धिक पातळीवरील प्रश्न तयार करण्यासाठी हा प्रकार उपयुक्त आहे.

प्रश्न : पिकांना रासायनिक खते देतांना खालीलपैकी कोणत्या एका किंवा अधिक बाबींचा विचार केला जातो ?

- १) पिकांचे स्वरूप
- २) पिकांच्या वाढीचे टप्पे
- ३) पिकांना लागणारी पोषक अन्नद्रव्ये किंवा घटकद्रव्ये
- ४) रासायनिक खतांचे स्वरूप, प्रकार इ.

पर्याय

- A. फक्त १ बाब योग्य असेल तर A उत्तर निवडा.
- B. १ व २ योग्य असतील तर B उत्तर निवडा.
- C. २, ३ आणि ४ योग्य असतील तर C उत्तर निवडा.
- D. १, २, ३ आणि ४ सर्व योग्य असतील तर D उत्तर निवडा.

प्रश्न : आपण जे शिक्षण घेतो ते कशासाठी ? उत्तरासाठी खाली चार कारणे दिली आहेत. त्यातील एक किंवा अनेक कारणे योग्य असतील. विभाग दोनमधील सर्वात योग्य पर्याय निवडा.

विभाग I :

1. उपजीविकेला आवश्यक असे कौशल्य मिळावे म्हणून.
2. सांस्कृतिक परिपक्वतेसाठी उपयोगी पडणारी दृष्टी प्राप्त व्हावी म्हणून.
3. इतरांपेक्षा आपण वेगळे आहोत हे दिसावे म्हणून.
4. मानसन्मान प्राप्त व्हावा म्हणून

विभाग II :

- A. फक्त १ हे एकच कारण असेल तर A पर्याय निवडा.
- B. १ व २ ही दोन बरोबर असतील तर B पर्याय निवडा.
- C. २, ३ आणि ४ ही बरोबर असतील तर C पर्याय निवडा.
- D. १, २, ३ आणि ४ ही सर्व बरोबर असतील तर D पर्याय निवडा.

Qu. : Using a Table of specifications or blue print can contribute to the validity of,

1. Objective Tests First
2. Oral Tests Tier
3. In-course assessments
4. Practical Tests

Direction to answer the item :

- A) Mark A if only 1 is correct
- B) If 1 and 3 only correct Second
- C) If 2 and 4 only correct Tier
- D) If 1, 2, 3 and 4 are correct

३. अनुक्रम प्रतिसाद प्रकार

हा प्रकार एक प्रतिसाद प्रकारासारखाच असतो. पण यामध्ये विशिष्ट घटना, प्रसंग, संख्या यांमधील तार्किक व शास्त्रीय क्रम ओळखण्यास सांगितले जाते. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : क्रमाने येणाऱ्या मूळ संख्यांचा गट पुढीलपैकी कोणता ?

- A. २९, ३१, ३७, ४३, ४९
- B. २३, ३१, ३७, ४१, ५३
- C. ३१, ३७, ४१, ४३, ५३
- D. ३७, ३९, ४१, ४३, ५३

वरील प्रश्नात अचूक उत्तर एकच म्हणजे C असून बाकीचे पर्याय चुकीचे आहेत. मात्र विद्यार्थ्यांचा अभ्यास कमी असेल तर अचूक उत्तर देण्यास ते असमर्थ ठरतात.

‘अनुक्रम लावणे’ हा स्वतंत्र प्रश्नप्रकार असला तरी या प्रश्नाखाली चार पर्याय देऊन अचूक पर्यायाची निवड करण्यास विद्यार्थ्यांना सांगता येते. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : खालील मराठी वाङ्मयनिर्मितीचा अचूक कालानुक्रम लक्षात घ्या. अचूक कालानुसार दर्शविणारा पर्याय निवडा.

- i. शाहिरी वाङ्मयाची निर्मिती
 - iii. महानुभव वाङ्मयाची निर्मिती
 - ii. ज्ञानेश्वरीचा लेखनकाळ
 - iv. ‘माझा प्रवास’ चा लेखन काळ
- A) iii, ii, i, iv B) iii, i, ii, iv C) iii, iv, i, ii D) ii, i, iv, iii

‘अनुक्रम लावा’ प्रश्नप्रकारात विद्यार्थी अचूक अनुक्रम लावून पुन्हा चारही पर्याय लिहितात. परंतु वरील बहुपर्यायी स्वरूपात मात्र ‘A’ हा अचूक पर्याय त्यांनी योग्य ठिकाणी दर्शवायचा असतो.

४. सादृश्य प्रतिसाद प्रकार

अशा प्रश्नात एक संख्येची किंवा शब्दांची जोडी दिलेली असते. तशीच दुसरी जोडी अपूर्ण स्वरूपात दिलेली असते. जोडीतील एक भाग दिलेला असतो. दुसरा विद्यार्थ्यांने शोधायचा असतो. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : ४ : २५६ तर ९ : ?

- A) ८१ B) ७२९ C) ६५८१ D) ५९२२९

वरील उदाहरणात ४ चा चतुर्थ घात म्हणजे २५६ ही संख्या होय. त्यानुसार ९ चा चतुर्थ घात म्हणजे C पर्यायातील ६५८१ ही संख्या अचूक ठरते. अशा प्रश्नात पहिल्या दोन पदांमधील संबंध तिसऱ्या व चौथ्या म्हणजे उत्तरातील सोबत असतो. त्या अनुरोधाने अचूक उत्तर व पर्यायाचा शोध घ्यावयाचा असतो.

५. आकारात्मक प्रतिसाद प्रकार

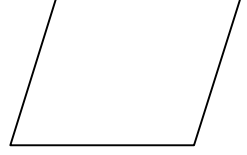
या प्रकारात आकृती वा आकृत्यांवर आधारित प्रश्न विचारण्यात येतात. अशा प्रश्नांद्वारा निरीक्षण तसेच आकृती व भूमितीविषयक उद्दिष्टांची चाचपणी उत्तम रितीने करता येते. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : खालीलपैकी कोणत्या आकृतीच्या सर्व बाजू व सर्व कोन सारखे आहेत ?

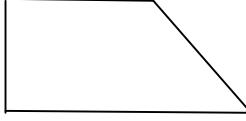
A)

B)

C)

D)

या प्रश्नाचे उत्तर D हे आहे. निरीक्षण आणि भूमितीच्या प्राथमिक ज्ञानानेही या प्रश्नाचे उत्तर देणे शक्य असते.

६. तुलनात्मक बहुपर्यायी

या प्रकारात प्रारंभी दोन किंवा त्यापेक्षा जास्त विधाने दिलेली असतात. सर्व विधाने विशिष्ट विषय, प्रसंग व संकल्पनेशी संबंधित असतात. दोन्ही विधानांशी संबंधित चार पर्याय त्याखाली देण्यात आलेले असतात. अचूक पर्याय विद्यार्थ्यांने निवडायचा असतो. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : खाली दोन विधाने देण्यात आली आहेत. त्याखाली A, B, C, D असे चार पर्याय दिले आहेत. अचूक पर्याय निवडा.

Statement I: Chloroform has a dipole moment.

Statement II: The Chloroform molecule is tetrahedral.

- A) If statement I is true, statement II is true and also is a correct explanation of I.
- B) If statement I is true, II is also true, but is not the correct explanation.

प्रश्न ३. 'वाच्याची मोट बांधणे' या वाक्प्रचाराचा खालीलपैकी कोणता अर्थ बरोबर आहे ?

- (A) सर्व गोष्टी एकत्र बांधणे (B) हवा थांबवणे
(C) वारा सैरावैरा होऊन वाहणे (D) अशक्य ते शक्य करण्याचा प्रयत्न करणे

भाषा विषयासोबतच गणितातही असा प्रश्न सहज तयार करता येतो.

८. जोड्या : बहुपर्यायी प्रतिसाद

जोड्या लावा हा प्रश्नप्रकार जवळपास सर्वच शैक्षणिक स्तरांवर विचारला जातो. मात्र या प्रश्नालाही बहुपर्यायी प्रश्नाचे रूप देऊन तो प्रश्नपत्रिकेत विचारता येतो.

प्रश्न : खाली 'अ' गटात इतिहासातील चळवळी दिल्या असून 'ब' गटात नेत्यांची नावे दिली आहेत. त्या खाली चार पर्यायांत जोड्या लावलेल्या असून अचूक पर्याय निवडा.

'अ' स्तंभ

- १) अवध
२) चंपारण्य
३) आंध्र
४) दरभंगा
५) उदेपूर

'ब' स्तंभ

- प) राजकुमार सुकूल
फ) सीताराम राजू
ब) मोतीलाल तेजावत
भ) बाबा रामचंद्र
म) विद्यानंद
ग) सरदार पटेल
ह) विठ्ठलभाई पटेल

- A) १ - प, २ - फ, ३ - ब, ४ - भ, ५ - म
B) १ - भ, २ - प, ३ - फ, ४ - ग, ५ - ब
C) १ - फ, २ - भ, ३ - ग, ४ - प, ५ - ब
D) १ - ह, २ - म, ३ - ब, ४ - प, ५ - ग

जोड्या लावा प्रश्नाचे बहुपर्यायी स्वरूपात रूपांतर करताना विद्यार्थ्यांना परिपूर्ण सूचना द्यावी.

राज्यस्तरीय अधिव्याख्याता पात्रता परीक्षेतील पहिल्या JUL00096 या General Knowledge च्या प्रश्नपत्रिकेत प्रश्न असा जोड्या लावा प्रश्नप्रकारातील प्रश्न विचारला होता. तो असा,

प्रश्न ६ जोड्या लावा

a) बिहु	१) केरळ
b) कथकली	२) उत्तर प्रदेश
c) कथक	३) आसाम
d) भरतनाट्यम	४) तामीळनाडू

- A) a - 3, b - 1, c - 2, d - 4
B) a - 2, b - 1, c - 3, d - 4
C) a - 3, b - 2, c - 1, d - 4
D) a - 4, b - 2, c - 1, d - 3

या प्रश्नात,

- विद्यार्थ्यांसाठी सूचना पुरेशी नाही.
- दोन्ही स्तंभांना नावे नाहीत.
- दोन्ही स्तंभात समान पर्याय आहेत.

अतिशय प्रतिष्ठेच्या मानल्या जाणाऱ्या परीक्षेत असे प्रश्न विचारले गेले असतील तर इतर परीक्षांकडून काय अपेक्षा धरावी ! वरील प्रश्न पुढीलप्रमाणे विकसित करता येईल.

प्रश्न : पुढे 'अ' गटात 'नृत्याचे प्रकार' आणि 'ब' गटात संबंधित 'राज्यांची नावे' दिली आहेत. त्याखाली चार पर्यायांत दोन्ही गटांच्या जोड्या लावण्यात आल्या आहेत. अचूक जोड्या लावलेला पर्याय कोणता ?

‘अ गट’ नृत्य प्रकार

‘ब गट’ नृत्य राज्ये

- a) बिहु
- b) कथकली
- c) कथक
- d) भरतनाट्यम

- १) केरळ
- २) उत्तर प्रदेश
- ३) आसाम
- ४) तामीळनाडू
- ५) महाराष्ट्र

असा प्रश्न तयार करता येईल.

Qu. : Mark which one of the following shows the correct order for matching the items in List I with those in List II.

Example,

List I

List II

- A) Permanent Wave
- B) Permanent Hair dye
- C) Red heuna
- D) White

- 1) Lawsonia Alba Motion
- 2) Magnesium
- 3) Paraphenylene diamine
- 4) Ammonium thioglycollate
- 5) Azo-dyes

A) $\frac{\text{List I A B C D}}{\text{List II 4 3 2 1}}$

B) $\frac{\text{List I A B C D}}{\text{List II 3 4 2 1}}$

C) $\frac{\text{List I A B C D}}{\text{List II 4 3 5 1}}$

D) $\frac{\text{List I A B C D}}{\text{List II 3 5 2 4}}$

बहुपर्यायी प्रश्नलेखन करताना घ्यावयाची काळजी

चांगला म्हणजे योग्य (valid) आणि विश्वासार्ह (Reliable) प्रश्न तयार करतांना प्रश्नलेखकाने पुढील काळजी घेतली पाहिजे.

१. प्रश्नविधान अपूर्ण असू नये

शाळा-महाविद्यालयीन परीक्षांमध्ये चुकीचे आणि संदिग्ध प्रश्न विचारले जातात, याचे लोकांना विशेष वाटत नाही. 'रोज मरे त्याला कोण रडे' या म्हणीप्रमाणे त्याचे सुतक कोणालाही नसते. प्रतिष्ठेच्या समजल्या जाणाऱ्या परीक्षांमध्येही अशाच प्रकारचे प्रश्न असतात. अधिव्याख्याता पदासाठी महाराष्ट्र स्तरावर पात्रता चाचणी परीक्षा गेली वर्षानुवर्षे घेतली जाते आहे. या परीक्षेतील JUL00096 (General Knowledge) च्या प्रश्नपत्रिकेत प्रश्न क्रमांक तीन पाहा,
प्रश्न ३ : 'जी ७' गट हा.....

- A) विकसित जगातील श्रीमंत औद्योगिक राष्ट्रांचा संघ आहे.
- B) विकसनशील जगातील गरीब राष्ट्रांचा आहे.
- C) अण्वस्त्र क्षमता असलेल्या राष्ट्रांचा आहे.
- D) युरोपीय ऐक्याच्या सभासदांचा आहे.

वरील प्रश्नप्रकार कोणता, हे प्रथमदर्शनी समजत नाही. तो गाळलेल्या जागा प्रकारातील दिसत नाही. तसेच प्रश्नविधान स्वरूपातीलही दिसत नाही. त्यामुळे त्याला प्रश्न म्हणावे की नाही, हाच संभ्रम तयार होतो. प्रश्नाने विद्यार्थी विचारप्रवण व्हावा. तो वरील प्रश्नाने होणे अवघड आहे. दिलेल्या चार पर्यायांपैकी 'A' पर्यायातील वाक्य अर्थपूर्ण आहे. इतर तिन्ही पर्याय संदिग्ध आहेत. सर्वच पर्यायांत संघ शब्द असावयास हवा होता. वरील प्रश्न पुढीलप्रमाणे विचारता आला असता.

प्रश्न : 'जी ७' हा कोणत्या राष्ट्रांचा संघ आहे ?

- A) विकसित व श्रीमंत
- B) विकसनशील व गरीब
- C) अण्वस्त्र सक्षम
- D) युरोपीय ऐक्य असलेला

प्रश्न : 'जी ७' हा किंवा राष्ट्रांचा संघ आहे.

- A) विकसित व श्रीमंत
- B) विकसनशील व गरीब
- C) अण्वस्त्र सक्षम
- D) युरोपीय ऐक्य असलेला

असाही चांगला होऊ शकला असता. वरील प्रश्नपत्रिकेतील पाचवा प्रश्न पाहा.

प्रश्न : NABARD ही

एवढेच प्रश्नविधान आहे. त्याखाली चार पर्याय आहेत. पर्याय न पाहता या प्रश्नाचा अर्थ कळणे अवघड आहे. उत्तर देणे अशक्य आहे. याच प्रश्नपत्रिकेत प्रश्न ८ पाहा,

प्रश्न ८ : सर्वपक्षीय हरियत परिषद हा

असा प्रश्न आहे. या अपूर्ण वाक्याचे काय करायचे ? याची अचूक उकल विद्यार्थ्यांना होणे अवघड आहे. यानंतर, याच प्रश्नपत्रिकेत प्रश्न क्रमांक १० : महाराष्ट्राच्या उत्तर सीमेलगतची पर्वतरांग ही आहे.

येथेही नुसतेच विधान आहे. हा प्रश्न,

प्रश्न १० : महाराष्ट्राच्या उत्तर सीमेलगत कोणती पर्वतरांग आहे ?

असा विचारल्यास विद्यार्थ्यांना निश्चित उत्तरासाठी विचारप्रवण करता येऊ शकते.

२. प्रश्नविधान विद्यार्थ्यांच्या विचारप्रक्रियेला चालना देणारे असावे.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या MAR 210 या अभ्यासक्रमाच्या अंतिम परीक्षेतील प्रश्नपत्रिकेत एका प्राश्निकाने गाळलेल्या जागा भरा या प्रकारात,

प्रश्न : हेतुप्रधान घटनेला आपण

- A) प्रसंग असे म्हणतो B) आविष्कार असे म्हणतो
C) कथानक असे म्हणतो D) अनुभव असे म्हणतो

असा प्रश्न विचारला. मुळात वरील प्रश्नविधान अत्यंत तुटपुंजे आहे. उत्तराची दिशा त्यातून कळत नाही. प्रश्न विद्यार्थ्यांना कृतिप्रवण करणारा असावा. वरील प्रश्नाच्या विधानात प्रश्न नाहीच. त्याने विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीला चालना मिळण्यापेक्षा ते बुचकळ्यात पडण्याचीच शक्यता जास्त. त्यापेक्षा हेतुप्रधान घटनेला आपण काय म्हणतो ? असे प्रश्नार्थी विधान विद्यार्थ्यांना विचारप्रवण करते. गाळलेली जागा विचारायचीच असेल तर तेथेही वरील विधानात सुधारणेस वाव आहे. ही सुधारणा करताना पर्यायांमधील पुनरुक्तीही टाळता येते. ते असे,

प्रश्न : हेतुप्रधान घटनेला आपण

- A) प्रसंग B) आविष्कार C) कथानक D) अनुभव

३. प्रश्नविधान विद्यार्थ्यांस कार्यप्रवण करणारे असावे. त्याला काहीतरी दिशा मिळावी.

समोर प्रश्न निर्माण व्हावा. ते पूर्ण वाक्यात असावे, म्हणजे प्रश्नाचा नेमका बोध होतो. अशा प्रश्नांचे उत्तर पर्यायांशिवाय देता येणे शक्य व्हावे. अर्थशास्त्राच्या प्रश्नपत्रिकेत विचारलेला प्रश्न पाहा,

प्रश्न : प्रत्येक व्यक्तीला,

- A) अमर्यादित गरजा व मर्यादित परंतु पर्यायी उपभोगाची साधने यांचा मेळ घालावा लागतो.
- B) अमर्यादित गरजा व अमर्यादित परंतु पर्यायी उपभोगाची साधने यांचा मेळ घालावा लागतो.
- C) मर्यादित गरजा परंतु मर्यादित व पर्यायी उपयोगी नसलेली साधने यांचा मेळ घालावा लागतो.
- D) वरीलपैकी फक्त C पर्याय योग्य आहे.

केवळ दोन शब्दांनी कोणताही प्रश्न व प्रश्नार्थक स्वरूपाचा बोध होत नाही. उत्तरासाठी कोणतीही दिशा मिळत नाही. विशेष म्हणजे प्रश्नविधान किंवा वाक्य पूर्ण नाही. अशा प्रश्नासाठी खाली पर्याय नसले तर उत्तर देता येणार नाही. उत्तर 'C' किंवा 'D' यांपैकी कोणते ? असा प्रश्न प्रश्नपत्रिकेत विचारणे अशैक्षणिक आणि अन्याय्य आहे.

४. प्रश्नविधान (stem) वाचल्यावर विद्यार्थ्यांला प्रश्नाचा रोख समजला पाहिजे.

त्यासाठी जरूर तेथे अपूर्ण वाक्याऐवजी सरळ प्रश्नार्थी विधान देणे अधिक योग्य ठरते.

५. प्रत्येक प्रश्नात सुटसुटीतपणा असावा. कमीत कमी शब्दांत तो विचारला जावा.

तथापि, हे करतांना वापरावयाचे शब्द, संज्ञा, इत्यादी विद्यार्थ्यांच्या अपेक्षित ज्ञान-कौशल्य पातळीशी अनुरूप राखणे आवश्यक असते.

६. प्रश्नविधान आकलनसुलभ असावे.

मार्च २००४ मध्ये इयत्ता दहावीच्या सामाजिक शास्त्राच्या प्रश्नपत्रिकेत पुढील प्रश्न विचारण्यात आला होता.

प्रश्न : १A(iii) : हे हिटलर आक्रमक परराष्ट्र धोरण अंगिकारले आपले पहिले भक्ष्य बनविणे. (रशिया, ऑस्ट्रिया, झेकोस्लोव्हाकिया)

या प्रश्नाचे विधान दहा वेळा वाचले तरी त्याचा अर्थबोध होत नाही. आयुष्याच्या एका अत्यंत महत्त्वाच्या टप्प्यावरील परीक्षेत अशा प्रकारचा प्रश्न विचारला जात असेल तर विद्यार्थ्यांनी काय करावे ? प्रश्न तयार करणारी, प्रश्नपत्रिका छापणारी यंत्रणा इतकी निम्नतम पातळीवरील असेल तर विद्यार्थ्यांच्या अचूक आणि वस्तुनिष्ठ मूल्यमापनाचा विचार कोणीही डोक्यात आणू नये.

प्रश्नविधानातील शब्दांची जागा बदलली तरी वाक्याचा अर्थ समजणे अवघड जाते. कधी अर्थ बदलू शकतो. उदाहरणार्थ,
प्रश्न : पुढीलपैकी कोणी कथेचे गद्य आणि पद्य असे दोन्ही प्रकारातील अस्तित्त्व मान्य केले आहे ?

A) भरतमुनी B) रुद्रट C) विष्णू शर्मा D) भामह
वरील वाक्यातील 'पुढीलपैकी कोणी' या दोन शब्दांची जागा बदलल्यास प्रश्न लवकर कळतो.

प्रश्न : कथेचे गद्य आणि पद्य असे दोन्ही प्रकारातील अस्तित्त्व पुढीलपैकी कोणी मान्य केले आहे ?

प्रश्न : विधिमंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ हे तीन मुख्य विभाग असतात. (यचममुवि, SHU 103, १९९९)

A) शासनाचे B) राज्याचे C) राष्ट्राचे D) समाजाचे
वरील प्रश्न एकदा वाचून समजत नाही. उत्तर काय असेल त्याचा शोध घेता येत नाही. विशेषतः पर्याय झाकले तर वरील प्रश्नाचे अचूक उत्तर ब्रह्मदेवही देऊ शकणार नाही. यासाठी,

प्रश्न : विधिमंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ हे पुढीलपैकी कोणत्या संस्थेचे मुख्य घटक आहेत ?

A) शासन B) राज्य C) राष्ट्र D) समाज
असा प्रश्न विचारावा.

७. प्रश्न, पर्याय, विचलक (Distractors) ह्यांची भाषा स्पष्ट, सोपी, सुटसुटीत असावी त्यात कोणतीही संदिग्धता नसावी.

समाजशास्त्रात वीस-पंचवीस वर्षे अध्यापन करणाऱ्या प्राशिनकेने,

प्रश्न : १९१३ मध्ये साहित्याचे नोबेल पारितोषिक मिळाले.

A) प्रेमचंद B) बंकिमचंद्र चटर्जी C) टिळक D) रवींद्रनाथ टागोर

असा प्रश्न विचारला. अनेकदा वाचूनही त्याचा अर्थ कळत नाही. प्रश्नकर्त्यास नेमके काय अपेक्षित आहे, हेही त्यातून समजत नाही. हाच प्रश्न, प्रश्नविधानात विचारल्यास सोपा होईल.

प्रश्न : १९१३ मध्ये साहित्यातील नोबेल पारितोषिक कोणास मिळाले ?

८. लिंग, वाचन, विभक्ती, सर्वनामांच्या वापरातील फरकावरून विचलक आणि उत्तराचा पर्याय ओळखता येणार नाही, याची काळजी घेतली पाहिजे.

याकरिता अपूर्ण वाक्यापेक्षा सरळ प्रश्नचिन्हांकित विधान (stem) अधिक योग्य ठरते. सर्व पर्यायांची भाषा व्याकरणाच्या दृष्टीने प्रश्नविधानाच्या वाक्यरचनेशी जुळणारी असावी.

९. प्रश्नविधान आणि पर्याय यांच्या लिंग-वचन काळानुसार विद्यार्थ्यांना उत्तर सूचित होईल अशी प्रश्नाची रचना नसावी.

डीटीएडच्या एप्रिल २००८ मध्ये घेण्यात आलेल्या परीक्षेत 'प्राथमिक शिक्षणाची सद्यःस्थिती' या विषयातील प्रश्न : १ असा होता,

प्रश्न १ : खाली दिलेल्या चार पर्यायांपैकी अचूक पर्याय निवडून अपूर्ण विधाने पूर्ण करा. (प्रत्येकी १ गुण) यातील उपप्रश्न,

प्रश्न : राष्ट्राचे भवितव्य वर्गखोल्यांमध्ये आकार घेत आहे याने म्हटले आहे.

अ) भारतीय शिक्षण आयोग ब) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण

क) डॉ. राधाकृष्णन आयोग ड) मलगाँडा समिती

गाळलेल्या जागेत पुल्लिंगी पर्याय बसतो, हे वाचतानाच जाणवते. यामुळे अभ्यास केलेला नसेल तरीही 'ब' आणि 'ड' अचूक उत्तर नाहीत हे समजते. हे दोन्ही पर्याय कमकुवत असल्याने विद्यार्थी उर्वरित दोन पर्यायांमधून अंदाजे उत्तर विद्यार्थी नोंदवू शकतो. याऐवजी या प्रश्नासाठी चारही पर्याय वेगवेगळ्या आयोगांचे देणे शक्य आहे.

किंवा,

प्रश्न : 'राष्ट्राचे भवितव्य वर्ग खोल्यांमध्ये आकार घेत आहे', असे कोणी म्हटले आहे ?

असे सरळ प्रश्नार्थक विधान करून त्याखाली चारही पर्याय जैसे थे ठेवायला हरकत नाही.

प्रश्न : अमेरिकन अर्थव्यवस्थेत विपुल आहे असे गृहीत धरून लिऑन्टिफ यांनी अभ्यास केला. (यचममुवि, ECO277)

A) भांडवल B) श्रम C) यंत्रे D) खनिजे

सदरच्या प्रश्नातील पर्याय C आणि D गाळलेल्या जागेच्या विधानाला सूट होत नाहीत. कारण पहिल्या वाक्यातील क्रियापद एकवचनी आहे. परंतु 'C' आणि 'D' हे या दोन्ही पर्यायांतील शब्द अनेकवचनी आहेत. यामुळे ते दोन्ही पर्याय अचूक उत्तरे नाहीत, हे सामान्य विवेकानेही ओळखता येते. यामुळे हा प्रश्न बहुपर्यायी ठेवण्यापेक्षा द्विपर्यायी करता येणे शक्य आहे. गाळलेली जागा/विधानाचे क्रियापद ज्या वचनात असेल. त्याच वचनात चारही पर्याय असावेत.

प्रश्न : ज्ञानमीमांसा ही तत्त्वज्ञानरूपी वृक्षाची आहे.

(यचममुवि, HUM101, २००८)

A) फांदी B) पालवी C) फुले D) मुळे

वरील गाळलेल्या जागेत 'C', आणि 'D' पर्याय बसत नाहीत. गाळलेल्या जागेचे विधान आहे हे एकवचनी आहे. C फुले D मुळे हे पर्याय अनेकवचनी आहेत. यामुळे पर्याय 'C', 'D' उत्तर नाही हे सहज कळते. येथे शेवटचे दोन्ही पर्याय बदलावेत. विधान पुढीलप्रमाणे प्रश्नार्थक करावे.

प्रश्न : 'ज्ञानमीमांसे'ला तत्त्वज्ञानरूपी वृक्षासंबंधी खालीलपैकी कोणती उपमा देता येईल ?

A) फांदी B) पालवी C) फुले D) मुळे

१०. प्रश्नाखालील पर्यायी नामांची अनावश्यक सामान्यरूपे करू नयेत. गरज नसेल तर प्रत्यय जोडू नये.

प्रश्न : म्हातारीने वाळत घातलेल्या सांडगा कोणी पळविला ?

(यचममुवि, MAR203)

पर्याय असे असावेत

- A) चिमणी
- B) कावळा
- C) कबुतर
- D) मोर

असे नसावेत

- चिमणीने
- कावळ्याने
- कबुतराने
- मोराने

वरीलप्रमाणे प्रश्नार्थी विधान असेल तर चिमणी, कावळा हे शब्द मूळ स्वरूपात पर्यायांत ठेवावेत. मात्र वरील प्रश्न गाळलेल्या जागा भरा स्वरूपात 'म्हातारीने वाळत घातलेला सांडगा पळविला. असा असेल तर मूळ रूपातील पर्याय वापरावेत.

११. गाळलेल्या जागेनंतर शब्दयोगी अव्यय घेणे व्याकरणदृष्ट्या सदोष असते.

प्रश्न : महाराष्ट्रात जवळ कोळशाच्या खाणी आहेत.
(यचममुवि, SOC101, २००७)

- A) नागपूर, चंद्रपूर
- B) अमरावती, अकोला
- C) औरंगाबाद, जालना
- D) नाशिक, धुळे

वरील विधान एकेक गाळलेली जागा भरून वाचल्यास वाचायला आणि कानांनाही बरे वाटत नाही. व्याकरणदृष्ट्या दोन पर्यायांतील शहरांना 'जवळ' हा शब्द जोडताना त्यांच्या मूळ रूपात बदल होतो. आपण अकोलाजवळ, जालनाजवळ, धुळेजवळ असे म्हणत नाही. तर अकोल्याजवळ, जालन्याजवळ, धुळ्याजवळ असा प्रत्येक गावाच्या शेवटच्या अक्षरात बदल करून उच्चारतो. वरील प्रश्न गाळलेल्या जागेऐवजी पुढीलप्रमाणे प्रश्नार्थक विधान स्वरूपात योग्य होईल.

प्रश्न : महाराष्ट्रात कोळशाच्या खाणी खालीलपैकी कोठे आहेत ?

१२. बहुपर्यायी प्रश्नांतील पर्यायांना गरज नसेल तेथे विभक्ती प्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यय जोडू नयेत.

उदाहरणार्थ,

प्रश्न : विपणन प्रक्रियेचे यश कशावर अवलंबून असते ?

- A) उत्पादनावर
- B) पर्यावरणावर
- C) नफ्यावर
- D) विक्रीवर

वरील सर्व पर्यायांत 'वर' शब्दयोगी अव्यय जोडण्याची गरज नाही. त्याऐवजी A) उत्पादन B) पर्यावरण C) नफा D) विक्री असे पर्याय सुटसुटीत वाटतात

१३. बहुपर्यायी प्रश्नप्रकारासाठी प्रश्नविधानात गाळलेली जागा ठेवण्यापेक्षा विधान प्रश्नार्थक करावे.

माहिती, संप्रेषण आणि तत्त्वज्ञान या डीटीएडच्या एप्रिल २००८ मधील प्रश्नपत्रिकेत काही बहुपर्यायी प्रश्न आहेत. त्यात,

प्रश्न १ : सीमाने तयार केलेली प्रश्नपत्रिका संगणक बंद केल्यावरही पुसली जाऊ नये म्हणून ती..... मध्ये सेव्ह करावी.

- A) रॅन्डम अॅक्सेस मेमरी B) रिमेम्बर ओन्ली मेमरी
C) रीड ओन्ली मेमरी D) राईट ओन्ली मेमरी

येथे गाळलेली जागा ठेवण्याचा आग्रह धरू नये. बहुपर्यायी प्रश्नांसाठी प्रश्नार्थक विधान हे सर्वाधिक उत्तम असते. म्हणून वरील प्रश्न,

प्रश्न : सीमाने तयार केलेली प्रश्नपत्रिका संगणक बंद केल्यावरही पुसली जाऊ नये, यासाठी ती कोठे सेव्ह करावी ?

अशी प्रश्नरचना करावी. या प्रश्नाच्या प्रत्येक पर्यायांमधील मेमरी शब्द प्रश्नविधानात घातला तर पर्यायांमधील पुनरावृत्तीही टाळता येईल. याच प्रश्नपत्रिकेतील तिसरा प्रश्न पाहा,

प्रश्न २ : वेबसाईटवरचे पहिले पान असते, त्याला म्हणतात.

- A) हेडपेज B) वेबपेज C) होमपेज D) साईडपेज
हा प्रश्न,

प्रश्न : वेबसाईटच्या पहिल्या पानास कोणते पेज म्हणतात ?

असा करता येईल. किंवा,

प्रश्न : वेबसाईटवरच्या पहिल्या पृष्ठास..... पेज म्हणतात.

- A) हेड B) होम C) वेब D) साईट

१४. प्रश्नाच्या प्रारंभी गाळलेली जागा टाळावी.

प्रश्नाच्या प्रारंभीच गाळलेली जागा असेल तर त्याचा रोख विद्यार्थ्यांला कळत नाही. अशा प्रश्नात प्रश्नकर्त्याला काय अपेक्षित आहे

हे समजणे अवघड असते. मार्च २००४ इयत्ता दहावीच्या अंतिम परीक्षेत इतिहास नागरिकशास्त्र विषयाच्या प्रश्नपत्रिकेत,

प्रश्न १A(iii) : हे हिटलर आक्रमक परराष्ट्र धोरण अंगिकारले आपले पहिले भक्ष्य बनविणे. (रशिया, ऑस्ट्रिया, झेकोस्लोव्हाकिया)

वर्षभर अभ्यास करून विद्यार्थ्यांसमोर असे प्रश्न येणार असतील, तर हा दोष प्रश्नाचा आणि प्रश्न तयार करणाऱ्याचा आहे !

१५. केवळ विवेकाने उत्तर देता येईल असे प्रश्न विचारू नयेत.

प्रश्न : भारतात शेतीची उत्पादकता जास्त राहण्यासाठी शेतीला..... प्रमाणात पाणीपुरवठा होणे आवश्यक असते. (यचममुवि, COM220)

A) योग्य B) अयोग्य C) मोठ्या D) अनियमित

असा प्रश्न विचारून प्रश्नकर्ता काय साधत असेल हाच मोठा प्रश्न आहे. मुळात शेती उत्पादकता वाढविण्यासाठी अयोग्य आणि अनियमित पाणीपुरवठा कसा चालेल ? साध्या विवेकाने दोन्ही पर्याय बाद होतात. उर्वरित दोन्ही पर्याय तसे बरोबर आहेत. त्यातही योग्य अधिक बरोबर आहे. याला विषयाचा अभ्यास करण्याची आणि पुस्तक उघडण्याची गरज नाही. (COM220) या विषयातील कोणत्याही ज्ञानाची तपासणी या प्रश्नाद्वारा होत नाही.

प्रश्न : विशिष्ट गाव, प्रदेश, देश यामध्ये नैसर्गिक व सांस्कृतिक घटक व त्याच्यातील परस्परसंबंध याबाबत असलेली मागील परिस्थिती म्हणजे पर्यावरण होय. (यचममुवि, COM212)

A) भूतकालीन B) वर्तमानकालीन
C) भविष्यकालीन D) यापैकी एकही नाही

वरील प्रश्नातील गाळलेल्या जागेत 'D' पर्याय बसणार नाही, हे अभ्यास न करताही समजते. थोडासा विवेकाचा आधार घेतल्यास वरील प्रश्नाचे उत्तर अत्यंत सोपे आहे. यामुळे असा प्रश्न प्रश्नपत्रिकेत विचारला जाऊ नये.

प्रश्न : औद्योगिकीकरणासाठी देशाची राजकीय परिस्थिती

असणे आवश्यक असते. (यचममुवि, COM212)

A) स्थिर B) अस्थिर C) प्रतिकूल D) संकुचित

या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठीही अभ्यासाची वा पुस्तक उघडण्याची गरज नाही. साध्या विवेकाने या प्रश्नाचे उत्तर देणे शक्य आहे. ज्या प्रश्नाद्वारा विषयातील कोणतेही उद्दिष्ट तपासले जात नसेल असा प्रश्न विचारणे अशैक्षणिक आहे.

१६. एक बहुपर्यायी प्रश्न शक्यतो एकच संकल्पना अगर आशयापुरता मर्यादित असावा.

तो प्रश्न पाठ्यक्रमातील महत्त्वाच्या आशयावर आधारित असावा.

१७. प्रश्नासाठी निवडलेला घटक, उपघटक, संकल्पना हा त्या अभ्यासक्रमातील महत्त्वाचा भाग असला पाहिजे.

प्रश्नाच्या साहाय्याने मोजावयाची विशिष्ट अध्ययन-निष्पत्ती (Specific Outcome of Learning) हा विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानकौशल्यातील महत्त्वपूर्ण घटक असावा. या दृष्टीने क्षुल्लक माहिती, संदर्भरहित वाक्ये, किरकोळ अनावश्यक माहिती कटाक्षाने टाळावी. विषयज्ञानाच्या संदर्भात निवडलेला आशय घटक 'महत्त्वाचा' आहे का ? उत्तर होकारार्थी असेल तरच त्यावर प्रश्न लिहिण्याचा प्रयास करणे सार्थ ठरेल.

प्रश्न : विधिमंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ हे खालीलपैकी कोणत्या संस्थेचे घटक असतात ?

A) शासन B) राज्य C) राष्ट्र D) समाज

प्रश्न : सृष्टीतील सर्व प्राण्यात माणसाएवढा.....प्राणी दुसरा नाही.

A) आक्रमक B) उदासीन C) सर्जनशील D) शाकाहारी

प्रश्न : भारतीय जातिव्यवस्था ही समाजव्यवस्था आहे.

A) आधुनिक B) खुली C) न्याय D) बंदिस्त

प्रश्न : कला ही समाजावर जसे विधायक परिणाम करू शकते तसे परिणामही घडवू शकते.

प्रश्न : कला म्हणजे च्या भावनांचे प्रकटीकरण असते.

प्रश्न : नाटकाचे माध्यम

प्रश्न : ज्ञानमीमांसा अभ्यास करते.

प्रश्न : नाटक माध्यमी कला आहे.

असे प्रश्न कोणत्याही उद्दिष्टाची वा आशयज्ञानाची चाचपणी करण्यास असमर्थ ठरतात.

१८. विचारला जाणारा प्रश्न विषयाशी व विषयाच्या उद्दिष्टांची संबंधित असावा.

उदाहरणार्थ, भाषा विषयात शिवाजी महाराजांचा जन्म कधी झाला ? हा प्रश्न सर्वथा अयोग्य आहे. प्रत्येक विषयात स्पष्टीकरणार्थ स्थळ, वर्ष येतात. ते मजकुरात येणे वावगे नाही. परंतु त्यावर प्रश्न विचारणे अनुचित आहे.

प्रश्न : आधुनिक भारताचे जनक कोणाला मानतो ?

- A) लोकमान्य टिळक C) आगरकर
B) राजा राममोहन रॉय D) महात्मा गांधी

वरील प्रश्न मराठी विषयात विचारला गेला आहे. तो इतिहासात असायला हवा होता.

प्रश्न : भारतात इंग्रजांचा एकछत्री अंमल कधी सुरू झाला ?

- A) १८४७ B) १८५७ नंतर C) १८३१ नंतर D) १८४० ला

वरील प्रश्न मराठी बी.ए.साठी पुण्यातल्या नामांकित विद्यापीठाच्या परीक्षेत विचारला गेला याचे आश्चर्य वाटते.

१९. प्रश्नातील शब्दयोजना नेमकी व स्पष्ट असावी. नकारार्थी विधान शक्यतो टाळावे.

तशीच गरज असेल तेव्हा विधानातील नकारदर्शक शब्द ठळक, अधोरेखित करावेत, म्हणजे ते विद्यार्थ्यांच्या नजरेत भरतील, एका विधानात 'दुहेरी नकार' कधीही नसावेत. नकारार्थी प्रश्नाच्या नकारार्थी शब्दाखाली रेघ मारावी. किंवा ते ठळक (Bold) करावेत.

२०. बहुपर्यायी प्रश्नाच्या पर्यायांतील संख्या, दिनांक, महिने, वर्ष उतरत्या किंवा चढत्या क्रमाने पर्यायात घ्याव्यात.

प्रश्न : महाराष्ट्र राज्याची स्थापना कधी झाली ?

- A) १९५० B) १९६०
C) १९७० D) १९८०

किंवा

A) १९८०

B) १९७०

C) १९६०

D) १९५०

असे करावेत.

प्रश्न : पुढीलपैकी कोणत्या महिन्याच्या पहिल्या तारखेस जागतिक कामगार दिवस साजरा केला जातो ?

A) मार्च

B) एप्रिल

C) मे

D) जून

किंवा

A) जून

B) मे

C) एप्रिल

D) मार्च

असे करावेत.

२१. प्रश्न गाळलेल्या जागा स्वरूपात असेल तर त्याखालील सर्व पर्याय त्यात बसण्यासारखे असावेत.

प्रश्न : नुकसान भरपाईचे तत्त्व प्रकारच्या अपवाद आहे.

A) जीवन B) सागरी C) अग्नी D) बहुविधा

हा प्रश्न प्रतिष्ठित विद्यापीठाच्या परीक्षेत विचारला गेला आहे. वरील 'A' आणि 'D' पर्याय गाळलेल्या जागेत बसत नाही, हे स्पष्ट आहे. म्हणून एकतर ते पर्याय बदलावेत. अथवा सद्यस्थितीतले विधान निसंदिग्ध आणि थेट प्रश्नार्थी करावे.

२२. एखादा शब्द अगर वाक्यांश याची पुनरुक्ती प्रत्येक पर्यायात होत असेल तर त्याचा अंतर्भाव प्रश्नविधानांत होईल अशा तऱ्हेने प्रश्नरचना करावी.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञान या डीटीएडच्या एप्रिल २००८ मधील प्रश्नपत्रिकेत, पुढील चार पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा, यामध्ये,

प्रश्न : घटक चाचणीमुळे

A) निकषाधारित मूल्यमापन करता येते.

B) प्रमाणकाधारित मूल्यमापन करता येते.

C) अकारिक मूल्यमापन करता येते.

D) संकलित मूल्यमापन करता येते.

असा प्रश्न विचारण्यात आला आहे. या प्रश्नाच्या प्रत्येक पर्यायात 'मूल्यमापन करता येते' याची अनावश्यक पुनरावृत्ती केलेली दिसते. येथे पुनरावृत्तीचा भाग प्रश्नातच घेतल्यास,

प्रश्न : घटक चाचणीमुळे मूल्यमापन करता येते.

A) निकषाधारित B) प्रमाणकाधारित C) अकारिक D) संकलित

प्रश्न : मार्क्सवाद्याला.....असेही म्हटले जाते.

(यचममुवि, SOC101, २००१)

A) स्वप्नरंजन समाजवाद B) शास्त्रीय समाजवाद

C) गिल्ड समाजवाद D) फेबियन समाजवाद

या प्रश्नाच्या सर्व पर्यायांत समाजवाद या शब्दाची पुनरावृत्ती झालेली आहे. ती अनावश्यक आहे. ती टाळण्यासाठी,

प्रश्न : मार्क्सवाद्यालासमाजवाद असेही म्हटले जाते.

A) स्वप्नरंजन B) शास्त्रीय

C) गिल्ड D) फेबियन

असा प्रश्न तयार करता येईल किंवा सरळ प्रश्नविधान करून,

प्रश्न : मार्क्सवाद्याला समाजवादाचा कोणता प्रकार म्हटले जाते ?

पर्याय वरीलप्रमाणेच ठेवावेत.

प्रश्न : राष्ट्रीय उत्पादनाच्या विभाजनाचा विचार ज्यावेळी व्यक्तीच्या संदर्भात केला जातो, त्यावेळी त्या विभाजनाला

A) व्यक्तिगत विभागणी असे म्हणतात

B) कार्यात्मक विभागणी असे म्हणतात

C) असमान विभागणी असे म्हणतात

D) समान विभागणी असे म्हणतात (यचममुवि, ECO218)

वरील प्रश्न विधान अपुरे वाटते. पर्यायांमध्ये मात्र काही शब्दांची पुनरावृत्ती झालेली आहे. ती अनावश्यक आहे. हा प्रश्न,

प्रश्न : राष्ट्रीय उत्पादनाच्या विभाजनाचा विचार ज्यावेळी व्यक्तीच्या संदर्भात करतात, त्यास कोणती विभागणी म्हणतात ?

A) व्यक्तिगत B) कार्यात्मक C) असमान D) समान

प्रश्न : खालीलपैकी कोणत्या क्षेत्रातील उद्योगाची मालकी आणि व्यवस्थापन खाजगी उद्योग-संस्था आणि सरकार या दोहोंकडे असते ?

A) खाजगी क्षेत्र B) सहकारी क्षेत्र C) सरकारी क्षेत्र D) संयुक्त क्षेत्र
येथे प्रश्नविधानात क्षेत्र शब्द आल्यामुळे पर्यायांत तो घेण्याची गरज नाही. हा शब्द पर्यायांत नसला तरी प्रश्न समजण्यास किंवा उत्तर देण्यास अडचण येत नाही.

२३. केवळ कोण, कोठे, कधी, किती यावर आधारित प्रश्न विचारण्यापेक्षा का, कसा या प्रकारचेही प्रश्न विचारावेत.

म्हणजेच केवळ ज्ञानात्मक प्रश्न विचारण्यापेक्षा उच्च क्षमतेवरील प्रश्नही विचारावेत.

प्रश्न : कल्याणकारी राज्याच्या उदयासाठी अनेक कारणे दिली जात असली तरी साम्यवादाची प्रतिक्रिया म्हणून कल्याणकारी राज्य ही संकल्पना उदयास आली ही वस्तुस्थिती आहे. कारण साम्यवादामुळे

.....

- A) कामगार वर्ग संघटित होऊन प्रतिकार करू लागला होता.
- B) भांडवलशाही राष्ट्रांचे अस्तित्त्वच संकटात आले होते.
- C) भांडवलवादी राष्ट्रांना सामान्य जनतेचा पुढका आला होता.
- D) लोकांना मूर्ख बनविता येत होते.

अनेक परीक्षांमध्ये वापरले जाणारे बहुपर्यायी प्रश्न बहुधा ज्ञानावर आधारित असतात. म्हणजे निम्नस्तरीय असतात. अगदी लोकसेवा आयोग, विविध प्रवेश परीक्षा, व्याख्याता पात्रता चाचणीतही कोण, कोणी, कोठे, केव्हा, किती असेच प्रश्न विचारले जातात. ते केवळ ज्ञानस्तरावरील असतात. वरील प्रश्न त्यापेक्षा उच्च स्तरावरील आहे. त्याचे उत्तर देतांना विद्यार्थ्यांस अधिक अभ्यास व विचार करावा लागेल.

प्रश्न : १ नोव्हेंबर १८५८ रोजी जाहीर केलेल्या राणीच्या जाहीरनाम्यामध्ये पुढे मांडलेली आश्वासने देण्यात आली. त्यावर आधारित सर्वाधिक महत्त्वाची आश्वासने A, B, C आणि D ह्या पर्यायांमधून निवडा.

- १) संस्थानिक व राजेरजवाडे यांच्याशी पूर्वी झालेले करारनामे, तह शब्दशः पाळले जातील.
 - २) सर्व धर्मीयांना कायद्याचे समान व निःपक्षपाती संरक्षण मिळेल.
 - ३) ब्रिटिश सैन्याची पुनर्रचना करण्यात येईल.
 - ४) देशातील जनतेच्या फायद्यासाठी भारताचा राज्यकारभार केला जाईल.
 - ५) भारताच्या व्यापारावरील ईस्ट इंडिया कंपनीचे नियंत्रण संपेल.
- A) १,३,४ B) २,३,४ C) १,२,४ D) १,४,५

प्रश्न : १८५७ चा उठाव हा भारताच्या राजकीय वाटचालीच्या मार्गावरील एक महत्त्वाचे वळण आहे, कारण त्यामुळे

- A) मध्ययुगीन राजकीय संकल्पनांचा शेवट करून आधुनिक राजकीय विचारांचे बीजारोपण सुरू झाले.
- B) व्यापारी कंपनीची राजवट संपुष्टात आली. तसेच संपूर्ण भारत एका छत्राखाली आला.
- C) भारतीयांमधील त्रुटी व ब्रिटिशांचे बल भारतीयांच्या लक्षात आले.
- D) भारताच्या आर्थिक परिस्थितीची प्रत्यक्ष जाण येथील लोकांना येऊ लागली.

प्रश्न : १८५७ चा उठाव यशस्वी होऊ शकला नाही याची कारणे पुढे दिली आहेत.

- १) उठाव एकाच वेळेस सर्व ठिकाणी झाला नाही.
- २) उठावकर्त्यांकडे शस्त्रबळ वरचढ होते.
- ३) उठाववाल्यांचे नेतृत्व बहुमुखी होते
- ४) राणीचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला.

यापैकी अचूक कारणे दर्शविण्यासाठी पर्याय कोणता ?

- A) १,२ B) २,३ C) १,३ D) १,४

प्रश्न : एका गटात व्यक्ती, दुसऱ्या गटात प्रांत तर तिसऱ्यात काही समाज दिले आहेत. त्यांतील अचूक परस्परसंबंध दर्शविणारा पर्याय निवडा.

गट - I	गट - II	गट - III
१) राजा राममोहन रॉय	क) मुंबई इलाखा	प) आर्यसमाज
२) स्वामी दयानंद सरस्वती	ख) पंजाब	फ) सत्यशोधक समाज
३) ज्योतिबा फुले	ग) दक्षिण भारत	ब) संघ संस्कारण समाजम्
४) विरेसलीगम् पंतलु	घ) बंगाल	भ) ब्राह्मो समाज

अ) $\frac{१२३४}{घ ख क ग}$
भ प फ ब

ब) $\frac{१२३४}{ख घ ग क}$
फ ब भ प

क) $\frac{१२३४}{क घ ग ख}$
भ प ब भ

ड) $\frac{१२३४}{घ ख क ग}$
प भ ब फ

२४. विचलक (Distrctors) हे चुकीचे असावेत. तथापि, विषयाचे अपुरे ज्ञान असलेला विद्यार्थी त्यांकडे आकर्षित होतील इतकी संभाव्यता व उत्तराशी समांतरता त्यांच्यात असली पाहिजे, विचलक लिहिताना खालील गोष्टी लक्षात घ्याव्यात.

- i) आशयाच्या दृष्टीने सर्व पर्याय समान दिसावेत.
- ii) विद्यार्थ्यांमध्ये विषयासंबंधी आढळणाऱ्या चुकीच्या संकल्पना, अर्धवट ज्ञान यांचा वापर कौशल्याने करावा.
- iii) पर्यायांची शब्दयोजना, विद्यार्थ्यांच्या भाषेत त्याला जवळची वाटेल अशी असावी.
- iv) 'बिनचूक', 'अचूक', 'महत्त्वाची', 'वैशिष्ट्यपूर्ण' अशा प्रकारचे शब्द वापरणे आवश्यक झाल्यास ते उत्तर आणि विचलक दोन्हीमध्ये असावेत.
- v) शब्दयोजनेची क्लिष्टता (Complexity) व वाक्यांची लांबी याबाबत विचलक व उत्तराचा पर्याय शक्यतो सारखे असावेत, निदान लांबी आणि विशिष्ट शब्दप्रयोगामुळे उत्तराचा अचूक पर्याय इतर पर्यायांपासून वेगळा उठून दिसणार नाही, याची काळजी घ्यावी.

- vi) शब्द वेगवेगळे परंतु अर्थ समान असलेले दोन पर्याय देऊ नयेत.
- vii) प्रत्येक पर्यायांत विशिष्ट शब्दांची पुनरावृत्ती करण्यापेक्षा ते शब्द प्रश्नविधानातील घालावेत.
- viii) दिलेल्या पर्यायांत अंक, संख्या, वर्ष येत असतील तर ते उतरत्या किंवा चढत्या क्रमाने घ्यावेत. त्यांचा क्रम तार्किक असावा.

प्रश्न : अंकेक्षणाच्या दृष्टीने अंतर्गत नियंत्रणाचे प्रामुख्याने किती भाग केले जातात ?

- A) दोन B) चार C) सहा D) तीन

येथे पर्याय दोन, चार, सहा, तीन असे आहेत. यामध्ये तीन सगळ्यात शेवटी आहे. तीन शेवटीच असावा. याला काही समर्थनीय आधार नाही. त्याऐवजी पर्यायांतील संख्यांत चढता किंवा उतरता क्रम दिल्यास नेमकेपणा होईल. यामुळे वरील पर्याय,

- A) दोन B) तीन C) चार D) सहा

किंवा

- A) सहा B) चार C) तीन D) दोन

असे असावेत.

२५. प्रश्नपत्रिकेच्या एकूण प्रश्नसंख्येत उत्तर पर्यायांचे गटातील स्थान (A, B, C, D) हे नेहमी यादृशिकरित्या बदलते राहावे.

विशेषतः प्रश्नपत्रिकेसाठी प्रश्नांची मांडणी करतांना याकडे लक्ष पुरवणे आवश्यक आहे. प्रत्येक पर्यायी अक्षर जवळपास सारख्या संख्येने दिले जाणे महत्त्वाचे आहे. पर्याय मांडणीत विशिष्ट असा क्रम किंवा पॅटर्न येणार नाही याचीही काळजी घेतली जावी

सलग वीस बहुपर्यायी प्रश्न असतील तर पहिल्याचे उत्तर 'A', दुसऱ्याचे 'B', तिसऱ्याचे 'C', चौथ्याचे 'D' पुन्हा याच विशिष्ट क्रमाने पुढील उत्तरे असू नयेत. विद्यार्थ्यांना कोणत्याही प्रकारे अंदाज करता येणार नाही, याची काळजी घेतली जावी.

२६. 'वरीलपैकी सर्व' अशा उत्तराचा प्रश्न शक्यतो टाळावा.

एखाद्या महत्त्वपूर्ण प्रश्नास दिलेल्यापैकी एकाहून अधिक पर्याय बरोबर आले तर अशा वेळी तो प्रश्न 'साध्या' बहुपर्यायी प्रश्नाऐवजी 'Multiple Completion' सारख्या वेगळ्या प्रश्नप्रकारात रूपांतरित करावा. त्याकरिता प्रश्नाबरोबर वेगळ्या सुस्पष्ट सूचना द्याव्यात.

२७. 'वरीलपैकी एकही नाही' अशा उत्तराचे प्रश्न एका प्रश्नपत्रिकेत जास्तीचे नसावेत.

असे प्रश्न विचारणे आवश्यक वाटल्यास केवळ एक-दोन प्रश्न संपूर्ण प्रश्नपत्रिकेत असावेत.

प्रश्न : आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीमध्ये खालीलपैकी कोणती उद्दिष्टे समाविष्ट होतात ?

- अ) विनिमय दरात स्थैर्य ब) सभासद राष्ट्रांना वित्तीय मदत
क) आंतरराष्ट्रीय चलनात वाढ ड) वरीलपैकी सर्व

प्रश्न : पर्यावरण ही अतिशय संकल्पना आहे.

- अ) व्यापक ब) संकुचित क) वरवरची ड) यांपैकी नाही

गाळलेल्या जागेत पर्यायांतील शब्द टाकल्यानंतर ते अर्थपूर्ण वाक्य तयार झाले पाहिजे. वरील प्रश्नातल्या पहिल्या तिन्ही पर्यायांतील शब्द टाकून तीन अर्थपूर्ण वाक्ये तयार होऊ शकतील. परंतु चौथा 'यापैकी नाही' हा पर्याय टाकून अर्थपूर्ण वाक्य तयार होणार नाही. असा पर्याय प्रश्नार्थक विधानासाठी कधीतरी वापरावयास हरकत नाही. मात्र गाळलेल्या जागेसाठी वापरू नये.

प्रश्न ४ : Frequently distribution on the basic of two Variables is known as

- A) Univariate frequency distribution.
- B) Bivariate frequency distribution.
- C) Trivariate frequency distribution.
- D) None of these

येथे उत्तर म्हणून 'D' पर्याय गाळलेल्या जागांसाठी None of these हा पर्याय नोंदविल्यास वाक्य अर्थपूर्ण होत नाही. प्रस्तुत प्रश्नाचे विधान, त्यातील कर्ता, क्रियापद, अनेकवचनी आहे. म्हणजे उत्तर अनेकवचनी असणार हे सत्य आहे. पहिले तिन्ही पर्याय एकवचनी आहेत. केवळ D पर्याय अनेकवचनी आहे. तेच अचूक असणार हे सांगण्यासाठी विषयाच्या अभ्यासाची गरज नाही.

२८. अचूक उत्तराची लांबी इतर पर्यायांपेक्षा 'अतिशय कमी किंवा अधिक' अशी उठून दिसणार नाही याची काळजी घ्यावी.

२९. प्रश्नविधान व उत्तरपर्याय यांच्यात दिलेल्या विशिष्ट शब्दातील साम्यामुळे उत्तर ओळखता येऊ नये.

३०. पर्यायात काही शब्दांची अनावश्यक पुनरावृत्ती होत असेल तर ती टाळावी. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : राष्ट्रीय उत्पादनाच्या विभाजनाचा विचार ज्यावेळी व्यक्तीच्या संदर्भात केला जातो त्यावेळी त्या विभाजनाला विभागणी असे म्हणतात.

- A) व्यक्तिगत विभागणी असे म्हणतात.
- B) कार्यात्मक विभागणी असे म्हणतात.
- C) असमान विभागणी असे म्हणतात.
- D) समान विभागणी असे म्हणतात.

३१. बहुपर्यायी प्रश्नाचे उत्तर वा उत्तरसूचीबाबत घ्यावयाची काळजी

बहुपर्यायी प्रश्नाचे उत्तर एका अक्षरात असते. A, B, C, D असे चार पर्याय असतील तर अचूक उत्तर निवडायचे असते. प्रश्नकर्ता किंवा प्रश्नपत्रिका निर्माता एका वेळी अनेक प्रश्न तयार करीत असल्यामुळे त्याने प्रश्ननिहाय उत्तर किंवा एकत्रित उत्तरसूची घ्यावयाची असते. त्यास उत्तराची कळ असेही म्हणतात.

- i. बहुपर्यायी प्रश्नाच्या उत्तराबाबत (Key) दुमत होणार नाही असे ते असावे.
- ii. प्रश्नविधानात (Stem) उत्तरासाठी सूचक शब्द नसावेत.
- iii. प्रश्नविधान व उत्तरातील व्याकरण आणि समानार्थी शब्दांद्वारे विद्यार्थ्यांना उत्तराचा अंदाज येणार नाही, याची काळजी घेतली जावी.
- iv. प्रश्नांचे अचूक उत्तर माहित नसलेला विद्यार्थी वरवरचे साम्य पाहून उत्तर ओळखू शकणार नाही, याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. बिनचूक उत्तर आणि इतर विचलक यांतील ढोबळा फरक, विशिष्ट वाक्य, शब्दप्रयोग, व्याकरण यांतील रचनेतून सहज कळू नये.
- v. बहुपर्यायी प्रश्नाच्या बिनचूक उत्तराशिवाय अन्य पर्यायी उत्तरे अशी हवीत की विषयाचे पूर्ण ज्ञान नसलेले विद्यार्थी या पर्यायांकडे आकर्षित होतील, त्यांपैकी एका पर्यायाची निवड करतील. परंतु चांगल्या तयारीचे विद्यार्थी असे विचलक ओळखतील आणि ते वळगून अचूक उत्तराची निवड करतील. क्लिष्ट अथवा संदिग्ध शब्दरचनेमुळे किंवा अन्य कारणामुळे अनेक चांगले विद्यार्थी अशा पर्यायांकडे/विचलकांकडे आकर्षित झाले, तर असे प्रश्न मूल्यमापनाच्या मूळ हेतूलाच बाधा येते.

जोड्या लावा (Matching)

प्राथमिकपासून महाविद्यालयीन स्तरापर्यंतच्या प्रश्नपत्रिकांमध्ये वापरला जाणारा हा प्रश्नप्रकार आहे. यामध्ये दोन शब्द, शब्दसमूह अथवा वाक्यांशांची सुयोग्य जोडी जुळवायची असते. यासाठी दोन स्तंभ देण्यात येतात. एका स्तंभातील शब्द किंवा शब्दसमूहाची दुसऱ्या स्तंभातील शब्द वा शब्दसमूहाशी जोडी जुळवायची असते. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : 'अ' स्तंभात धर्मसंस्थापकांची नावे आणि 'ब' स्तंभात त्यांनी स्थापन केलेल्या धर्माची नावे दिलेली असतात. अर्थातच दुसऱ्या 'ब' स्तंभातील धर्माची नावे पहिल्या 'अ' स्तंभासमोर विसंगत असतात.

त्यात सुसंगती आणून अचूक जोड्या जुळवायचे काम विद्यार्थ्यांनी करावयाचे असते. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : पुढे 'अ' गटात वर्ष आणि 'ब' गटात त्यासंबंधित घटना दिल्या आहेत. त्यांच्या योग्य जोड्या जुळवा.

'अ' गट

- i. १५२६
- ii. १७६१
- iii. १८१८
- iv. १८५७
- v. १८८५

'ब' गट

- a) भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना
- b) खड्याची लढाई
- c) इंग्रजांविरुधात राष्ट्रीय उठाव
- d) पानिपतचे दुसरे युद्ध
- e) पेशवाई खालसा
- f) पानिपतचे तिसरे युद्ध

तीन स्तंभ किंवा गट देऊनही 'जोड्या लावा' असा प्रश्न प्रश्नपत्रिकेत विचारता येतो. मात्र असा प्रश्न तयार करणे उच्च क्षमतेचे, अधिक वेळ घेणारे व गांभीर्याने करावे लागणारे काम आहे.

प्रश्न : खाली 'अ' गटात काही शब्द दिले आहेत. त्या शब्दांना समानार्थी शब्द 'ब' गटात दिले असून 'क' गटात विरुद्ध अर्थी शब्द दिले आहेत. तिन्ही गटातील शब्दांच्या शब्द-समानार्थी शब्द-विरुद्ध अर्थी शब्द अशा जोड्या जुळवा.

स्तंभ A

- i. गरम
- ii. मऊ
- iii. संताप
- iv. गोंधळ

स्तंभ B

- a) आसावर
- b) उष्ण
- c) दंगामस्ती
- d) राग
- e) भ्रम

स्तंभ C

- o) संयम
- p) शिस्त
- q) टणक
- r) निष्ठा
- s) थंड

A) i-b-s,	ii-a-q,	iii-d-o,	iv-c-p
B) i-b-p,	ii-a-q,	iii-d-o,	iv-c-s
C) i-b-s,	ii-a-o,	iii-d-q,	iv-c-p
D) i-b-s,	ii-a-q,	iii-d-p,	iv-c-o

फायदे

- १) पाठ्यक्रमातील एका घटकावर तसेच संपूर्ण पाठ्यक्रम व्यापणाराही प्रश्न तयार करणे शक्य होते.
- २) विद्यार्थ्यांच्या स्मरणशक्तीची चाचपणी या प्रश्नप्रकाराद्वारा करता येते.

मर्यादा

- १) केवळ स्मरणशक्तीवर आधारित प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.
- २) प्रत्येक स्तंभात सजातीय पर्याय प्रत्येक वेळी उपलब्ध होत नसल्यामुळे हा प्रश्न तयार करण्यात अडचणी येतात.

'जोड्या लावा' हा प्रश्न तयार करताना घ्यावयाची काळजी

१. केवळ 'जोड्या लावा' अशी सूचना देऊन प्रश्न विचारू नये. ज्या निकषांच्या आधारावर जोड्या लावायच्या असतील, ते निकष सूचनेत नमूद करावे.

एका शाळेतील इयत्ता पाचवीसाठी, (NSP, ऑक्टो., २००२) पुढील प्रश्न विचारला गेला.

ब) जोड्या लावा

'अ' गट

- १) आदिमूळ
- २) वाटाणा
- ३) क्षय
- ४) रातांधळेपणा
- ५) अनुकूलन

'ब' गट

- द्विदल वनस्पती
- मूळ तयार होते
- परिसराशी मिळते जुळते रंग
- हवेतून पसरणारा रंग
- 'ए' जीवनसत्त्वाची कमतरता

या प्रश्नासाठी पुरेशी सूचना नाही. केवळ 'जोड्या लावा' ही अपुरी सूचना आहे.

२. 'अ' गटापेक्षा 'ब' गटात किमान एक पर्याय जास्तीचा असायला हवा.

'अ' गटात पाच बाबी आहेत. तर 'ब' गटात कमीत कमी सहा पर्याय असावेत. दोन्ही गटांत प्रत्येकी पाच पर्याय असतील तर कोणत्याही चार जोड्या जुळवल्यावर पाचवी जोडी आपोआप कळते.

३. एका गटातील सर्व पर्याय सजातीय असावेत.

जेथे असे शक्य नसेल तेथे हा प्रश्नप्रकार विचारण्याचा अट्टहास करू नये.

४. दोन्ही स्तंभ वा गटांमध्ये सूचक शब्द असू नयेत.

उदाहरणार्थ, 'अ' गटामध्ये सर्व शब्द एकवचनी ठेवून एखादाच शब्द अनेकवचनी असेल तर त्याच्या जोडीचा 'ब' गटातील शब्द केवळ शब्दांचे वचन पाहून निश्चित करता येईल. तसेच 'अ' गटामध्ये एक वगळता सर्व शब्द पुल्लिंगी असतील आणि 'ब' गटातही एखादाच शब्द स्त्रीलिंगी असेल तर त्यातून उत्तर शोधताना अभ्यासाची गरज नसते. अशी सूचकता टाळावी.

५. गट-स्तंभनिहाय पर्याय सजातीय असावेत.

एक स्तंभ किंवा गटामध्ये लेखक, शास्त्रज्ञ, ऐतिहासिक घटना या सर्वांची सरमिसळ केली, तर अशा सरमिसळ असलेल्या पर्यायी शब्दांच्या जोड्या लावणे अभ्यास न करता सुलभ जाते.

६. पहिल्या गटातील शब्द किंवा विधाने विशिष्ट क्रमाने लिहावी.

दुसऱ्या गटातील विधाने तो क्रम बदलून लिहावीत.

७. एका प्रश्नामध्ये पाच ते सहा पर्याय किंवा जोड्या ठेवाव्यात.

त्याहून कमी असतील तर विद्यार्थी अंदाजाने जोड्या लावतात. फार जास्त असतील तर प्रश्न जास्त गुंतागुंतीचा होतो

८. या प्रश्नप्रकारातील दोन्ही स्तंभ प्रश्नपत्रिकेतील एकाच पृष्ठावर असावीत.

अन्यथा प्रश्नपत्रिकेचे पृष्ठ मागे पुढे उलटून पाहण्यात विद्यार्थ्यांचा वेळ जातो.

अनुक्रम लावणे

या प्रश्नप्रकारात शब्द, प्रसंग व अन्य बाबी एकाखाली एक दिल्या जातात. त्यांचा अचूक क्रम विद्यार्थ्यांने लावायचा असतो. एकाखाली एक दिलेल्या बाबी तर्क, आकार, काळ, काठीण्यपातळी किंवा तर्कानुसार अचूक क्रमाने लावायच्या असतात. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : खालील वाङ्मयनिर्मितीचा अचूक कालखंड लक्षात घेऊन कालानुक्रमानुसार पुन्हा लिहा.

- i) शाहिरी वाङ्मयाची निर्मिती
- ii) ज्ञानेश्वरीचा लेखनकाळ
- iii) महानुभाव वाङ्मयाची निर्मिती
- iv) 'माझा प्रवास' चा लेखनकाळ

वरील चार साहित्यनिर्मितीचा काळ लक्षात घेऊन विद्यार्थ्यांने त्यांचा अचूक क्रम लावायचा असतो. अर्थातच त्यामध्ये सर्वात आधी जे लेखन झाले ते प्रथम म्हणजे सर्वात वर आणि त्यानंतर योग्य क्रमाने पुढील बाबी यायला हव्यात. याचे दुसरे उदाहरण,

प्रश्न : खालील युद्धप्रसंग कालानुक्रम लावून पुन्हा लिहा.

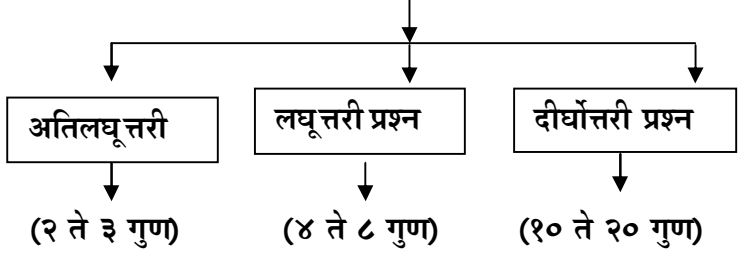
- i) पहिले शीख युद्ध
- ii) पहिले अफगाण युद्ध
- iii) पानिपतचे पहिले युद्ध
- iv) पहिले जागतिक महायुद्ध
- v) हळदीघाटाचे युद्ध

अर्थातच या प्रश्नप्रकाराचे बहुपर्यायी प्रश्नातही रूपांतर करणे सहज शक्य असते. अचूक क्रम लावलेल्या एक पर्यायासोबत चुकीचा क्रम लावलेले तीन पर्याय वरील प्रश्नाखाली दिल्यास चार A, B, C, D पर्यायांमधून एका पर्यायाची निवड करावयास विद्यार्थ्यांना सांगता येते.

मुक्त प्रतिसादात्मक प्रश्न

ज्याचे उत्तर निश्चित नसते, आशय सारखा असला तर उत्तर मांडण्याची पद्धती व भाषा विद्यार्थीनिहाय वेगवेगळी असते त्यास मुक्त प्रतिसादात्मक प्रश्न म्हणतात. या प्रश्नांना आशयात्मक किंवा व्यक्तिनिष्ठ प्रश्न असेही म्हटले जाते. निश्चित प्रतिसादात्मक किंवा वस्तुनिष्ठ प्रश्नांचे उत्तर निश्चित असते. याउलट येथे स्थिती असते. ज्याचे उत्तर एका शब्दात, पर्यायात वा वाक्यात नसते त्यास मुक्त प्रतिसादात्मक प्रश्न म्हणतात. अशा प्रश्नाचे उत्तर विवेचनात्मक वा स्पष्टीकरणात्मक असते. या प्रश्नाचे तीन प्रकार पडतात.

मुक्त प्रतिसादात्मक प्रश्न

वरील प्रकार उत्तर लेखनाची मर्यादा आणि गुणांवरून निश्चित करण्यात येतो. या प्रकारांचा वापर करताना शिक्षणाचा स्तर लक्षात घेतला जातो. प्राथमिक स्तरावर आठ गुणांचा प्रश्न दीर्घोत्तरी ठरू शकतो तर दहा गुणांचा प्रश्न पदव्युत्तर स्तरावर लघूत्तरी प्रश्न म्हणून गणला जातो.

अतिलघूत्तरी प्रश्न

असा प्रश्न दोन ते तीन गुणांसाठी विचारला जातो. शालेय स्तरावर याचा अधिक उपयोग होतो. व्याख्या लिहा, संकल्पना स्पष्ट करा, अतिसंक्षिप्त उत्तरे लिहा, थोडक्यात कारणे लिहा अशा स्वरूपाच्या प्रश्नांचा यामध्ये समावेश होतो. हा प्रश्नप्रकार सर्व स्तरावर वापरता येण्यासारखा आहे. उदाहरणार्थ,

- प्रश्न १)** 'यमक' अलंकाराची व्याख्या देऊन उदाहरण लिहा. २
२) स्वातंत्र्य चळवळीतील लाल-बाल-पालयांची पूर्ण नावे लिहा. ३
३) रात्री झाडाखाली का झोपू नये? २
४) शिक्षकाच्या अंगी आवश्यक सहा गुणांची नावे लिहा. ३

अतिलघूत्तरी प्रश्नलेखन करताना ध्यावयाची काळजी

१. अतिलघूत्तरी प्रश्न अधिकाधिक वस्तुनिष्ठतेकडे जाणारे असावेत.
२. निश्चित आशयाकडे निर्देश करणारे असे प्रश्न असावेत.
३. या प्रश्नांची व्याप्ती मर्यादित असावी. ती प्रश्नविधानातून निश्चितपणे दिग्दर्शित व्हावी.

४. अनेकदा अतिलघूत्तरी प्रश्नासाठी लघूत्तरी किंवा दीर्घोत्तरी आशयाचे प्रश्न टाकले जातात. लघूत्तरी वा दीर्घोत्तरी प्रश्नांची व्याप्ती मोठी असल्याने त्यातील नेमका कोणता भाग अति लघूत्तरी उत्तरादाखल लिहावा. याबाबत विद्यार्थ्यांमध्ये संभ्रम निर्माण होतो. यासाठी नेमका प्रश्न विचारावा. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : कवी कुसुमाग्रजांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये लिहा. ४

या प्रश्नाची मुळात व्याप्ती मोठी असल्यास विद्यार्थ्यांने नेमके काय लिहावे ? कुसुमाग्रजांचे अनेक कवितासंग्रह आहेत; त्यापैकी कोणत्या संग्रहातील कवितेची वैशिष्ट्ये लिहावीत ? त्यानी विविध विषयावरच्या कविता लिहिल्या. सहा-सात दशके कविता लेखन केले. त्यातील कोणत्या टप्प्यावरील कवितेवर लिहावे ? असे अनेक प्रश्न निर्माण होतात. यासाठी विशिष्ट कविता, कविता संग्रह किंवा एखाद्या समीक्षकांच्या मतांचा आधार घेऊन प्रश्न विचारावा. यामुळे प्रश्नाचा रोख आणि व्याप्ती निश्चित होते. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : कुसुमाग्रजांच्या 'विशाखा' कवितासंग्रहाची चार प्रमुख वैशिष्ट्ये उदाहरणासह लिहा. ४

प्रश्न : पृथ्वीचे प्रेमगीत या कवितेची प्रमुख चार वैशिष्ट्ये लिहा. ४

असे प्रश्न विचारल्यास विद्यार्थी संभ्रमात न पडता अचूक उत्तर लिहिण्याची शक्यता वाढते. याने शिक्षण आणि मूल्यमापन प्रक्रियेतील वस्तुनिष्ठता वाढण्यास मदत होते.

लघूत्तरी प्रश्न

सर्वसाधारणपणे हा प्रकार चार ते आठ गुणांसाठी वापरला जातो. शालेय स्तरावर चार ते पाच गुणांसाठी आणि महाविद्यालयीन स्तरावर सहा ते आठ गुणांसाठी हा प्रश्न विचारता येतो.

अनेकदा पदवी स्तरावर आठ ते दहा गुणांसाठी हा प्रश्नप्रकार वापरला जातो. प्रश्नप्रकार एक असला तरी शैक्षणिक स्तर आणि आशयाची प्रकृती लक्षात घेऊन उत्तराची मर्यादा निश्चित करायला हवी.

अनेक विद्यापीठे आणि शैक्षणिक संस्था या प्रश्नप्रकारामध्ये 'टिपा लिहा', असा प्रश्न विचारतात. मात्र 'टिपा लिहा' हा प्रश्नप्रकार अत्यंत संदिग्ध असल्याने तो कोणत्याही प्रश्नपत्रिकेत विचारू नये, असे

एकूणच मूल्यमापनातील जाणकारांचे मत आहे. 'टिपा लिहा' अशा प्रश्नात प्रश्नकर्त्यास नेमके काय हवे, ते विद्यार्थ्यास समजत नाही. त्यामुळे परीक्षणात व्यक्तिनिष्ठता मोठ्या प्रमाणावर येते. त्याऐवजी निश्चित असे प्रश्नविधान देऊन विद्यार्थ्यास त्याचे आकलन योग्य होईल, असे पाहिले जावे.

- १) बोधात्मक क्षेत्रातील उद्दिष्टे थोडक्यात स्पष्ट करा.
- २) हुंडा प्रथेची कोणतीही चार कारणे स्पष्ट करा.
- ३) भाडे खरेदी पद्धतीचे विक्रेत्याला होणारे फायदे-तोटे लिहा.
- ४) निदोष म्हणजे काय, ते सांगून त्यांचे गुणधर्म लिहा.
- ५) 'बॅले या नृत्यप्रकाराची वैशिष्ट्ये लिहा.

दीर्घोत्तरी प्रश्न

यास निबंधवजा प्रश्न असेही म्हणतात. शालेय स्तरावर दहा-बारा गुणांसाठी तर महाविद्यालय स्तरावर हाच प्रश्न वीस गुणांसाठी विचारला जातो.

महाविद्यालयीन स्तरावरील कोणतीही प्रश्नपत्रिका पाहा. या प्रकारातील प्रश्न विचारलेले आढळतात. असे प्रश्न सहज आणि कमी वेळात काढता येतात, हा बहुतांश शिक्षकांचा समज असतो. या प्रश्नाच्या उत्तरांचे मूल्यनिर्धारण व्यक्तिनिष्ठ होत असते. अनेकदा अशा प्रश्नाचे हेतू स्पष्ट होत नाहीत. उत्तराचा दर्जा निश्चित केला जात नाही. यामुळे गुणदानात मोठे दोष राहून मूल्यमापन व्यक्तिनिष्ठ व अविश्वसनीय होते.

विशिष्ट माहिती सविस्तर, तर्कशुद्ध आणि सुसूत्रपणे मांडण्यासाठी या प्रश्नाचा चांगला उपयोग होतो. मात्र प्रश्न तयार करताना ते अत्यंत काळजीपूर्वक तयार केले जावेत.

उदाहरणार्थ,

- १) बांग्लादेशाच्या निर्मितीस कारणीभूत ठरलेल्या घटनांचे विवेचन करा.
- २) दलित साहित्यावर घेतले जाणारे आक्षेप स्पष्ट करा.
- ३) जैविक विविधता नष्ट होण्याची कारणे लिहा.

- ४) फ्रॉईड या मानसशास्त्रज्ञाने सुचविलेला मनोविश्लेषणवादी सिद्धांत स्पष्ट करा.
- ५) लोकप्रिय कला आणि अभिजात कला यांतील भेद लिहा.

लघूत्तरी-दीर्घोत्तरी : स्तरसापेक्ष प्रश्नप्रकार

लघूत्तरी-दीर्घोत्तरी प्रश्नप्रकार हा स्तरसापेक्ष असतो. पदव्युत्तर स्तरावर वीस गुणांचा दीर्घोत्तरी प्रश्न असतो तर दहा गुणांचा लघूत्तरी प्रश्न असतो. शालेय स्तरावर मात्र वीस गुणांचा प्रश्न विचारला जात नाही. या स्तरावरील विषयांची उद्दिष्टे आणि आशय लक्षात घेता वीस गुणांच्या प्रश्नांची आवश्यकता नसते. यामुळे या स्तरावर आठ-दहा गुणांचे प्रश्न दीर्घोत्तरी आणि चार-पाच गुणांचे प्रश्न लघूत्तरी म्हणून विचारले जाऊ शकतात. म्हणजे या दोन्ही प्रश्नप्रकारांतील सीमारेषा लवचीक असतात.

लघूत्तरी व दीर्घोत्तरी प्रश्न तयार करणे तसे सोपे असते. तरीही किमान काळजी न घेतल्यामुळे व गांभीर्याच्या अभावामुळे चुकीचे प्रश्न सर्वत्र वापरले जातात.

Qu. : Hellas is one, but the cities are many. Discuss.

ग्रीकमधील एका प्रतिष्ठित विद्यापीठात एका ज्येष्ठ प्राध्यापकाने वरील प्रश्न अनेक वर्षे सातत्याने प्रश्नपत्रिकेत वापरलेला आहे.

Qu. : Write a history of the world to date.

असा प्रश्न अमेरिकेतील एका नामांकित महाविद्यालयाच्या सर्व परीक्षांमध्ये सातत्याने विचारला गेला आहे.

Qu. : What aspects of the political system of modern Sweden seem to you most worthy of comment ?

वरील प्रश्न बदल करून त्यास निश्चित रूप देता येईल.

Qu. : Explain the political stability of modern Sweden.
किंवा

Qu. : Identify and discuss three factors that might help in explaining modern Sweden's political Stability.

असा निबंधवजा प्रश्न तयार करता येईल.

लघूत्तरी/दीर्घोत्तरी प्रश्नलेखन करताना लक्षात घ्यावयाच्या बाबी

- 1) प्रश्नाचा रोख निश्चित असावा. संदिग्धता टाळावी. उत्तरात नेमके काय आहे. हे प्रश्न वाचल्यानंतर लक्षात यायला हवे.
- 2) विद्यार्थ्यांना अचूक बोध होईल अशा तऱ्हेने प्रश्नाची भाषा असावी.

प्रश्न : 'प्रवासवर्णन' या साहित्यप्रकाराची वैशिष्ट्ये थोडक्यात स्पष्ट करा.

- 3) प्रश्नाची भाषा स्पष्ट, सोपी असावी. अलंकारप्रचूर नसावी.

प्रश्न : फुलांची काढणी करतांना कोणत्या बाबी लक्षात ठेवाव्यात, ते सोदाहरण स्पष्ट करा.

- 4) प्रश्नविधान गुंतागुंतीचे अथवा संयुक्त नसावे.

प्रश्न : अकबराच्या नवरत्न दरबारातील नवरत्नांची नावे सांगून त्यांची व्यक्तिवैशिष्ट्ये आणि महत्त्व स्पष्ट करा.

असा प्रश्न विचारण्यापेक्षा.

प्रश्न : अकबराच्या दरबारातील नवरत्नांची नावे लिहा. प्रत्येक नवरत्नाची वैशिष्ट्ये लिहा. या नवरत्नांचे दरबारातील महत्त्व स्पष्ट करा.

असा विचारावा. असाच आणखी एक प्रश्न,

प्रश्न : फुलांच्या काढणीनंतरच्या आयुष्यावर कोणते घटक परिणाम करतात ते लिहा व प्रत्येक घटकाचे थोडक्यात स्पष्टीकरण करा.
(यचममुवि, AGR209)

असा गुंतागुंतीचा प्रश्न विचारण्यापेक्षा.

प्रश्न : फुलांच्या काढणीनंतरच्या आयुष्यावर परिणाम करणारे घटक स्पष्ट करा.

असा प्रश्न विचारावा.

5) प्रत्येक प्रश्न हा पाठ्यांशातील महत्त्वाच्या आशयावर आधारित तयार केलेला असावा.

प्रश्न : व्यावसायिक निर्णयाचे प्रकार सविस्तर स्पष्ट करा.

उत्तराचे मुद्दे : 1) उत्पादनविषयक निर्णय, 2) किंमतविषयक निर्णय, 3) परिणामविषयक निर्णय, 4) तांत्रिक निर्णय, 5) संघटनात्मक निर्णय, 6) स्थान निर्णय.

वरील प्रकार स्पष्टीकरणासह - प्रत्येकी दोन गुण.

6) प्रश्न विधानाच्या शेवटी 'सांगा' म्हणण्याऐवजी 'लिहा', 'स्पष्ट करा', 'तुलना करा', 'नमूद करा' अशी क्रियापदे वापरावीत.

प्रश्न जर तोंडी परीक्षेसाठी विचारावयाचा असेल तर सांगा म्हणावे. परंतु प्रश्न लेखी परीक्षेत विचारला जाणार असेल तर लिहा असे नमूद करावे. 'भारताचे शासन आणि राजकारण' ह्या पुणे विद्यापीठाच्या बी.ए. प्रथम वर्षासाठी असलेल्या पाठ्यक्रमाच्या प्रश्नपत्रिकेत 2007 मध्ये,

प्रश्न 1) कोणतेही दहा प्रश्न सोडवा.

या सूचनेखाली तेरा उपप्रश्न देण्यात आले होते. तेरापैकी सात प्रश्नांची क्रियापदे 'सांगा' अशी होती.

- भारतीय नागरिकत्वाच्या दोन अटी सांगा.
- लोकसभा सदस्यत्वाच्या पात्रतेच्या दोन अटी सांगा.
- भारतीय संसदेचे तीन घटक सांगा.
- मंत्रिमंडळाची दोन कामे सांगा.
- शेकापचे दोन संस्थापक सदस्य सांगा.
- जात घटकावर आधारित दोन पक्षांची नावे सांगा.

m. प्रादेशिक पक्षांच्या प्रभावाची दोन कारणे सांगा.

प्रश्नांची उत्तरे लिहिताना विद्यार्थी लिहीत असतो. त्याने परीक्षागृहात बसून 'उत्तरपुस्तिकेत लिहावे' अशी अपेक्षा असते. 'सांगावे' अशी अपेक्षा नसते. मग प्रश्नपत्रिकेत सांगण्याची भाषा कशासाठी? समजा, काही विद्यार्थ्यांनी सूचनेप्रमाणे 'वर्गात उत्तर प्रकट पद्धतीने किंवा मनोमन सांगितले. आणि मी सांगितले होते, म्हणून 'मला गुण द्या', असा आग्रह धरला तर ? कारण आपणच तशी सूचना दिलेली आहे. भविष्याच्या उदरात काय आहे, हे सांगता येत नाही. म्हणून वरील सर्व प्रश्नांची क्रियापदे 'सांगा' ऐवजी 'लिहा' अशी वापरावीत.

7) लघूत्तरी / दीर्घोत्तरी प्रश्नांसाठी पुढील क्रियापदे वापरावीत.

केवळ लिहा, यामध्येही नेमके उत्तर काय लिहावे, याचे आकलन विद्यार्थ्यांना होत नाही. अशा वेळी प्रत्येक विद्यार्थी आपापल्या परीने प्रश्नाचा अर्थ काढून उत्तर लिहितो. असे निरनिराळे उत्तर परीक्षकाला अपेक्षित नसते. अशा वेळी विद्यार्थ्यांचे नुकसान होते. यासाठी प्रश्नात काही प्रमाणात का होईना निश्चितपणा येण्यासाठी पुढील क्रियापदे प्रश्नविधानाच्या अखेरीस वापरावीत.

1. वर्णन करा.
2. स्पष्ट करा.
3. तुलना करा.
4. मूल्यमापन करा.
5. अन्वयार्थ लिहा.
6. समीक्षण करा.
7. फरक लिहा.
8. टीकात्मक विवेचन करा.
9. का ? कसे ? ते स्पष्ट करा.

10. विश्लेषण करा.
11. कारणे लिहा.
12. साम्य -भेद स्पष्ट करा.
13. सोदाहरण स्पष्ट करा.
14. दाखले देऊन स्पष्ट करा.
15. परस्परसंबंध स्पष्ट करा.
16. निष्कर्ष लिहा.

8) प्रश्नविधान वाचल्यावर त्याची व्याप्ती विद्यार्थ्यांच्या सहज लक्षात यावी.

प्रश्न : अठराव्या शतकातील कर्तबगार स्त्रियांची माहिती करून द्या. 12

अशा प्रश्नाची व्याप्ती कळणे अवघड आहे. विद्यार्थ्यांनी नेमके काय लिहावे ? कोणत्या मुद्यांवर भर द्यावा, याचा निश्चित बोध होत नाही. किती नि कोणत्या स्त्रिया? त्यांची कशासंबंधित माहिती ? राजकीय, सामाजिक, कौटुंबिक, वैवाहिक, आर्थिक किंवा आणखी कशासंबंधी ? याचा या प्रश्नात बोध होत नाही. अशा प्रश्नाचे उत्तर प्रत्येक विद्यार्थी आपल्या पद्धतीने लिहितात आणि परीक्षक आपापल्या पद्धतीने तपासतात. यात पराकोटीची व्यक्तिनिष्ठता वाढते.

9) प्रत्येक प्रश्न उद्दिष्टाधिष्ठित असावा. पाठ्यक्रमाची उद्दिष्टे प्रश्नाद्वारा तपासली जावीत.

पुणे विद्यापीठाच्या बी.ए. प्रथम वर्षातील 'आधुनिक मराठी वाङ्मय' (जी01) या पाठ्यक्रमासाठी एप्रिल 2007 मध्ये झालेल्या परीक्षेत, पुढील प्रश्न विचारण्यात आला होता.

प्रश्न 1 अ) खालीलपैकी कोणतेही पाच पारिभाषिक शब्द लिहा.

- 1) Author 2) Boy Friend 3) University 4) Zoo 5) Office 6) Poem 7) Account 8) Rose-send 9) Idea 10) Registrar

‘आधुनिक मराठी वाङ्मय’ या विषयाच्या प्रश्नपत्रिकेत हा प्रश्न कोणत्या ज्ञानाची किंवा आशयाची चाचपणी करीत असावा ? परीक्षा इंग्रजीची की मराठीची ? या प्रश्नाचे उत्तर लिहिण्यासाठी इंग्रजी शब्दांचा अभ्यास असायला हवा. त्या सर्वांचे मराठी अर्थ माहीत असावेत. मग येथे परीक्षा कशाची ? ‘आधुनिक मराठी वाङ्मय’ या विषयातील कोणते उद्दिष्ट या प्रश्नाद्वारा तपासले जाणार ?

10) प्रत्येक प्रश्न अध्ययन-निष्पत्तीचे मापन करणारा असावा. विषयातील महत्त्वाच्या भागाचे मापन प्रश्नांद्वारे व्हावे.

प्रश्न : वैचारिक जागृतीचे ‘सर्वांगीण सुधारणा’ हे वैशिष्ट्ये सोदाहरण स्पष्ट करा.

11) अपेक्षित उत्तर काय हवे, यासाठी उत्तराचे मुद्दे प्रश्न लिहितानाच निश्चित करावेत. प्रश्नातील कोणत्या मुद्यास किती गुण हे ठरवायला हवे. यामुळे मूल्यमापनात अधिकाधिक वस्तुनिष्ठता येते.

12) एखाद्या आशयातील किंवा संकल्पनेतील अनेक बाबींचे स्पष्टीकरण प्रश्नाच्या उत्तरात अपेक्षित असल्यास तसा स्पष्ट उल्लेख प्रश्न विधानात असावा.

प्रश्नात मारूती काढायला सांगणे आणि उत्तराच्या मुद्यांत मात्र गणपतीची अपेक्षा ठेवणे ही पद्धत वस्तुनिष्ठतेस मारक ठरते. प्रश्न तयार करताना त्यासोबत काय असावे ? नमुना उत्तर की, उत्तराचे मुद्दे व गुणविभागणी.

एका तज्ज्ञाने तयार केलेले नमुना उत्तर महिन्यांनंतर त्याच्याकडेच तपासण्यासाठी (दुसऱ्याच्या हस्ताक्षरात) दिले तर किती गुण मिळतील ? नमुना म्हणजे आदर्श मग 100 पैकी 100 मिळायला हवेत.

यासाठी नमुना उत्तराचे मुद्दे व गुणदान योजना तयार करावी. ही योजना यासाठी की विद्यार्थ्यांची उत्तरे तपासताना प्रत्येक परीक्षकाने

आपली वेगळी योजना वापरू नये. प्रश्नकर्त्याला अपेक्षित गुणदानाची पट्टी त्याने वापरावी व त्यानुसारच गुणदान करावे. यातून वस्तुनिष्ठतेकडे काही अंशी वाटचालीस मदत होईल.

13) प्रश्न आणि नमुना उत्तराच्या मुद्यांत विसंगती टाळावी.

यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठाच्या जुलै 2007 मध्ये झालेल्या एम.फिल. हिंदी अभ्यासक्रमामधील MPH107 अभ्यासक्रमाच्या प्रश्नपत्रिकेत,

प्रश्न : तुलनात्मक साहित्य की प्रविधी का विवेचन किजिए ! 20

असा प्रश्न होता. प्राश्निकाने उत्तरे तपासण्यासाठी नमुना उत्तराचे मुद्दे दिले होते. ते असे,

उत्तरातील मुद्दे	- गुणदान योजना
• प्रास्ताविक	- 2
• तुलनात्मक साहित्य संकल्पना	- 2
• तुलनात्मक साहित्य के तात्पर्य	- 2
• तुलनात्मक साहित्य के शब्द, अर्थ, विवेचन	- 2
• तुलनात्मक साहित्य स्वरूप, विवेचन	- 2
• प्रविधी	- 10
एकूण	- 20

वरील प्रश्न वाचल्यानंतर कोणताही विद्यार्थी थेट प्रविधीवर लक्ष केंद्रित करेल. किंबहुना त्याने तसेच करायला हवे. उत्तरात मात्र प्रविधीसाठी वीस पैकी केवळ दहा गुण आहेत. उर्वरित दहा गुण अशा मुद्यांसाठी प्रश्नकर्त्याने ठेवलेत की जे प्रश्नात विचारलेले नाहीत. जे विचारलेले नाही ते विद्यार्थी कसा लिहील ? त्याने ते का लिहावे ?

काही तथाकथित तज्ज्ञ असा युक्तिवाद करतात की, ही पदव्युत्तर पदवी आहे. संशोधनपर पदवी आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांनी तसे लिहिणे अपेक्षित आहे. एवढ्या मोठ्या पदवीसाठी बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांना 'हे माहीत असायला हवे' येथे 'माहीत असावे' याबद्दल दुमत नाही. पण प्रश्नात जे विचारले नाही, ते लिहिण्याची अपेक्षा विद्यार्थ्यांकडून का करावी ? प्रश्नकर्त्याला जे काही अपेक्षित आहे, ते त्याने प्रश्नात विचारावे. मगच विद्यार्थ्यांकडून उत्तरात लिहिले जाण्याची अपेक्षा धरावी. अन्यथा कसेतरी प्रश्नविधान विद्यार्थ्यांच्या अंगावर फेकायचे नि उत्तरात निराळेच मुद्दे अपेक्षित असायचे, हा शिक्षणक्षेत्रातील एक काळाबाजार आहे. प्रश्नात काहीही विचारले तरी त्यासोबत काय लिहावे हे विद्यार्थ्यांना कळायला हवे, असे म्हणजे मूठ बंद करून तिच्यात काय आहे, हे ओळखायला सांगण्यासारखेच आहे ! किंवा विद्यार्थ्यांच्या डोळ्यांवर पट्टी बांधून त्याला अधांतरी भरकटविण्यासारखे आहे ! हा एक गैरप्रकार आहे!

प्रश्नाच्या विधानात जे मुद्दे स्पष्टपणे आलेले असतील त्याच मुद्यांना उत्तरासाठीचे गुण ठेवावेत. व्यक्तिनिष्ठता कमी करण्यासाठी हे उपयुक्त ठरू शकेल. प्रश्नातील मुद्दे आणि उत्तरातील मुद्यांत तफावत असल्याने गुणदानात दोष निर्माण होऊन व्यक्तिनिष्ठता वाढेल. एम.फिल. संशोधनपद्धतीच्या प्रश्नपत्रिकेत यापेक्षा उलट परिस्थिती प्रश्नकर्त्याने केली आहे. ती पहा,

प्रश्न : संशोधन म्हणजे काय ? संशोधनाचे स्वरूप आणि प्रयोजन स्पष्ट करा. (यचममुवि, संस्कृत, जुलै 2007)

उत्तरातील मुद्दे	- गुणदान योजना
• संशोधनाची व्याख्या	- 6
• संशोधनाचे स्वरूप	- 8
• संशोधनाचे प्रकार – सहा प्रकार	- 6
एकूण	- 20

वरील प्रश्नविधानांत संशोधनाचे प्रयोजन विचारले आहे. उत्तरात त्यासाठी गुण नाहीत. तर उत्तरात संशोधनाच्या प्रकारांसाठी गुण आहे. ते प्रश्नात विचारलेले नाही. येथे तपासणाऱ्याने उत्तराच्या मुद्यानुसार तपासायचे ठरविले तर प्रयोजनावर लिहिणाऱ्या विद्यार्थ्यांना गुण मिळणार नाहीत. उत्तरात संशोधनाच्या प्रकारांसाठी सहा गुणांची योजना आहे. पण प्रश्नात संशोधनाचे प्रकार विचारले नसल्याने विद्यार्थी कसा लिहील ? म्हणजे प्रकारांसाठी ठेवलेले सहा गुणही त्याला मिळणार नाहीत.

म्हणजे दोन्ही बाजूंनी विद्यार्थ्यांचा तोटा आहे. पण चूक मात्र प्रश्नकर्ता-प्राश्निकाची आहे. याशिवाय निव्वळ व्याख्येसाठी आठ गुणांची योजना हा एक विनोद आहे. एम.फिल. सारख्या उच्च व संशोधनाशी संबंधित शिक्षणक्रमासाठी तीस वर्षे अध्यापन करणाऱ्या पीएच.डी. धारक अध्यापकाने अशा प्रकारच्या प्रश्नांची नि प्रश्नपत्रिकांची निर्मिती करणे हे विद्यार्थ्यांचे दुर्दैव आणि शिक्षणव्यवस्थेची दुर्दशा दाखवून देणारे आहे!

प्रश्न : 1857 च्या उठावाचे परिणाम लिहा.

उत्तरातील मुद्दे	-	गुणदान योजना
• उठावकालीन परिस्थिती	-	3
• उठावामागील कारणे	-	3
• परिणाम	-	14
एकूण	-	20

येथे जे प्रश्नात नाही, ते उत्तरात अपेक्षिलेले आहेत. त्यासाठी गुण ठेवलेले आहे. वरील प्रश्न.

प्रश्न : 1857 च्या उठावकालीन परिस्थितीचे वर्णन करा. या उठावामागील कारणे व उठावानंतरचे परिणाम स्पष्ट करा.

असा दुरुस्त केल्यास वरील उत्तराचे मुद्दे व गुणविभागणी योग्य ठरेल. येथे प्रश्न आणि उत्तराच्या मुद्दांत व गुणविभागणीत सुसंगती आल्याने विद्यार्थ्यांचे नुकसान टळेल. लघूत्तरी व दीर्घोत्तरी प्रश्न तयार करताना प्रथम उत्तराचे मुद्दे व गुणविभागणी तयार करावी आणि त्या आधारे प्रश्नविधान तयार करावे.

14) गुणदान योजनेतील मुद्दे आणि गुणविभागणी ही गुणदानास सुलभ असावी.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या संगणकशास्त्र / माहितीशास्त्र एम.फिल. शिक्षणक्रमातील MPH161या अभ्यासक्रमाच्या (जुलै 2007) प्रश्नपत्रिकेत,

Qu. : a) Why people do reseaech ? Give reasons. 10

या दहा गुणांच्या प्रश्नासाठी प्रश्नकर्त्याने नमुना उत्तरात बारा मुद्दे दिले होते. बारा मुद्दे आणि दहा गुण अशी योजना दिल्यानंतर एखाद्या विद्यार्थ्याने अकरा मुद्दे लिहिले तर किती गुण कमी करावेत, असा प्रश्न निर्माण होतो. यासाठी प्रश्नाचे एकूण गुण व उत्तरांचे मुद्दे यांच्यात ताळमेळ असावा. अनेक मुद्दे असतील तर गुणांची विभागणी शक्यतो समप्रमाणात असावी. वरील प्रश्नाच्या उत्तरात बारा मुद्दे असायला हरकत नाही. परंतु मुद्दांसाठी कोणतेही दहा मुद्दे प्रत्येकी एक गुण अशी सूचना असल्यास होणारा गोंधळ टळू शकतो. उत्तरे तपासताना विद्यार्थ्यांना न्याय मिळण्यास मदत होते. वरील प्रश्नपत्रिकेत b) भागात

Qu. : b) Briefly outline the different sources for research ideas.

या प्रश्नाच्या उत्तरातही सात मुद्दे आहेत. येथेही मुद्देनिहाय गुणविभागणी समान होत नाही किंवा सातपैकी दोन मुद्दे कमी लिहिले तर गुणांची कपात कशी करावी, याचे दिग्दर्शन परीक्षकाला नाही. येथेही वरील प्रश्नाप्रमाणे उपाय करणे शक्य आहे.

प्रश्न : गृहित तत्त्वांचा अर्थ व स्वरूप विशद करून त्याच्या विविध प्रकारांची चर्चा करा. 20

उत्तरातील मुद्दे

- गुणदान योजना

- गृहित तत्त्वांचा अर्थ, विव्दानांच्या व्याख्या - 5
- गृहित तत्त्वांची वैशिष्ट्ये - 5
- गृहित कृत्यांचे प्रकार – दिलेले आठ - 10

एकूण

- 20

प्रश्नांत स्वरूप विचारले त्याला गुणदान योजनेत गुण नाहीत. तर उत्तराच्या मुद्यात वैशिष्ट्यांसाठी गुण ठेवले, ती वैशिष्ट्ये प्रश्नात विचारलेली नाहीत. अशी विसंगती दूर करणे आवश्यक आहे. तसेच उत्तरातील तिसऱ्या मुद्यात उपमुद्दे आठ आणि गुण दहा आहेत. येथे एक मुद्दा कमी लिहिला तर गुणकपात कशी करावी, यांचे दिग्दर्शन आवश्यक आहे.

15) प्रश्नाची, उत्तराची व्याप्ती आणि त्यासाठी ठेवलेले गुण यांत सुसंगती असावी.

प्रश्न : हजार रुपये चोरीला गेल्यावर साने गुरूजींनी काय केले ?

उत्तराचे मुद्दे

-

गुणदान योजना

- 1) साने गुरूजींनी अत्रे यांच्याकडे हजार रुपये मागितले - 3
- 2) हजार रूपयांच्या मोबदल्यात ते लेखन करणार होते - 3
- 3) लेखन करता आले नाही म्हणून त्यांनी पैसे परत केले - 3

एकूण गुण

- 6

वरील प्रश्न वाचल्यानंतर तो 'एका वाक्यात उत्तरे द्या' या प्रकारातील भासतो. प्रत्यक्षात तो सहा गुणांसाठी विचारला गेला आहे.

उत्तराचे मुद्दे लक्षात घेतल्यास ते उत्तर म्हणून पुरेसे आहे. परंतु इतक्या लहान उत्तराचा प्रश्न सहा गुणांसाठी ठेवणे योग्य वाटत नाही.

निबंध किंवा भाषा विषयातील काही बाबींसंबंधित प्रश्नांची उत्तरे तपासताना मुद्द्यानुसार गुणविभागणीने जाता येणार नाही, असे काही लोकांना वाटते. विशेषतः Block Marking करणाऱ्या लोकांची अशी धारणा आहे. वस्तुतः निबंधालाही मुद्द्यानुसार गुणदान योजना तयार करणे शक्य आहे. उदाहरणार्थ, पत्रलेखनासाठी गुणदान योजना शालेय स्तरावर दिली जाते. मग निबंधवजा प्रश्नासाठी अशी योजना का नको? निबंध जेथे सुरू होतो तेथे किंवा शेवटी गुणदानाच्या मुद्द्यांची चौकट तयार करून ठेवल्यास त्यांमध्ये गुण देणे शक्य आहे.

उदाहरणार्थ,

उत्तरातील मुद्दे	-	गुणदान योजना
• आकर्षक प्रारंभ	-	2.5
• आशय निवड	-	7
• भाषाशैली + मांडणी	-	3
• परिणामकारक शेवट	-	2.5
एकूण गुण	-	15

अशी किंवा अशांसारखी पंधरा गुणांच्या निबंधाची विभागणी देऊन त्याचे चौकटीद्वारा गुणदान करता येणे शक्य आहे. असे मूल्यमापन निरनिराळ्या निबंध आणि वक्तृत्व स्पर्धांमध्येही केले जाते.

अर्थात असे मूल्यांकन करावयाचे असेल तर परीक्षकांनी खूप गांभीर्याने काम केले पाहिजे. प्रत्येक उत्तरपुस्तिका वाचली पाहिजे. वस्तुनिष्ठ आणि काळजीपूर्वक गुणदान करावयाचे असेल तर दिवसभरामध्ये अतिशय शांतपणे आणि कमी उत्तरपुस्तिका तपासून

होतील. यावर उपाय करावयाचा असेल तर दीर्घोत्तरी प्रश्नांची संख्या कमी करून बहुपर्यायी वा वस्तुनिष्ठ प्रश्नप्रकारात वाढ करता येईल.

16) विद्यार्थ्यांने प्रश्नाचे उत्तर नेमके किती लिहावे, ह्याची प्रश्नविधानातून विद्यार्थ्यांना कल्पना यावी.

अंतिम परीक्षेत उत्तर लेखनासाठी वेळ पुरत नाही, अशी तक्रार अनेकदा विद्यार्थी करतात. ही तक्रार कोणीही गांभीर्याने घेत नाही. निदान आपणही कधीतरी परीक्षा दिली होती. त्यावेळी उत्तरे लिहिताना तारांबळ उडाली होती. याचीही आठवण प्रश्नकर्त्यांना रहात नाही. जणू काही त्यांच्यातलेही 'सूनपण' जाऊन सासूपण संचारते. 100 गुणांच्या प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नांची उत्तरे लिहिण्यासाठीची मर्यादा आणि त्यासाठी उपलब्ध वेळ तसेच गुण यांचा ताळमेळ अभ्यासक्रम निर्मितीच्या वेळी पाहिला जायला हवा. तसा तो पाहिला जात नाही. आपल्या तज्ज्ञांना एवढ्या शांतपणे बसून विचार करायला वेळच नसतो. त्यामुळे वरील बाबींचा विचार शैथिल्याने होतो. त्याने विद्यार्थ्यांची पिळवणूक होत राहते. पुणे विद्यापीठात प्रथम वर्ष बी.ए. अभ्यासक्रमाच्या एप्रिल - मे 2007 च्या 'आधुनिक मराठी वाङ्मय' या पाठ्यक्रमाच्या प्रश्नपत्रिकेत एकूण पाच प्रश्न विचारले गेले. या प्रश्नपत्रिकेत,

प्र. 2 रा : उत्तरे एकूण 100 शब्दांत 5 गुण.

प्र. 3 रा : उत्तरे एकूण 50 शब्दांत 10 गुण.

प्र. 4 था : उत्तरे एकूण 150 शब्दांत 10 गुण.

प्र. 5 वा : उत्तरे एकूण 300 शब्दांत 10 गुण.

वरील प्रश्नांत शब्दमर्यादा आणि गुण यांचा कोठेही ताळमेळ नाही. 100 शब्दांतील आणि 50 शब्दांतील उत्तरासाठी सारखे गुण आहेत. त्याखालील प्रश्नांत 150 शब्दांच्या उत्तरासाठी दहा गुण आहेत तसे 300 शब्दांच्या उत्तरासाठीही दहा गुण आहेत. म्हणजे उत्तर लहान-मोठे कसेही असले तरी गुण समान आहेत. ही विद्यार्थीवर्गाची पिळवणूक

आणि शिक्षणव्यवस्थेची नाचक्की आहे. एकूण गुण, उपलब्ध वेळ आणि उत्तरासाठी किमान मर्यादेचा विचार कोठेही झालेला दिसत नाही.

आपल्याकडील प्रश्नपत्रिकांत लघूत्तरी / दीर्घोत्तरी म्हणजे आशयात्मक प्रश्नांचा समावेश मोठ्या प्रमाणात असतो. अशा प्रश्नांना शब्दमर्यादा दिलेली असते. तशी ती असावी. अशा प्रश्नांची निर्मिती करतांना आवश्यक आशय पाठ्यक्रमात किंवा पाठ्यपुस्तकात असेल याची खात्री प्रश्नकर्त्याने करून घ्यायला हवी. पण काही वेळा प्रश्नकर्त्यास असे भान राहत नाही. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : हजार रूपये चोरीला गेल्यानंतर साने गुरुजींनी काय केले? (६)
(यचममुवि, MAR 102)

हा प्रश्न सहा गुणांसाठी विचारला आहे. प्रश्नाचे उत्तर 75 ते 100 शब्दांत लिहावे, अशी प्रश्नपत्रिकेच्या प्रारंभी विद्यार्थ्यांना सूचना आहे. परंतु कसेही सविस्तर लिहायचा प्रयत्न केला तरी वरील प्रश्नांचे उत्तर तीस-पस्तीस शब्दांच्या पलीकडे जात नाही. यासाठी असा प्रश्न अतिलघूत्तरी या प्रकारात दोन-तीन गुणांसाठी विचारावा.

पुणे विद्यापीठाच्या प्रथम वर्ष बी.ए. आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या 2007 च्या अंतिम परीक्षेतील प्रश्नपत्रिकेत,

प्रश्न २ अ : खालीलपैकी कोणत्याही पाच प्रश्नांची उत्तरे २० शब्दांत लिहा.

- १) पु. ल. देशपांडे यांनी कोणत्या देशांतील अनुभवांचे वर्णन 'अपूर्वाईत' केले आहे ?
- २) 'बॉय फ्रेंड' या पाठात 'बॉय फ्रेंड' कोणाला म्हटले आहे ?
- ३) डॉ. आनंद यांचे मूळ नाव काय ?

वरील प्रश्नांची उत्तरे वीस शब्दांत देण्याची सूचना आहे. एकूण सात प्रश्नांपैकी वरील तिन्ही उपप्रश्नांची उत्तरे चार-पाच शब्दांपेक्षा

मोठी देता देणार नाहीत. मग वरील सूचनेचा उपयोग काय ? काही प्रश्नांची उत्तरे एकेका शब्दात पूर्ण होतील अशी आहेत.

वरील प्रश्नाचाच उपप्रश्न पाहा,

प्रश्न 2 ब : खालीलपैकी कोणत्याही पाचांची उत्तरे 20 शब्दांत लिहा.

- 1) काव्यकस्तुरीमधील शाहिरी वळणाची कविता लिहिणारे कवी कोण ?
- 2) अमेरिकेतील कोणत्या नदीला वसंत बापटांनी इमानदार कामवाली म्हटले आहे ?
- 3) शेतकरी आत्महत्येचा प्रश्न कोणत्या कवीने आपल्या कवितेतून मांडला आहे ?

वरील प्रश्नालाही एकूण सात उपप्रश्न आहेत. त्यापैकी उपप्रश्न 1, 2 आणि 6 ची उत्तरे एकेका शब्दात देणे शक्य आहे.

17. लघूत्तरी-दीर्घोत्तरी प्रश्नांच्या उत्तरलेखनाची मर्यादा ओळीत नसावी. ती शब्दात असावी.

काही विद्यार्थ्यांचे अक्षर बारीक असते. तर काहींचे खूप मोठे असते. एखाद्या विद्यार्थ्यांचे एका ओळीत आठ शब्द बसतात तर दुसऱ्यांचे केवळ पाच शब्द बसतात. यामुळे या दोघांची उत्तरे कमी-जास्त जागेत बसतात. यासाठी ओळीऐवजी उत्तरासाठी शब्दमर्यादा घालावी. सदर शब्दमर्यादा प्रत्येक प्रश्नात टाकण्यापेक्षा प्रश्नपत्रिकेत प्रारंभी विद्यार्थ्यांसाठीच्या सूचनांत टाकावी.

18. गुणदान योजनेत स्पष्टीकरणासाठी वेगळे आणि उदाहरणांसाठी वेगळे गुणदान काही जण सुचवितात, पण हे व्यवहार्य नाही.

तुम्ही जेव्हा सारणीत गुणदान कराल तेव्हा शक्य, परंतु उत्तराशेजारी गुणदान करावयाचे असेल तर स्पष्टीकरणाला निराळे व उदाहरणाला निराळे गुणदान अवघड होते. स्पष्टीकरण हे

उदाहरणांसहित असते. यामुळे या ठिकाणी स्पष्टीकरणासाठी एकत्रित गुणदान करावे.

19. प्रश्नांचे गुण, वेळ आणि लेखनमर्यादा यांचा ताळमेळ असावा.

पुणे विद्यापीठाच्या बी.ए. व्दितीय वर्ष मराठी विशेष अभ्यासक्रमातील मराठी साहित्यातील प्रवाह 1885 ते 1985 या पाठ्यक्रमाच्या प्रश्नपत्रिकेत प्रश्न एकची सूचना अशी होती,

प्रश्न 1) खालीलपैकी कोणत्याही दहा प्रश्नांची उत्तरे प्रत्येकी वीस शब्दात लिहा. (पुणे विद्यापीठ, एसवायबीए. मराठी, 2008)

- 1) राम नगरकर यांच्या आजोबांचे नाव सांगा.
- 2) राम नगरकरांनी अभिनयाचे शास्त्रशुद्ध शिक्षण कोणाकडे घेतले ?
- 3) दुर्गा भागवत यांनी वसंतहृद्य कोणास म्हटले आहे ?
- 4) शरद ऋतूतील पहिला महिना कोणता ?
- 5) दिल्ली शहराला रा. भि. जोशी यांनी कोणती उपमा दिली ?
- 6) गोकर्ण हे कोणाचे जन्मस्थान आहे ?
- 7) नवकाव्याचे जनक कोणास म्हटले आहे ?

वरील प्रश्नात एकूण तेरा उपप्रश्न देण्यात आले होते. त्यांतील सात प्रश्न वर दिले आहेत. या सातही प्रश्नांची उत्तरे एक वा दोन शब्दांत देणे शक्य आहे. परंतु वर प्रश्नांची सूचना मात्र वीस शब्दांत उत्तरे द्या अशी आहे. हा प्रश्न आणि त्यासाठीची सूचना यातील विरोधाभास आहे. या प्रश्नांसाठी ठेवलेले गुणही चुकीचे आहेत. एका शब्दात उत्तर लिहून त्यास दोन गुण विद्यार्थ्यांला मिळणार आहेत. तेही पदवी परीक्षेत, हे विशेष आहे. या विद्यापीठाच्या विशेष मराठीच्या सर्व विषयांतील प्रश्नपत्रिकात सातत्याने असे प्रश्न विचारले गेले आहेत.

डीटीएडच्या एप्रिल 2008 मधील 'प्राथमिक शिक्षणाची सद्यःस्थिती' या पाठ्यक्रमाच्या प्रश्नपत्रिकेत प्रश्न दोनची सूचना पाहा. पुढील प्रश्नांची 30 ते 40 शब्दांत उत्तरे द्या, अशी आहे. त्याखाली,

क) मुर्लीच्या शिक्षणासाठी महाराष्ट्र शासन राबवित असलेल्या चार योजनांची नावे लिहा. (2)

ख) शालेय प्रगतीसाठी शिक्षक म्हणून सहभाग कसा मिळवाल ? (2)

ग) महाराष्ट्र शैक्षणिक तंत्रज्ञान संस्था राबवित असलेले चार उपक्रम लिहा. (2)

असे प्रश्न विचारण्यात आले आहेत. वरील तिन्ही प्रश्नांची उत्तरे जास्तीत जास्त पंधरा ते वीस शब्दांत संपणारी आहेत. मग वरील प्रश्नांची सूचना कशासाठी ? किमान प्राश्निकाने तरी वरील सूचनेचे भान ठेवून 30 ते 40 शब्दांत उत्तरे लिहिता येतील, असे प्रश्न प्रश्नपत्रिकेत विचारले पाहिजेत किंवा वरील तिन्ही प्रश्न पुढीलप्रमाणे बदलता येतात.

क) मुर्लीच्या शिक्षणासाठी महाराष्ट्र शासनामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या चार योजना थोडक्यात स्पष्ट करा. (2)

ख) शाळेच्या प्रगतीसाठी शिक्षक म्हणून सहभाग कसा मिळवाल? दोन मुद्दे स्पष्ट करा. (2)

ग) महाराष्ट्र शैक्षणिक तंत्रज्ञान संस्था राबवित असलेले चार उपक्रम स्पष्ट करा. (2)

20.तयार केलेला प्रत्येक प्रश्न स्वतंत्र आहे की तो प्रश्नपत्रिकेतल्या इतर प्रश्नांतील विषयांश व्यापतो याकडे लक्ष असावे.

एका प्रश्नपत्रिकेत विविध प्रश्नप्रकार विचारले जातात. ज्या आशयावर अतिलघूत्तरी किंवा लघूत्तरी प्रश्न विचारला गेला असेल तर त्या आशयावर दीर्घोत्तरी प्रश्न विचारू नये. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : 1957 च्या राष्ट्रीय उठावाचे राजकीय परिणाम स्पष्ट करा.

असा लघूत्तरी प्रश्न विचारल्यानंतर,

प्रश्न : 1957 च्या राष्ट्रीय उठावाचे परिणाम सविस्तर स्पष्ट करा.

असा दीर्घोत्तरी प्रश्न त्याच प्रश्नपत्रिकेत विचारू नये.

21. कोटेशनवर आधारित प्रश्न तयार करून नयेत.

मुक्त विद्यापीठातील सामाजिक शास्त्रांच्या अधिष्ठान अभ्यासक्रमाच्या प्रश्नपेढीत पुढीलप्रमाणे प्रश्न 'किंवा' देऊन तयार करण्यात आला होता. दोन्ही प्रश्नांचा अर्थ एकच आहे. अशी टीप प्रश्नकर्त्याने प्रश्नांखाली दिली होती.

प्रश्न 1) : मानसशास्त्राचे स्वरूप व व्याप्ती थोडक्यात सांगून मानसशास्त्राचे विविध दृष्टिकोन थोडक्यात स्पष्ट करा.

किंवा

प्रश्न : जेथे मानव आहे, तेथे मनोव्यापार आहेत, आणि जेथे मनोव्यापार आहेत, तेथे मानसशास्त्र आहे. ह्या वाक्याचा अर्थ सविस्तर स्पष्ट करा.

वरील दोन्ही प्रश्नांचे अवलोकन केले असता पहिला प्रश्न नेमका, मुद्देसूद आणि उत्तरातील मुद्दे गुणविभागणीस अनुरूप वाटतो. याउलट दुसरा कोटेशनवर आधारित असल्याने नेमके उत्तर काय लिहावे, याचा अंदाज येत नाही.

कोटेशनच्या प्रश्नाचे आकलन विद्यार्थीनिहाय वेगवेगळे होते. उत्तर निश्चित नसल्याने प्रत्येक विद्यार्थ्यांची उत्तरे वेगवेगळी असण्याची शक्यता वाढते. अशा प्रश्नासाठी उत्तराचे मुद्दे आणि गुणविभागणी करणे अवघड असते.

प्रश्न : 1880 ते 1920 हा कालखंड मराठी नाटकाचा सुवर्णकाळ होता, चर्चा करा.

असा प्रश्न पुणे विद्यापीठाच्या एम.ए. प्रथम वर्षाच्या 'अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' या विषयाच्या प्रश्नपत्रिकेत विचारण्यात आला होता. असा प्रश्न विचारला तर नेमके उत्तर काय लिहावे ? हे विद्यार्थ्यांना कळत नाही. मग ते स्वतःच्या मनाप्रमाणे उत्तरे लिहितात. अशावेळी प्रत्येकाचे उत्तर वेगवेगळे येते. याऐवजी नाट्यलेखकांची नेमकी नावे देऊन त्यांनी लिहिलेल्या नाटकांसंबंधित नेमक्या बाबींवर प्रश्न विचारल्यास उत्तरही नेमके येईल.

य. च. म. मुक्त विद्यापीठाच्या बी. ए. शिक्षणक्रमातील SOC101 या अभ्यासक्रमाच्या प्रश्नपेढीत,

प्रश्न : अलीकडे न्यायालये सक्रिय झाली आहेत. यामागील कारणे उदाहरणांसह स्पष्ट करा.

या प्रश्नाच्या उत्तराचे मुद्दे आणि गुणविभागणी पुढीलप्रमाणे दिली होती.

1) कार्यकारी मंडळे उदासीन	}	3 गुण
2) महत्त्वपूर्ण प्रश्नांवर निर्णय नाही		
3) सार्वजनिक जीवनात अडचणी		

उदाहरणे

1) अतिक्रम हटविणे	}	3 गुण
2) प्रदूषण घालविणे		
3) रोगांच्या प्रादुर्भावर नियंत्रण		

वरील प्रश्नांत न्यायालयाच्या सक्रियतेची कारणे उदाहरणांसह स्पष्ट करावयास सांगितली आहेत. कारण स्पष्ट करताना उदाहरण त्यासोबतच येईल. म्हणजेच कारण एका परिच्छेदात आणि त्यासंबंधी उदाहरण दुसऱ्या परिच्छेदात असे होणार नाही. याचाच अर्थ कारण आणि सुयोग्य असे उदाहरण एकाच परिच्छेदात येईल. किंवा तसे येणे योग्य होईल. वरच्या गुणविभागणीत तसे दिसत नाही. कारणांसाठी स्वतंत्र गुण आणि उदाहरणांसाठी स्वतंत्र गुण अशी विभागणी केली

आहे. जी गुणदानासाठी अव्यवहार्य आहे. त्याऐवजी ती पुढीलप्रमाणे असावी.

- 1) कार्यकारी उदासिन-उदाहरणांसह स्पष्टीकरण - 2
- 2) महत्त्वपूर्ण प्रश्नांवर निर्णय नाही-उदाहरणांसह स्पष्टीकरण -2
- 3) सार्वजनिक जीवनात अडचणी -उदाहरणांसह स्पष्टीकरण -2

एकूण - 6

22. टिपा लिहा, असा प्रश्न तयार करू नये.

त्याऐवजी व्याख्या लिहा. अर्थ स्पष्ट करा, तुलना करा, परस्परसंबंध लिहा किंवा विशिष्ट मुद्दा, फरक स्पष्ट करावयास सांगावे.

उदाहरणार्थ,

प्रश्न : टिपा लिहा.

- 1) केशवकुमारांची कविता.
- 2) 1857 चा राणीचा जाहीरनामा

असे विचारण्यापेक्षा,

प्रश्न : केशवकुमारांच्या विडंबन कवितेची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

प्रश्न : 1858 मधील राणीच्या जाहीरनाम्यातील प्रमुख कलमे स्पष्ट करा.

असे विचारावे.

टिपा म्हणजे संदिग्धता, नेमकेपणाचा अभाव, नेमके काय लिहायचे याचा बोध विद्यार्थ्यांना होत नाही. पुणे विद्यापीठाच्या 2006 मधील प्रथमसत्र परीक्षेतील 'साहित्य प्रकारांचा अभ्यास (कादंबरी)' या विषयाच्या प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्न 4 पाहा,

प्रश्न : टिपा लिहा.

- 1) रिसबूड आणि हळबे यांच्या अद्भूतरम्य कादंबऱ्या.
- 2) वा.म. जोशींची तात्त्विक कादंबरी
- 3) ग्रामीण कादंबरीची ठळक वैशिष्ट्ये.
- 4) विज्ञान कादंबरी.

या चारही ठिकाणी विद्यार्थ्यांना उत्तरलेखनाबाबत नेमके दिशादर्शन होत नाही. प्रत्येक मुद्दा हा पीएच.डी.चा स्वतंत्र विषय होईल. टिपा या अपूर्ण विधानात असतात, हा त्यातील सर्वात मोठा दोष आहे. अशा टिपा किंवा अपूर्ण विधाने विचारण्याऐवजी पूर्ण विधानात प्रश्न तयार करावेत. त्यात पुढीलप्रमाणे नेमकेपणा आणता येईल.

- 1) रिसबूड आणि हळबे यांच्या अद्भूतरम्य कादंबऱ्यांची शैली स्पष्ट करा.
- 2) वा.म. जोशींची तात्त्विक कादंबरीची कथानके स्पष्ट करा.
- 3) ग्रामीण कादंबरीतील शब्दसामर्थ्याचे वेगळेपण स्पष्ट करा.
- 4) विज्ञान कादंबरीची रचना व वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

याप्रमाणे प्रश्नाचा रोख पाठ्यक्रमाच्या उद्दिष्टांनुसार निश्चित करून त्याची निर्मिती करता येणे शक्य आहे.

23. काही वेळा एका प्रश्नामध्ये अनेक प्रश्न अंगभूत असतात

उदाहरणार्थ,

प्रश्न : 1858 मधील राणीच्या जाहीरनाम्यासंबंधी विस्तृत माहिती लिहा.

या प्रश्नात जाहीरनाम्याकाळची परिस्थिती, जाहीरनामा प्रकाशित करण्यामागील कारणे, त्यातील कलमे, तात्कालिक परिणाम, दूरगामी परिणाम, इत्यादी मुद्दे येऊ शकतील. त्यामुळे नेमके काय

लिहावे, याचा अंदाज विद्यार्थ्यांना येत नाही. त्यासाठी त्यातील काही मुद्दे घेऊन स्वतंत्र प्रश्न विचारणे अधिक चांगले असते.

24. दीर्घोत्तरी प्रश्न असल्यास प्रश्नात नेमके किती लांबीचे उत्तर अपेक्षित आहे, त्याची कल्पना विद्यार्थ्यांस यावी.

त्यादृष्टीने अपेक्षित आशयाबाबत प्रश्नाच्या वाक्यरचनेत स्थान असावे.

25. प्रश्नात मुद्दे देऊन त्यावर लिहावयास सांगणे वस्तुनिष्ठेसाठी स्वागतार्ह बाब आहे. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : पुढील मुद्द्यांना अनुसरून हडप्पा संस्कृतीची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा. (12)

मुद्दे		गुण
1) स्थान	-	3
2) नगररचना व उद्योग	-	4
3) व्यापार व उद्योग	-	3
4) न्हासाची कारणे	-	2
एकूण गुण	-	12

उत्तरात कोणते मुद्दे तपासले जातील, मुद्देनिहाय गुण कसे असतील ही बाब विद्यार्थ्यांना समजल्यास उत्तम. ज्यावेळी उत्तरातील मुद्द्यांना समान गुण नसतात, अशा वेळी वरीलप्रमाणे योजना देणे अनिवार्य ठरते.

सर्व प्रकारचे प्रश्नलेखन करताना लक्षात घ्यावयाच्या सर्वसाधारण बाबी

1) प्रश्नलेखन सुरू करण्यापूर्वी प्रश्नलेखकांना प्रशिक्षण अनिवार्य असावे. विषयनिहाय तज्ज्ञ त्यांच्या विषयात व्यासंगी असतात. पण प्रश्नलेखन हे स्वतंत्र कौशल्य आहे.

- 2) प्रत्येक प्रश्न हा किमान एका अध्ययन अनुभवाची चाचपणी करणारा असावा.
- 3) प्रश्नपेढीसाठी प्रश्ननिर्मिती करताना ते विविध काठीण्य-पातळीवरील असावेत.
- 4) अतिशय सोपे, सोपे, मध्यम, कठीण अशा विविध काठीण्यपातळीचे प्रश्न तयार करावेत.
- 5) प्रश्नविधानामुळे विद्यार्थ्यांच्या विचारप्रक्रियेला चालना मिळावी.
- 6) प्रश्नलेखन करतांना कोणत्याही प्रकारची घाई करू नये.
- 7) प्रत्येक प्रश्न तयार करण्यापूर्वी आशय, अध्ययन अनुभव आणि उद्दिष्टांचा प्रश्नकर्त्याने विचार करावा.
- 8) केवळ ज्ञानावर आधारित प्रश्न विचारण्यापेक्षा उच्चस्तरीय उद्दिष्टांवर आधारित प्रश्न तयार करावेत. यासाठी पाठ्यक्रमाच्या उद्दिष्टांचा अभ्यास प्रश्नलेखकाने करावा.
- 9) प्रश्नाची भाषा स्पष्ट, सोपी असावी. अलंकारिक नसावी.
- 10) प्रश्नविधानातील एक व दोन अंकी संख्या शक्यतो शब्दात असाव्यात.

प्रश्न : 42 व्या दुरुस्ती अन्वये भारतीय घटनेत कोणते बदल करण्यात आलेत ?

येथे 42 व्या ऐवजी 'बेचाळीसाव्या' असे करावे. विशेषतः जेथे एक अंकी संख्या असते. तेथे मुद्रणदोष होण्याची शक्यता वाढते. 0, 1, 2, 3, 6, 9 या संख्या अक्षर वा शब्दांना जोडून आल्यास वाचताना विद्यार्थी गोंधळतात. प्रश्नविधानात दिनांक, सनावळ्या किंवा अपूर्णाकांतील अंक आवश्यक असतील तर त्या मात्र शब्दात घेण्याची गरज नाही.

प्रश्न : 21 व्या शतकातील जगावर राजकीय व लष्करी वर्चस्व गाजविणाऱ्या 2 शक्ती स्पष्ट करा.

या प्रश्नात दोन ठिकाणी संख्या आलेल्या आहेत. प्रश्नपत्रिकेत अशा संख्या छापताना अनेकदा दोष निर्माण होतात. प्रश्नार्थक वाक्यात एक वा दोन अंकी संख्या दिसायलाही योग्य दिसत नाहीत. यासाठी त्या अक्षरी लिहाव्यात. म्हणजे वरील प्रश्न पुढीप्रमाणे करावा.

प्रश्न : एकविसाव्या शतकात जगावर राजकीय व लष्करी वर्चस्व गाजविणाऱ्या दोन शक्ती स्पष्ट करा.

11) कोणत्याही प्रकारच्या प्रश्नविधानात कंस आणि कंसात मजकूर घेणे टाळावे. कंसातील मजकूर प्रश्नविधानातच घ्यावा. कारण कंसामुळे प्रश्नाचा रोख समजण्यात अडथळा निर्माण होतो. त्यासाठी प्रश्न एका वाक्यात पूर्ण करण्याचा आग्रह करू नये. छोट्या दोन किंवा तीन वाक्यात प्रश्न विचारावा. तो समजायला सोपा होतो.

प्रकरण ४

उद्दिष्टनिहाय प्रश्नलेखन

विद्यार्थ्यांचा वा व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास हे शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. सर्वांगीण विकासात विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, भावनिक, क्रियात्मक आणि आंतरक्रियात्मक क्षेत्रांचा समावेश होतो. असे असले तरी आजचे पारंपरिक शिक्षण बौद्धात्मक क्षेत्रावर अधिक भर देते. आपल्या शिक्षणपद्धतीत पाठ्यक्रम, त्यांची उद्दिष्टे आणि आशय कोणत्याही प्रकारचा असला तरी मूल्यमापनासाठी लेखी परीक्षा हेच साधन वापरले जाते. लेखी परीक्षेत प्रश्न विचारून विद्यार्थ्यांना उत्तरे लिहावयास सांगितले जाते. बोधात्मक क्षेत्राचा विचार करता त्यामध्ये ज्ञान, आकलन, उपयोजन, विश्लेषण, संश्लेषण आणि मूल्यमापन अशा विविध स्तरांवरील प्रश्न तयार करणे गरजेचे असते. विविध स्तरावरील प्रश्नप्रकारनिहाय असे प्रश्न तयार करणे, हे कौशल्यपूर्ण काम आहे.

वस्तुनिष्ठ आणि बहुपर्यायी प्रश्न केवळ ज्ञानस्तरीय असतात. या प्रश्नप्रकारात उच्चस्तरीय प्रश्न तयार करता येत नाहीत, असा शिक्षणक्षेत्रात समज आहे. तो चुकीचा आहे. आकलन, उपयोजन, विश्लेषण संश्लेषण आणि मूल्यमापन या सर्व स्तरांवर बहुपर्यायी प्रश्न तयार करता येऊ शकतात. यासोबत आशयात्मक म्हणजे मुक्त प्रतिसादात्मक प्रश्नही सर्व स्तरांवर तयार करता येऊ शकतात. वस्तुनिष्ठ बहुपर्यायी आणि लघूत्तरी-दीर्घोत्तरी प्रश्नांचे उद्दिष्टनिहाय नमुने पुढे देण्यात आले आहेत.

‘शिक्षणाचे मानसशास्त्रीय अधिष्ठान’ या शिक्षणशास्त्रातील या बी.एड. स्तरावरील विषयावर प्रश्न पुढे देण्यात येत आहेत. बोधात्मक क्षेत्रातील विविध उद्दिष्टांवर आधारित हे प्रश्न 1998 च्या अंतिम परीक्षेतील प्रश्नपत्रिकेत वापरण्यात आले आहेत. जेथे काही प्रश्न

एकापेक्षा अधिक उद्दिष्टे व्यापतात किंवा सीमारेषेवरील वाटतात. त्या ठिकाणी दोन उद्दिष्टांचा उल्लेख केलेला आहे.

**शिक्षणाचे मानसशास्त्रीय अधिष्ठान विषयाशी संबंधित नमुना प्रश्न
बहुपर्यायी प्रश्न**

1. ज्ञान (Knowledge)

प्रश्न : मनाचे 205 श्लोक पाठ करण्यासाठी खालीलपैकी कोणती पद्धत वापरणे अधिक योग्य ठरेल ?

- A) एकसंघ व भागशः B) एकसंघ व समग्र
C) कालांतरित व समग्र D) कालांतरित व भागशः

ज्ञान (Knowledge)

प्रश्न : बुद्धिमत्तेसंबंधिचा व्दिघटक सिद्धांत कोणी मांडला ?

- A) थॉर्नडॉइक B) स्पिअमन C) थॉमसन D) थर्स्टन

ज्ञान/आकलन

प्रश्न : मानसिक ताण व संघर्ष दूर करून मानसिक आरोग्य राखण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे होय.

- A) संरक्षण यंत्रणेचा वापर करणे.
B) कल्पना-शक्तीचा वापर करणे.
C) प्राप्त परिस्थितीशी समायोजन साधणे.
D) मानसिक ताण व संघर्ष यांची पर्वा न करणे.

2. आकलन (Comprehension)

प्रश्न : एखाद्या अभ्यासकाने काढलेले निष्कर्ष दुसरा अभ्यासक पडताळून पाहू शकत नाही. ही मर्यादा खालीलपैकी कोणत्या अभ्यासपद्धतीची आहे ?

A) प्रायोगिक B) अंतर्निरीक्षण C) निरीक्षण D) जीवनवृत्तांत

आकलन (Comprehension)

प्रश्न : 'स्वयंशोधन' पद्धती ही एक उत्तम दर्जाची पद्धती आहे, याचे सर्वात महत्त्वाचे कारण म्हणजे

A) त्या पद्धतीत संशोधनाला महत्त्व असते.

B) ती पद्धती विज्ञानाधिष्ठित आहे.

C) या पद्धतीत अनुभवाची ज्ञानात्मक, भावात्मक व क्रियात्मक अंगे दिसतात.

D) या पद्धतीद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये समस्येची उकल करण्याची क्षमता वृद्धिंगत होते.

आकलन (Comprehension)

प्रश्न : विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक व व्यावसायिक मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते, याचे सर्वात महत्त्वाचे कारण खालीलपैकी कोणते?

A) त्यामुळे आजच्या शैक्षणिक व व्यावसायिक व्यवस्थेचे स्वरूप गुंतगुंतीचे आहे, याची जाण निर्माण होते.

B) त्यामुळे शिक्षण व व्यवसायात विद्यार्थी यशस्वी होण्याची शक्यता अधिक असते.

C) त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या क्षमतांचा अपव्यय टाळणे शक्य होते.

D) त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या गुणवैशिष्ट्यांचा विचार करून त्यांच्या विकासाला योग्य दिशा देणे शक्य होते.

उपयोजन (Application)

प्रश्न : जिल्ह्याच्या शिक्षणाधिकाऱ्याशी माझी चांगली ओळख आहे, असे दिनेश आपल्या मित्रांना सतत भासवत असतो. ह्या वर्तन प्रकारावरून दिसणारी संरक्षण यंत्रणा कोणती आहे ?

- A) विकृत श्रद्धा B) प्रक्षेपण C) दिवास्वप्न D) तादात्म्य

उपयोजन (Application)

प्रश्न : खालीलपैकी कोणत्या विद्यार्थी कृतीत सर्जनशील विचार प्रकारास जास्तीत जास्त वाव आहे?

- A) विद्यार्थी प्रयोगशाळेत प्राणवायू तयार करण्याचा प्रयोग करतात.
B) जयश्री पुष्प रचना स्पर्धेत सहभागी होते.
C) सुभाष आपल्या गिर्यारोहण मोहिमेची तयारी करतो.
D) मुले प्रमेयावर आधारलेली उदाहरणे सोडवतात.

उपयोजन (Application)

प्रश्न : खालील उदाहरणांपैकी साधक अभिसंधानाचे उदाहरण कोणते?

- A) मधली सुट्टी संपण्याची घंटा होताच सर्व विद्यार्थी आपापल्या वर्गात जातात.
B) आई साडी कशी नेसते ते पाहून शोभा साडी नेसू लागली.
C) दादाच्या पेनने मागची परीक्षा चांगली झाल्यामुळे वीणा दर परीक्षेला दादाचे पेन नेते.
D) कुत्र्याला 'शेकहँड दे' म्हटल्यावर कुत्रा पुढचा पाय उचलतो.

विश्लेषण (Analysis)

प्रश्न : इयत्ता पाचवीमध्ये 'नल' दमयंती ' ही दीर्घ कविता शिकविताना शिक्षकांनी प्रथमतः संपूर्ण कविता वाचली. नंतर सारांश सांगितला व

प्रत्येक कडव्याचे सूक्ष्म विवेचन केले. या उदाहरणात शिक्षकांनी अवबोधनाच्या कोणत्या वैशिष्ट्यांचे उपयोजन केले ?

- A) अवबोधनामध्ये रचनेला महत्त्व असते.
- B) पार्श्वभूमीशिवाय अवबोधन शक्य नसते.
- C) परिणामकारक अवबोधन प्रथम साकल्याने होते.
- D) व्यक्तीच्या वृत्तीनुसार अवबोधन होते.

विश्लेषण (Analysis)

प्रश्न : खालील उदाहरणांपैकी कोणते उदाहरण किशोरावस्थेतील मुला-मुलींचे वर्तन दर्शविते ?

- A) अक्षय आदळआपट करून आपला राग व्यक्त करतो.
- B) नितीनचे आता एक दोन मित्रांशीच जास्त सख्य झालेले दिसते.
- C) अनघा एकटीच भातुकलीचा खेळ खेळते.
- D) विशाखा आपल्या बोलण्यात नवीन व बोजड शब्द वापरते.

संश्लेषण (Synthesis)

प्रश्न : 'विकास' या संज्ञेला लागू पडणारी 1 ते 4 विधाने दिली आहेत. त्याखाली दिलेल्यांपैकी कोणत्या पर्यायानुसार विकास या संज्ञेचे सर्वात योग्य स्पष्टीकरण मिळेल?

- 1) पक्वतेमुळे होणारे टिकाऊ स्वरूपातील बदल.
 - 2) शरीराच्या व मज्जारज्जूच्या रचनेत होणारे बदल.
 - 3) अनुभव पक्वता ह्यांच्या परिमाणाने होणारे बदल.
 - 4) व्यक्तीच्या कार्यक्षमतेत होणारे क्रमबद्ध व प्रगतीकारक बदल.
- A) विधान 1,2 B) विधान 2, 3 C) विधान 3,4 D) विधान 1,3

लघूत्तरी-दीर्घोत्तरी प्रश्न

ज्ञान (Knowledge)

प्रश्न : खालीलपैकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- 1) प्रभावी शिक्षकाची वैशिष्ट्ये लिहा.
- 2) गिल्फोर्डच्या बुद्धिमत्तेच्या घटकांतील प्रमुख तीन गट कोणते? त्यातील कोणत्याही एका घटकाचे उपघटक लिहा.

प्रश्न : कुमारावस्थेतील विद्यार्थी-विद्यार्थिनींचा बोधात्मक व सामाजिक विकास योग्य तऱ्हेने व्हावा, यासाठी शिक्षकांनी कोणते प्रयत्न करावेत, ते स्पष्ट करा.

आकलन (Comprehension)

प्रश्न : खालीलपैकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- 1) मानसशास्त्रीय अभ्यासाच्या आंतर्निरीक्षण पद्धतीच्या मर्यादा लिहा..
- 2) व्यक्तीभेदांचे प्रकार स्पष्ट करा.

प्रश्न : संबोधनिर्मितीचे टप्पे कोणते ते थोडक्यात स्पष्ट करा.

उपयोजन (Application)

प्रश्न : धन व ऋण संक्रमणातील फरक लिहा. धन संक्रमणाची दोन उदाहरणे लिहा.

उपयोजन (Application)

प्रश्न : प्रकाश हा तुमचा वर्गातील विद्यार्थी आहे. तो तासाला स्वतः शिकत नाही व इतरांनाही शिकू देत नाही. प्रकाशच्या ह्या वर्तनामागची संभाव्य कारणे कोणती असतील ? त्यामागची नेमकी कारणे शोधण्यासाठी तुम्ही कोणती मानसशास्त्रीय पद्धती वापराल, ती स्पष्ट करा. कारणे लक्षात घेऊन त्याच्या वर्तनात बदल होण्यासाठी उपाययोजना सूचवा.

विश्लेषण व संश्लेषण (Analysis / Synthesis)

प्रश्न : पुढे काही विधाने दिली आहेत. प्रत्येक विधानामुळे योग्य असे विस्मरणाचे कारण लिहा. ते कारण योग्य का आहे ते स्पष्ट करा.

विधाने

अ) सुनीताने दोन महिन्यांपूर्वी पाठ केलेली कविता तिला पूर्ण आठवत नाही.

ब) ship नंतर Sheep शब्दाचे स्पेलिंग लक्षात ठेवणे कठीण होते.

क) रामरावांनी केलेल्या अपमानामुळे त्यांच्याबरोबर केलेल्या चर्चेचा विषयच अनिलला आठवला नाही.

प्रश्न : अवधान व 'अभिरुची' हे दोन्ही घटक अध्ययनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहेत, ह्या विधानामागची कारणे स्पष्ट करा. तुम्ही शिकवत असलेल्या विषयाच्या संदर्भात, अवधान व अभिरुची या घटकांचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घेण्यासाठी तुम्ही कोणकोणते प्रयत्न करता, ते सोदाहरण स्पष्ट करा.

'पीक उत्पादन तंत्र' या कृषी विषयाशी संबंधित नमुना प्रश्न

बहुपर्यायी प्रश्न

ज्ञान (knowledge)

प्रश्न : 1) देवकापसाचे सर्वाधिक उत्पन्न भारतातील कोणत्या भागात होते ?

A) उत्तर भारत

B) पश्चिम भारत

C) पूर्व भारत

D) दक्षिण भारत

प्रश्न : 2) आर्बोरियम गटाच्या कापसासाठी महाराष्ट्रातील खालीलपैकी कोणत्या भागाचा समावेश नाही ?

A) विदर्भ

B) मराठवाडा

C) खानदेश

D) कोकण

प्रश्न : 3) कमीत कमी जमिनीत कापसाचे सर्वाधिक उत्पन्न होणारे राज्य खालीलपैकी कोणते?

A) महाराष्ट्र B) गुजरात C) राज्यस्थान D) गोवा

आकलन (Comprehension)

प्रश्न : 1) पिकांना रासायनिक खते देताना खालीलपैकी कोणत्या बाबींचा विचार केला जातो?

- 1) पिकांचे स्वरूप
- 2) पिकांच्या वाढीचे टप्पे
- 3) पिकांना लागणारी पोषक अन्नद्रव्ये किंवा घटकद्रव्ये
- 4) रासायनिक खतांचे स्वरूप, प्रकार, इत्यादी.

A) 1 आणि 2 पर्याय बरोबर B) 2 वगळता सर्व पर्याय बरोबर
C) सर्व पर्याय बरोबर D) 1 वगळता सर्व पर्याय बरोबर

आकलन (Comprehension)

प्रश्न : 1 खालीलपैकी तुषार सिंचन पद्धतीची व्याख्या कोणती ?

- A) विशिष्ट दाबाच्या बारीक नळ्यांच्या जाळ्यांद्वारे प्रत्येक झाडाच्या खोडाशी थेंबथेंब पाणी देण्याची पद्धत.
- B) विशिष्ट दाबाद्वारे पाणी नळ्यांतून फवाऱ्याच्या स्वरूपात पिकावर फेकले जाण्याची पद्धत.
- C) पानांतील हरित द्रव्य व सूर्यप्रकाशाच्या मदतीने अन्न तयार करण्याची पद्धत.
- D) पाणी देण्याची सर्वसामान्य पद्धत.

प्रश्न 2 : 'फ्लॅक्सचा अर्थ सांगणारा पर्याय पुढीलपैकी कोणता ?

A) जवसाच्या खोडापासून मिळणारे वस्त्रोपयोगी तंतू.

- B) वस्त्रनिर्मिती करण्याचे एक यंत्र.
 C) रूईपासून धागा तयार करण्याचे यंत्र.
 D) 190 किलोग्रॅम वजनाचा रूईचा गड्डा.

उपयोजन (Application)

प्रश्न 1: खालील चारपैकी कोणत्या विशिष्ट परिस्थितीत दर हेक्टरला दहा किलोग्रॅम मयुरिया पिकांच्या दोन्ही बाजूस फेकतात?

- A) दीर्घकाळ कोरडे हवामान. C) कापसावरील लाल्या रोग.
 B) पावसाची तीव्रता. D) वरीलपैकी नाही.

प्रश्न 2 : 1) धाग्याला पडणारे जास्तीत जास्त पीळ.

- 2) धाग्याचा ताण.
 3) धाग्यातील एकसारखेपणा.
 4) धाग्यात पडणाऱ्या गाठी

वरील चार बाबी धाग्याची कोणती अवस्था निश्चितपणे दाखवतात ?

- A) धाग्याची एकंदर गुणवत्ता B) धाग्याचा विक्री दर
 C) धाग्याची एकंदर गुणवत्ता D) धाग्याची उपयोगिता.

प्रश्न 3: उत्पन्न घेण्याच्या कार्यपद्धतीचा अचूक क्रम असलेला पर्याय कोणता?

- A) 1) तयार वाणांची आयात B) 1) तयार वाणांची आयात
 2) संकर जोम 2) निवड पद्धती
 3) उत्परिवर्तन पद्धती 3) संकर पद्धती
 4) संकर पद्धती 4) संकर जोम
 5) निवड पद्धती 5) उत्परिवर्तन आयात

C) 1) तयार वाणांची आयात	D) 1) तयार वाणांची आयात
2) संकर पद्धत	2) उत्परिवर्तन पद्धती
3) निवड पद्धती	3) निवड पद्धती
4) उत्परिवर्तन पद्धती	4) संकर पद्धती
5) संकर जोम	5) संकर जोम

विश्लेषण (Analysis)

प्रश्न : 1947 मध्ये भारतीय वस्त्र उद्योगावर फार मोठा आघात झाला, कारण.....

- A) उत्कृष्ट प्रतिचा बागायची कापूस लागवड करणारा पंजाब आणि सिंध प्रांताचा भाग पाकिस्तानात गेला.
- B) जनतेने हळूहळू देशी वस्त्रे वापरणे बंद केले.
- C) देशातील कापसाचे उत्पादन बंद झाले.
- D) भारतात उत्पन्न होणारा कापूस हलक्या प्रतिचा होता.

संश्लेषण (Synthesis)

प्रश्न : 1) डाळिंब पीक योग्य हंगामाचा विचार न करता काढले.

- 2) डाळिंब पीक कमी अंतरावर लावले.
- 3) डाळिंब पिकांवर सूक्ष्मद्रव्याचा फवारा दिला नाही.
- 4) जमिनीतून सूक्ष्मद्रव्ये दिली नाहीत.
- A) डाळिंब पिकाची वाढ होणार नाही.
- B) बाजार भाव कमी मिळेल.
- C) डाळिंब पीकाचे उत्पन्न कमी येईल.
- D) डाळिंब पीकावर किडीचा प्रादुर्भाव वाढेल.

संश्लेषण (Synthesis)

प्रश्न 1 : 1) जमिनीची सतत नांगरट व मशागत केली.

2) रासायनिक खतांचा भरपूर वापर केला.

3) भरपूर कीटक व रोगनाशकांचा वापर केला.

4) चांगले पीक यावे त्यासाठी सतत भरपूर पाणी दिले.

वरीलप्रमाणे कामे केल्यास खालीलपैकी कोणता परिणाम अधिक होईल ?

1) जमिनीची प्रत खालावून उत्तम प्रतीचे पीक येणार नाही.

2) सतत भरपूर उत्पादन मिळेल.

3) प्रति एकरी खर्च कमी व उत्पादन जास्त मिळेल.

4) प्रति एकरी खर्च कमी येईल.

प्रश्न 2 : विभाग - 1 मध्ये प्रश्न व त्याची संभाव्य उत्तरे दिली आहेत.

विभाग -2 मध्ये योग्य उत्तर कसे घ्यावे यासंबंधी मार्गदर्शन केले आहे. त्यानुसार उत्तराचा योग्य पर्याय निवडा.

विभाग - 1 पिकांना रासायनिक खते देताना कोणत्या बाबींचा विचार केला जातो ?

1) पिकांचे स्वरूप.

2) पिकांच्या वाढीचे टप्पे.

3) पिकांना लागणारी पोषक अन्नद्रव्ये किंवा घटकद्रव्ये.

4) रासायनिक खतांचे स्वरूप, प्रकार, इत्यादी.

विभाग - 2

A) वरील पर्यायांपैकी 1 पर्याय बरोबर आहे.

B) वरील पर्यायांपैकी 1 आणि 2 पर्याय बरोबर आहेत.

C) वरील पर्यायांपैकी 2, 3 आणि 4 पर्याय बरोबर आहेत.

D) वरील पर्यायांपैकी सर्व चारही पर्याय बरोबर आहेत.

मूल्यमापन (Evaluation)

प्रश्न : द्राक्ष पिकासाठी जी. अं. वापरण्यात काही धोके आहेत. सर्वाधिक नुकसानकारक धोका कोणता ?

A) जी. अं. कमी प्रमाणात वापरल्यास योग्य परिणाम दिसून येत नाही.

B) जी. अं. मुळे फळांची गळही होऊ शकते.

C) जी. अं. मुळे फळांची साल जाड होते.

D) जी. अं. चे प्रमाण जास्त झाल्यास घड वेडेवाकडे होऊन गळ वाढते.

मूल्यमापन (Evaluation)

प्रश्न : फवारणी पद्धतीने खते देण्यात काही दोष आहेत. सर्व दोषांत सर्वाधिक नुकसानकारक दोष कोणता ?

A) फवारणी करताना खतांची तीव्रता वाढल्यास पानांच्या कडा करपतात किंवा पाने खराब होतात.

B) फवारणीद्वारे खताच्या कमी मात्रा वापराव्या लागतात. त्यामुळे खताचे जास्तीचे प्रमाण मिळू शकत नाही.

C) फवारणी अनेकदा करावी लागल्याने खर्चात वाढ होते.

D) फवारणी पद्धत ही खते देण्याची एकच पद्धत म्हणून उपयोगात आणता येत नाही.

‘अर्थशास्त्र’ या विषयाशी संबंधित नमुना प्रश्न

बहुपर्यायी

ज्ञान

प्रश्न 1 : अँगमार्क हे चिन्ह कोणत्या वस्तुसंदर्भात वापरण्यात येते?

- A) औद्योगिक वस्तू B) घरगुती वस्तू
C) शेतकी वस्तू D) हस्तकलेच्या वस्तू

प्रश्न 2 : भारताच्या नियोजन मंडळाचे अध्यक्ष असतात.

- A) पंतप्रधान B) राष्ट्रपती
C) उपराष्ट्रपती D) लोकसभाध्यक्ष

आकलन

प्रश्न 1: अपरिवर्तनीय कागदी चलन म्हणजे काय ?

- A) चलनी नोटांना 100 टक्के धातूचा आधार असलेले.
B) चलनी नोटांच्या विशिष्ट टक्केवारीत धातूचा आधार असले
C) चलनी नोटांच्या बदली कोणत्याही क्षणी मौल्यवान धातू परत करण्याचे आश्वासन असलेले.
D) सरकारी आश्वासनाशिवाय अन्य कोणताही आधार नसलेले.

प्रश्न 2: राज्याला समाजमान्यतेची गरज असते, कारण.....

- A) राज्याला समाजावर नियंत्रण ठेवावे लागते.
B) राज्याला समाजाकडून सत्ता मिळत असते.
C) समाजमान्यता हे राज्याचे अंतिम अधिष्ठान आहे.
D) राज्य व समाज यांचा परस्परसंबंध असतो.

उपयोजन

प्रश्न 1: अरुणला काचेचे सामान बनविण्याचा कारखाना टाकावयाचा आहे. त्यासाठी खालीलपैकी कोणता पर्याय तो निवडेल?

- A) वाळू आणि इतर कच्चांमाल मिळतो ते ठिकाण.
B) स्वस्त मजूर मिळतात ते ठिकाण.

C) वाहतूक व दळणवळण व्यवस्था चांगली आहे अशी जागा.

D) बाजारपेठ जवळ आहे असे ठिकाण.

विश्लेषण / संश्लेषण

प्रश्न 2 : श्री. रितेश देशमुख यांनी वाहतूक व दळणवळण क्षेत्रात गुंतवणूक करावयाची नाही, असे ठरविले कारण.....

A) या क्षेत्रात धोका आणि अनिश्चितता जास्त आहे.

B) त्वरित नफा मिळत नाही.

C) या क्षेत्रात कमालीची गुप्तता पाळावी लागते.

D) या क्षेत्रात सुलभतेने परवाना मिळत नाही.

आशयात्मक / लघूत्तरी-दीर्घोत्तरी प्रश्न

ज्ञान

प्रश्न : 1) चलनविषयक धोरणाची उद्दिष्टे लिहा.

3) आर्थिक धोरण क्षेत्राची व्याख्या लिहा.

आकलन

प्रश्न : 1) आर्थिक विकासाचे निर्धारण घटक स्पष्ट करा.

2) व्यापारी तूट कमी करण्यासाठी उत्पन्न कृत्रिमपणे घटविल्यास देशाचे उत्पन्न व रोजगारावर होणारे परिणाम लिहा.

उपयोजन

प्रश्न : 1) दोन देश दोन वस्तू प्रतिमानात बदलत्या उत्पादन व्यय परिस्थितीत आंतरराष्ट्रीय व्यापार कसा लाभप्रत ठरतो, ते सोदाहरण लिहा.

विश्लेषण

प्रश्न : 1) आर्थिक विकास आणि सरकारी धोरण ह्यामधील परस्पर-संबंध स्पष्ट करा.

2) व्यापारशर्ती म्हणजे काय? त्यांचे प्रकार सांगून विकसित आणि विकसनशील देशांच्या दरम्यान व्यापारशर्तीचे विभाजन कसे असते, यावर भाष्य करा.

मूल्यमापन

प्रश्न : 1) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या यशापयशाचे मूल्यमापन करा.

2) भारताचे व्यापार धोरण 1992-97 स्पष्ट करून त्याचे मूल्यमापन करा.

प्रश्नप्रकारांतील सीमारेषा

मुक्त प्रतिसादात्मक प्रश्नांचे अतिलघूत्तरी आणि दीर्घोत्तरी असे प्रकार पाडले जातात. हे प्रकार अर्थातच प्रश्नासाठी ठेवलेले गुण आणि उत्तरलेखनाच्या मर्यादेनुसार पाडले जातात.

पदविका किंवा पदवी स्तरावर चार ते सहा गुणांसाठी दीर्घोत्तरी प्रश्न विचारले जातात. पदव्युत्तर स्तरावर मात्र आठ ते दहा गुणांचे प्रश्न लघूत्तरी आणि पंधरा ते वीस गुणांचे प्रश्न दीर्घोत्तरी म्हणून गणले जातात. शालेय स्तरावर हे प्रश्नप्रकार आणखी लवचीकपणे वापरले जातात. अर्थातच या सर्व ठिकाणी उत्तर लेखनाच्या मर्यादा निश्चितपणे ठरविले जाणे गरजेचे असते. अन्यथा विद्यार्थ्यांचे अनुभव आणि विषय ज्ञानापेक्षा लेखन वेगाचीच परीक्षा होण्याची शक्यता वाढते.

उद्दिष्टांच्या सीमारेषा

विद्यार्थी विकासातील बोधात्मक, भावात्मक, क्रियात्मक आणि आंतरक्रियात्मक क्षेत्रात विविध उद्दिष्टे येतात. जसे बोधात्मक क्षेत्रात ज्ञान, आकलन, विश्लेषण, संश्लेषण आणि मूल्यमापन यांचा समावेश होतो. इतर क्षेत्रांतही उद्दिष्टांचे असे स्तर किंवा मांडणी निश्चित करण्यात आली आहे.

या उद्दिष्टांनुसार अध्ययन निष्पत्तीची मांडणी करताना ती उद्दिष्टांनिहाय करता येते. त्यानुसार पुढे प्रश्न निर्मितीही होते. मात्र या

उद्दिष्टांच्या सीमारेषा काटेकोर नसतात. त्या अस्पष्ट असतात. अमूक एका प्रश्नाव्दारा ज्ञान हे उद्दिष्टे चाचपले जाईल किंवा विशिष्ट प्रश्न हा ज्ञानस्तरावरील आहे, असे म्हणता येते. पण उद्दिष्टांचे आणि प्रश्नांचे स्तर जसजसे वरच्या पातळीकडे जातात. तसतशा त्यांमधील सीमारेषा पुसट व्हायला लागतात.

उदाहरणार्थ,

प्रश्न : कवी कुसुमाग्रज यांचे संपूर्ण नाव काय ? हा प्रश्न ज्ञान स्तरावरील आहे. तर,

प्रश्न : कुसुमाग्रजांच्या विशाखा काव्यसंग्रहाचे वाङ्मयीन मूल्यमापन करा. हा बोधात्मक क्षेत्रातील सर्वोच्च अशा मूल्यमापन स्तरावरील प्रश्न आहे. मात्र हा प्रश्न केवळ मूल्यमापनावर नव्हे तर ज्ञान, आकलन, विश्लेषण, संश्लेषण असे सर्व स्तर व्यापतो. आणखी एक उदाहरण,

प्रश्न : 'यमक' अलंकाराची व्याख्या देऊन हा अलंकार उदाहरणासह स्पष्ट करा.

हा प्रश्न उपयोजन स्तरावरचा आहे. कोणतेही ज्ञान वा माहिती मिळविल्यानंतर किंवा समजल्यानंतर त्या माहितीचा वापर दुसरीकडे करता येणे म्हणजे उपयोजन होत असते. अर्थातच उपयोजन पातळीवरील प्रश्न हा ज्ञान आणि आकलनाची पातळी व्याप्त करीत असतो.

स्तरनिहाय पाठ्यक्रम आणि उद्दिष्टे निश्चिती

कोणत्याही पाठ्यक्रमातील आशय, उद्दिष्टे आणि अध्ययन अनुभव निश्चित करताना पुरेशी काळजी घेतली जाणे गरजेचे असते. जी उद्दिष्टे वा आशय इयत्ता दहावीसाठी उपयोजन वा विश्लेषण स्तरावर असेल ती उद्दिष्टे व आशय पदव्युत्तर वर्गासाठी केवळ ज्ञानपातळीवरचे असेल. उदाहरणार्थ,

प्रश्न : परिच्छेदाचा 1/3 सारांश लिहा, असा प्रश्न शालेय स्तरावर विश्लेषण / संश्लेषण स्तरावर जाईल. तर पदवी पदव्युत्तर स्तरासाठी

असा प्रश्न वा आशय केवळ आकलन पातळीवरचा होईल. म्हणी वाक्प्रचारांचा वाक्यात उपयोग करावयास सांगणे हे शालेय स्तरावर उपयोजन पातळीवर असेल तर महाविद्यालयीन स्तरासाठी केवळ ज्ञानपातळीवर असेल. गणितातील काळ-काम वेगाची उदाहरणे शालेय स्तरासाठी अवघड आणि उच्चस्तरीय उद्दिष्टे व्यापतील. महाविद्यालयीन स्तरावर काळ-काम-वेगावरील उदाहरणांच्या आधारे इतर मोठे प्रश्न सोडवून निष्कर्ष काढावे लागतील. म्हणजे उच्च स्तरावर अशी उदाहरणे सोडविणे केवळ छोटे साधन म्हणून उपयोगात आणले जाईल.

शिवाजी महाराजांच्या प्रशासन नीतीचा अभ्यास विद्यार्थ्यांनी पदवी स्तरावर केला असेल. महाराजांच्या प्रशासनाची माहिती वाचलेली असेल, त्यामुळे पदव्युत्तर स्तरासाठी प्रशासनाची माहिती केवळ ज्ञान ठरेल. त्यावर आधारित विविध अभ्यासकांची मते अभ्यासणे, त्यांची साधकबाधक चर्चा करणे आणि स्वतःची स्वतंत्र अशी मते मांडणे, ही पदव्युत्तर स्तरासाठी उत्तस्तरीय म्हणजे मूल्यमापन पातळी ठरेल.

प्रश्न : घर्षणात्मक बेकारी म्हणजे काय ? हा प्रश्न पदवी स्तरावर आकलन पातळीवरचा तर एम.फिल. साठी ज्ञान पातळीवरचा ठरेल.

या बाबी लक्षात घेऊन शिक्षणाची स्तरनिहाय उद्दिष्टे, पाठ्यक्रम आणि त्यातील घटकनिहाय आशय निश्चित केला तर एकूण शिक्षण व मूल्यमापन प्रक्रियेत वस्तुनिष्ठता आणि विश्वसनीयता वाढेल.

प्रकरण ४

प्रश्नपत्रिका निर्मिती

जन्मास आलेल्या प्रत्येक सजीवाचे शिक्षण हे निरंतर चालू असते. त्यामध्ये मनुष्यप्राण्याच्या अध्ययनाचा वेग सर्वाधिक आहे. कारण त्यास औपचारिक शिक्षणाचे दरवाजे उपलब्ध आहेत. औपचारिक आणि अनौपचारिक अशा दोन्ही पद्धतींनी मनुष्याचे अध्ययन सतत चालू असते. त्यात औपचारिक शिक्षण हे ठरावीक काळासाठी तर अनौपचारिक शिक्षण आयुष्यभर चालू असते. खाली पाहून चालावे असे कोणी शिकवलेले नसते. प्रत्येकास ठेच लागून अनुभवातून हे शिक्षण मिळालेले असते. विजेच्या उघड्या तारेस हात लावू नये. पावसाळ्यात बाहेर पडताना छत्री केव्हा घ्यावी, या बाबी अनौपचारिक शिक्षणातून मिळालेल्या असतात.

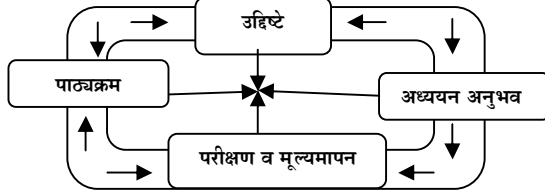
औपचारिक शिक्षण हे साचेबंद असते. ठरवून घ्यावयाचे असते. ते शाळा-महाविद्यालये-विद्यापीठे अशांसारख्या संस्थांत मिळते. औपचारिक शिक्षण हे शिस्तबद्ध असते. विशिष्ट अभ्यासक्रम निश्चित होतांना त्याची उद्दिष्टे प्रथम ठरविली जातात. निश्चित असा पाठ्यक्रम असतो. त्याचे अध्ययन पूर्ण झाल्यानंतर कौशल्य अंगी कितपत बाणवली किंवा प्रारंभी ठरविलेली उद्दिष्टे कितपत साध्य झाली हे पाहण्यासाठी परीक्षण व मूल्यमापनाचा आधार घेतला जात असतो.

शिक्षणप्रक्रिया

औपचारिक शिक्षणप्रक्रियेत चार मुख्य बाबी असतात. 1) पाठ्यक्रमाची उद्दिष्टे 2) पाठ्यक्रमातील आशय 3) तो पाठ्यक्रम विद्यार्थ्यांपर्यंत नेण्यासाठी निश्चित अध्ययन-अनुभव आणि 4) परीक्षण व मूल्यमापनाची साधने या त्या बाबी होत. अध्ययनार्थीमध्ये कोणत्या प्रकारचे वर्तनबदल अपेक्षित आहेत. ही बाब लक्षात घेऊन पाठ्यक्रमांची उद्दिष्टे निश्चित केली जातात. त्यानुसार पाठ्यक्रमांची आणि त्यातील

आशयाची मांडणी होते. अध्ययन काळात अध्ययन-अनुभव दिल्यानंतर अपेक्षित वर्तनाबद्दल किती प्रमाणात झाला. हे पाहण्यासाठी परीक्षण आणि मूल्यमापनाच्या साधनांचा वापर करण्यात येतो.

शिक्षणप्रक्रियेचा प्रवाह

यासाठी कोणत्याही शिक्षकाने प्रश्नपत्रिकेची निर्मिती करण्यापूर्वी पाठ्यक्रम, त्यांची उद्दिष्टे, मूल्यमापनाची साधने आणि संविधान तक्ता यांचा अभ्यास करणे गरजेचे असते. किंबहुना प्रत्येक शिक्षकाला या अभ्यासाची गरज असते.

सुदैवाने आपल्याकडे प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्चमाध्यमिक स्तरावर काम करणाऱ्या शिक्षकांसाठी शिक्षणशास्त्रातील पदविका/पदवी अनिवार्य आहे. त्यामुळे या क्षेत्रात काम करणाऱ्या शिक्षकांकडे पाठ्यक्रम, अध्ययन-अनुभव पाठ्यक्रमाची उद्दिष्टे, मूल्यमापनाची साधने आणि प्रश्नपत्रिका निर्मिती यासंबंधित किमान प्रारंभिक ज्ञान असते.

मात्र उच्च शिक्षणात अशी पार्श्वभूमी असलेले शिक्षक अथवा अध्यापक दिसत नाहीत. उच्च शिक्षण क्षेत्रात काम करणारे शिक्षक त्यांच्या विषयात विद्वान असू शकतात. म्हणजे मराठीचा प्राध्यापक साहित्याचे विविध प्रकार, प्रवाह, समीक्षा अशा विविध क्षेत्रांत व्यासंगी असेलही पण अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम निर्मिती, त्यांची उद्दिष्टे, मूल्यमापनासाठी वापरायची साधने यांबाबत अनभिज्ञ असतात. प्रश्न, प्रश्नपत्रिका निर्मिती कशी करावी, उत्तरपुस्तिकांचे परीक्षण-समीक्षण कसे करावे हे त्यांना पुरेसे माहीत नसते. एकदा नोकरीस लागल्यानंतर

प्राध्यापक आपापल्या विषयात प्रावीण्य वाढवीत असतात. परंतु अध्यापन, मूल्यमापन अशा नवीन विषयात जाण्याची त्यांची इच्छा फारशी नसते. यामुळे विषयज्ञान उत्तम असले तरी प्रश्नपत्रिका निर्मिती मूल्यनिर्धारणाचे काम त्यांच्याकडून दर्जेदार होईल असे नाही. यासाठी अभ्यासक्रम व पाठ्यक्रम, पाठ्यक्रमाची उद्दिष्टे, परीक्षा आणि मूल्यमापनाची साधने अशा स्वतंत्र आणि व्यापक विषयामधील पदव्या आणि पदविका सर्व स्तरावरील शिक्षक प्राध्यापकांसाठी अनिवार्य असायला हव्यात.

पाठ्यक्रमाची निर्मिती होत असताना निश्चित करण्यात आलेल्या मूल्यमापन साधनाचा वापर प्रत्यक्ष परीक्षण व मूल्यमापन करताना होणे आवश्यक असते. लेखी परीक्षा हे औपचारिक शिक्षणप्रक्रियेत सर्वाधिक वापरले जाणारे मूल्यमापनाचे साधन आहे. एखाद्या विषयातील किंवा पाठ्यक्रमातील उद्दिष्टे किती प्रमाणात साध्य झालीत, याचा शोध घेण्यासाठी प्रश्नपत्रिका उपयोगी असते.

प्रश्नपत्रिका

- 1) प्रश्नपत्रिका म्हणजे प्रश्नसूची, प्रश्नतालिका किंवा प्रश्नांची मालिका असे म्हणता येईल.
- 2) शास्त्रीय पद्धतीने विकसित केलेल्या तक्त्याच्या आधारे निर्माण केलेली प्रश्नसूची म्हणजे प्रश्नपत्रिका होय.
- 3) एखाद्या विषयाच्या विद्यार्थ्यांस लेखी प्रतिसाद नोंदविण्यासाठी निश्चित वेळ सूचनांसह देण्यात येणारी प्रश्नसूची म्हणजे प्रश्नपत्रिका होय.

संविधान तक्ता

प्रश्नपत्रिकेच्या शास्त्रीय निर्मितीसाठी संविधान तक्ता (**Blue Print**) आवश्यक असतो. त्याच्या आधारे तयार केलेली प्रश्नपत्रिका

शास्त्रीय व समतोल असते. वस्तुनिष्ठ आणि विश्वसनीय मूल्यमापनासाठी अशी प्रश्नपत्रिका सहाय्यभूत ठरते.

प्रश्नपत्रिकेची आवश्यकता

- 1) विद्यार्थ्यांना दिल्या गेलेल्या अध्ययन अनुभवांद्वारे त्यांच्यात योग्य ते परिवर्तन झाले आहे की नाही, हे पाहण्यासाठी प्रश्नपत्रिका व परीक्षेची आवश्यकता असते.
- 2) अध्ययन आणि अध्यापन या दोन्ही प्रक्रिया किती प्रमाणात यशस्वी झाल्या, याची नेमकी स्थिती शिक्षकास कळण्यास प्रश्नपत्रिकांची गरज असते.
- 3) विद्यार्थ्यांना आपल्या अभ्यासातील उणिवांचे निदान होण्यासाठी प्रश्नपत्रिका आवश्यक असते. गुणदानातील प्रत्याभरणामुळे उणिवांवर उपाय शोधता येतात.
- 4) मूल्यमापनानंतर अध्ययन अध्यापनात आढळून येणाऱ्या उणिवा दूर करून विद्यार्थ्यांना दिलेले सुधारित अध्ययन अनुभव आणि उद्दिष्टानुरूप झालेले बदल तपासण्यासाठी प्रश्नपत्रिका आवश्यक असतात.

प्रश्नपत्रिकेची रचना

एखाद्या विषयाचे किंवा घटकांचे अध्यापन पूर्ण झाल्यानंतर त्याचे मूल्यमापन कशा प्रकारे केले जाईल, याची नोंद केलेली असते. ती करतांना मूल्यमापन अधिकाधिक निर्दोष कसे होईल. याची काळजी घेणे आवश्यक असते. नियोजनपूर्वक तयार केलेली प्रश्नपत्रिका सप्रमाण, विश्वसनीय, वस्तुनिष्ठ, भेदभावक्षम, उपयुक्त तसेच पर्याप्तही असते. प्रश्नपत्रिकेचे नियोजन दोन भागात असावे.

- अ) प्रश्नपत्रिकेचे स्थूल नियोजन.
- आ) संविधान तक्ता (Blue Print) निर्मिती.

अ) प्रश्नपत्रिकेचे स्थूल नियोजन

- 1) उपघटकानुसार महत्त्वांश ठरविणे, पाठ्यक्रमातील कोणत्या आशयाला किती महत्त्व द्यावयाचे यासंबंधी महत्त्वप्रमाण निश्चित करणे येथे अपेक्षित असते.
- 2) उद्दिष्टानुसार महत्त्व प्रमाण ठरविणे. कोणत्या उद्दिष्टास किती गुण द्यावयाचे यांबाबतची निश्चिती येथे करावयाची असते.
- 3) चाचणीतील प्रश्नप्रकारानुसार नियोजन करणे. कोणते प्रश्न किती गुणांसाठी विचारावेत, याचा विचार येथे करावयाचा असतो.

आ) संविधान तक्ता निर्मिती

स्थूलमानाने वरीलप्रमाणे विचार केल्यानंतर सूक्ष्म नियोजन करावे. अशा नियोजनासाठी विविध तक्त्यांचा वापर केला जातो. घटकांचे नियोजन करताना कोणत्या उद्दिष्टांना कसे महत्त्व दिलेले आहे, याचे नियोजन अगोदरच केलेले असते. चाचणी घेताना एकूण गुणांपैकी किती गुण कोणत्या उद्दिष्टासाठी ठेवायचे याचे नियोजन येथे केले जाते.

घटकानुसार गुणविभागणी तक्ता

प्रश्नपत्रिकेचे नियोजन करताना घटकातील कोणत्या घटकांना कसकसे गुण ठेवायचे, एकूण गुणांपैकी प्रत्येक उपघटकासाठी अथवा पाठासाठी किती गुण ठेवायचे, हे नियोजन येथे केले जाते. समजा, विद्यापीठ स्तरावर बी.ए. प्रथम वर्षाच्या मराठी भाषा अधिष्ठान अभ्यासक्रम या विषयासाठी शंभर गुणांची प्रश्नपत्रिका तयार करावयाची आहे. त्यासाठीचे घटकानुसार दिलेले महत्त्वप्रमाण पुढील तक्त्यात दर्शविले आहे.

घटकानुसार गुणविभागणी तक्ता

घटक क्रमांक	घटकाचे नाव	गुण	शेकडा गुण
1.	भाषा : सामा.अभिसरण व मराठी शब्दसंग्रह	12	12
2.	विविध जीवन क्षेत्रातील भाषेचे उपयोजन	12	12
3.	भाषेची निवेदनपरता : स्वरूप व प्रकार	14	14
4.	भाषेची नियमव्यवस्था व लेखनपद्धती	12	12
5.	सर्जनशीलता : अर्थ व स्वरूप	12	12
6.	भाषिक सर्जनशीलता : विविध अंगे	12	12
7.	वैचारिक लेखन : संकल्पना व प्रकार	12	12
8.	ललित साहित्य : स्वरूप आणि प्रकार	14	14
		100	100

या तक्त्यामुळे पाठयक्रमातील सर्व आशयाला योग्य न्याय मिळेल यांची विषय तज्ज्ञांकडून खात्री होणे आवश्यक असते.

उद्दिष्टानुसार गुणविभागणी तक्ता

या गुणविभागणी तक्त्यावरून प्रत्येक उद्दिष्टांसाठी ठेवलेले गुणांचे प्रश्न तयार करावे लागतील. या प्रश्नांच्या उत्तरांवरून अध्ययनापूर्वी निर्धारित केलेले वर्तनबदल विद्यार्थ्यांमध्ये कितपत झालेत, याचा लेखी पुरावा मिळतो.

उद्दिष्टानुसार गुणविभागणी तक्ता

अ.क्र.	उद्दिष्टे	गुण	शेकडा गुण
1.	ज्ञान	30	30
2.	आकलन	34	34
3.	उपयोजन	12	12
4.	विश्लेषण / संश्लेषण	12	12
5.	मूल्यमापन	12	12
		100	100

प्रश्न प्रकारानुसार गुणविभागणी तक्ता

प्रचलित परीक्षा पद्धतीत जे प्रश्न वापरले जातात, त्यांचे मुख्यत्वे तीन प्रकार पडतात. ते म्हणजे वस्तुनिष्ठ, लघूत्तरी आणि दीर्घोत्तरी प्रश्न होत. या प्रत्येकात आणखी उपप्रकार पडतात. प्रत्येक प्रश्नप्रकारातून काही विशिष्ट उद्दिष्टे व त्या उद्दिष्टांचे वर्तनबदल तपासता येतात. हे घटकनिहाय वर्तनबदल कोणत्या प्रश्नप्रकाराने तपासता येतील, हे ठरवून प्रश्नपत्रिकेतील एकूण गुणांपैकी कोणत्या प्रकारचा प्रश्न किती गुणांचा घ्यावा, हे निश्चित केले जाते. या गुणांचे शेकडा प्रमाण काढून ते पुढीलप्रमाणे तक्त्यात मांडता येतात.

प्रश्न प्रकारानुसार गुणविभागणी तक्ता

अ.क्र.	प्रश्न प्रकार	प्रश्न संख्या	गुण	शेकडा गुण
1.	वस्तुनिष्ठ	20	20	20
2.	लघूत्तरी	16	56	56
3.	दीर्घोत्तरी	02	24	24
	एकूण	38	100	100

वरील गुणविभागणी तक्त्यात दर्शविलेले वस्तुनिष्ठ, लघूत्तरी प्रश्न विद्यापीठ स्तरावरील सर्वच परीक्षांमध्ये वापरले जातात. विशेषतः मराठी, हिंदी, इंग्रजी अशा भाषा विषयांना लघूत्तरी व दीर्घोत्तरी प्रश्न अधिक उपयुक्त ठरतात. कारण या प्रश्नप्रकारांनी विद्यार्थ्यांची विचारक्षमता, तर्कशक्ती व कल्पकता यांचे मूल्यमापन करता येते. गणित, विज्ञान, भूगोल, कृषी, शिक्षणशास्त्र आणि तंत्रज्ञान अशा विषयांना लघूत्तरी आणि वस्तुनिष्ठ प्रश्नप्रकार अधिक उपयुक्त असतात. अर्थातच, वरील तिन्ही मुख्य प्रश्नप्रकार आणि त्यांच्या अंतर्गत येणारे उपप्रकार यांच्या साहाय्याने बोधात्मक क्षेत्रातील सर्व आणि इतर काही उद्दिष्टांची चाचपणी करता येते. परंतु कोणत्या उद्दिष्टासाठी

कोणता प्रश्नप्रकार उपयोगी पडेल, यासाठी प्रश्ननिवड योग्य होणे महत्त्वपूर्ण ठरते.

सुलभ संविधान तक्ता

वर आपण तीन प्रकारचे तक्ते पाहिले. परंतु तीनऐवजी कोणत्याही दोन तक्त्यांचा विचार करून एकत्रित असा जो तक्ता तयार करतात, त्याला 'सुलभ व्दिमिती' किंवा 'सुलभ संविधान तक्ता' असे म्हणतात. यामध्ये उद्दिष्टानुसार, उपघटकानुसार आणि प्रश्नप्रकारानुसार या तीनपैकी दोन तक्त्यांचा विचार केला जातो. बऱ्याचदा शाळांमध्ये चाचणीचा आराखडा तयार असतो. त्यामुळे त्यातील प्रश्नप्रकार निश्चित असतात. अशा वेळी सुलभ संविधान तक्ता केवळ उद्दिष्टे आणि उपघटकांचे महत्त्वप्रमाण निश्चित करून तयार करता येतो. तो पुढे देण्यात आला आहे.

सुलभ संविधान तक्ता

अ. क्र.	घटकाचे नाव	ज्ञान	आकलन	उपयोजन	विश्लेषण	मूल्यमापन	एकूण
1.	भाषा : सामाजिक अभिसरण आणि मराठीचा शब्दसंग्रह	4	8				12
2.	विविध जीवनक्षेत्रातील भाषेचे उपयोजन			12			12
3.	भाषेची निवेदनपरता स्वरूप व प्रकार	6	8				14
4.	भाषेची नियमव्यवस्था व लेखनपद्धती	6	6				12
5.	सर्जनशीलता अर्थ व स्वरूप	6	6				12

6.	भाषिक सर्जनशीलता विविध अंगे					12		12
7.	वैचारिक लेखन संकल्पना व प्रकार	6	6					12
8.	ललित साहित्य : स्वरूप आणि प्रकार	2					12	1 4
	गुण		3					10
		30	4	12	12	12	12	0

सुलभ संविधान तक्त्यात उपघटक आणि उद्दिष्टानुसार गुणविभागणी करून प्रश्नपत्रिकेचे चित्र किंवा आराखडा तयार करता येतो. मात्र कोणते प्रश्न वापरावयाचे याची निश्चिती अगोदर झालेली नसल्यास प्रश्नपत्रिका तयार करणे शिक्षकांना अवघड जाते. यासाठी संविधान तक्ता आवश्यक ठरतो.

संविधान तक्ता

उद्दिष्टे, प्रश्नप्रकार आणि आशय यांचे महत्त्वप्रमाण लक्षात घेऊन केलेले प्रश्नपत्रिकेचे नियोजन म्हणजे संविधान तक्ता (Blue Print) होय.

घटना, उद्दिष्टे आणि प्रश्नप्रकारांचा विचार करून तयार केलेला तक्ता नमुना संविधान पुढे देण्यात आला आहे. त्यावरून प्रश्नपत्रिकेचे चित्र डोळ्यांसमोर उभे राहते. कोणत्या घटकावर कोणत्या प्रकारचा प्रश्न किती गुणांचा आहे, हे चटकन समजते. यामुळे समतोल अशी प्रश्नपत्रिका तयार होते. अशा प्रकारचा संविधान तक्ता तयार करून संपूर्ण अभ्यासक्रम किंवा एका घटकावरही प्रश्नपत्रिका तयार करणे सोपे जाते. संविधान तक्त्यानुसार प्रश्नपत्रिका तयार केल्यानंतर प्रत्यक्ष प्रश्नपत्रिका तयार करताना तिचे विभाग करणे हितावह असते.

संविधान तक्ता

विषय : मराठी भाषा

प्रथम वर्ष बी.ए.

अ. क्र.	उपघटकाचे नांव	उद्दिष्टे												एकूण				
		ज्ञान			आकलन			उपयोजन			विश्ले/संश्ले.				मूल्यमापन			
		दी	ल	व	दी	ल	व	दी	ल	व	दी	ल	व		दी	ल	व	
1.	भाषा :सामाजिक अभिसरण आणि मराठीचा शब्द संग्रह			1(6)		6(1)												12
2.	विविध जीवन क्षेत्रातील भाषेचे उपयोजन					2(3)		6(1)										12
3.	भाषेची निवेदनपरता स्वरूप व प्रकार		2(3)			6(1)	1(2)											14
4.	भाषेची नियमव्यवस्था आणि लेखनपद्धती		6(1)					6(1)										12
5.	सर्जनशीलता अर्थ आणि स्वरूप			1(4)		2(4)												12
6.	भाषिक सर्जनशीलता विविध अंगे								12(1)									12
7.	वैचारिक लेखन संकल्पना व प्रकार			1(6)		6(1)												12
8.	ललित लेखन स्वरूप आणि प्रकार			1(2)										12(1)				14
				30			34			12			12				12	100

टीप 1 : वस्तुनिष्ठ प्रश्न : प्रत्येकी 1 गुण, लघूत्तरी प्रश्न : 2/6 गुण, दीर्घोत्तरी प्रश्न : 12 गुण

टीप 2 : तक्त्यातल्या कंसातील अंक प्रश्नसंख्या दर्शवितो. कंसाबाहेरील अंक प्रश्न प्रकारचे गुण दर्शवितो.

प्रश्नपत्रिकेचे दृश्य स्वरूप

कोणत्याही प्रश्नपत्रिकेची विभागणी साधारण दोन विभागांत असावी. शक्यतो पहिल्या भागामध्ये वस्तुनिष्ठ प्रश्न घ्यावेत. या भागामध्ये उत्तरे नोंदवावयाची सोय ठेवल्यास विद्यार्थ्यांना व तपासणाऱ्यांनाही ते सोयीचे होते. प्रत्येक प्रश्नासमोर रिकामी चौकट किंवा कंस ठेवता येतो. चाचणीत अशा प्रश्नांची संख्या जास्त असेल आणि त्यामध्ये बहुपर्यायी प्रश्नांची संख्या जास्त असेल तर उत्तरे नोंदविण्यासाठी स्वतंत्र उत्तरपत्रिकेचे पृष्ठ देता येते. OMR ICR अशा तंत्राचा वापर करून उत्तरपुस्तिकांची तपासणी कमीत कमी वेळेत पूर्ण करता येते.

दुसऱ्या भागात लघूत्तरी आणि दीर्घोत्तरी प्रश्नांचा समावेश असावा. या भागासाठी स्वतंत्र उत्तरपुस्तिका दिली तरी चालू शकते. दोन्ही विभागांसाठी स्वतंत्रपणे आणि सर्वसामान्य सूचना पुरेशा प्रमाणात प्रश्नपत्रिकेत घ्याव्यात. तसेच सूचना निःसंदिग्ध असाव्यात.

प्रश्नपत्रिका खूप अवघड किंवा खूप सोपी असू नये. सर्वसामान्य विद्यार्थी नजरेसमोर ठेवून ती तयार करावी. साधारणपणे सोपे प्रश्न प्रारंभी घ्यावेत. गुणदानातील व्यक्तिनिष्ठता टाळण्यासाठी अपेक्षित उत्तरांची सूची आणि गुणदान योजना प्रश्नांबरोबरच तयार करावी.

नमुना प्रश्नपत्रिका

मराठी भाषा : अधिष्ठान अभ्यासक्रम ह्या विषयातील पाठ्यक्रम लक्षात घेऊन त्यावर आधारित तीन स्वतंत्र तक्ते आणि त्यानंतर संविधान तक्ता मागे नमुना म्हणून तयार करून दाखविण्यात आला आहे. प्रश्नपत्रिका पुढे देण्यात येत आहे.

वेळ : तीन तास

गुण : 100

सूचना

- 1) प्रश्नपत्रिका काळजीपूर्वक वाचा. सर्वसामान्य सूचना व प्रत्येक प्रश्नाची उत्तरे लिहिण्यासंबंधीच्या सूचना लक्षात घ्या.
- 2) डाव्या बाजूस पुरेसा समास (किमान 3 सेमी) सोडून उत्तरांचे लेखन करा.
- 3) तुमची उत्तरे सुलभ रितीने वाचता येतील अशा अक्षरात लिहा. वाचता न येणाऱ्या उत्तरांना शून्य गुण दिले जातील.
- 4) प्रत्येक प्रश्नाच्या उजव्या बाजूस छापलेले अंक प्रश्नाचे पूर्ण गुण दर्शवितात.
- 5) प्रत्येक उत्तराला त्याचा प्रश्न क्रमांक व उपप्रश्न क्रमांक लिहा.

**1. अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे प्रत्येकी एका वाक्यात लिहा.
(कोणतेही पाच) 5**

- i) नरहरी सोनाराने 'मूस'या शब्दावर कशाचे रूपक साधले आहे ?
- ii) आरोग्यदायी दिनचर्या म्हणजे काय ?
- iii) स्त्री व मुत्सद्दी यांच्यातील साम्य कोणते ?
- iv) पाऊस पडत असताना सुधाचे आजोबा झाडाखालून दूर का गेले ?
- v) हरितात्यांच्या तोंडचे नेहमीचे वाक्य कोणते ?
- vi) 'चिमण्या'मधील चिमण्या लेखकाच्या घरात का येईनाशा झाल्या ?
- vii) भावनांची उत्स्फूर्त अभिव्यक्ती करणारा ललित साहित्य प्रकार कोणता ?

ब) खालील वाक्यांमधील गाळलेल्या जागेत कंसातील अचूक शब्द लिहून वाक्ये पुन्हा लिहा. (कोणतेही पाच) 5

- i) 'अंधेरीनगरी निपाणी' या लेखात कामगारांच्या प्रश्नावर चर्चा करण्यात आली आहे. (वीज/विडी)
- ii) 1943 साली झालेल्या सांगली येथील मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष होते. (श्री.म.माटे/बा.सी.मढेकर)
- iii) रशियात भोपळ्यापासून साखर बनविण्यात आली. (पांढऱ्या / तांबड्या)
- iv) नामाऐवजी येणाऱ्या शब्दास म्हणतात. (विशेषनाम / सर्वनाम)
- v) शब्दांच्या प्रमुख जाती आहेत. (आठ / दहा)
- vi) आत्मकथन हे असते. (सत्यकथन / कथाकथन)
- vii) 'ललित' या शब्दाचा अर्थ असा आहे. (सौंदर्य/लहान)

क) खालील विधाने चूक की बरोबर ते ठरवा आणि विधाने लिहून त्यासमोर तसे लिहा. (कोणतेही पाच) 5

- i) लघुकथा हा ललित साहित्याचा एक प्रकार आहे.
- ii) अध्यात्म या संज्ञेचा मूळ अर्थ आत्म्याविषयी असा आहे.
- iii) पत्रातून पत्रकर्त्याचे भावविश्व उलगडत जात असते.
- iv) शेती करणारा शेतकरी सर्जनशील नसतो.
- v) भाषा ही अनुवंशाने प्राप्त होते.
- vi) वर्तमानपत्र वा नियतकालिक यांच्या संपादकांनी लिहिलेल्या संपादकीय लेखाला अग्रलेख म्हणत नसतात.
- vii) कथा हा कथनपर गद्य साहित्य प्रकार आहे.

ड) खालील 'क' गटातील शब्दांचा 'ख' गटातील शब्दांशी अचूक संबंध ओळखून त्यांच्या अचूक जोड्या जुळवा व त्या पुन्हा लिहा. 5

'क' गट

'ख' गट

i) वसियतनामा	A) तळ
ii) कृष्णकांताचे मृत्युपत्र	B) गोलंदाज
iii) 'हडकणे' यास समानार्थी शब्द	C) उर्दू शब्द
iv) 'स्टेशन' साठी समानार्थी शब्द	D) वाळणे
v) 'बॉलर' साठी समानार्थी शब्द	E) बंगाली कादंबरीचे रूपांतर
	F) जाहीरनामा
	G) हटकणे

2. अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे प्रत्येकी दोन किंवा तीन वाक्यांत लिहा. (कोणतेही पाच) 10

- Fossil Poetry म्हणजे काय ?
- राजकारणात वाटाघाटी करणाऱ्या मुत्सद्दीचे साम्य कोणाशी असते?
- माणसाच्या वर्तन व्यवहाराचे मूळ स्रोत कशात असते?
- क्रियाविशेषणाची व्याख्या करून उदाहरण लिहा.
- 'फुले' या शब्दास विशेषण लावून चार नवे शब्द लिहा.
- स्त्रीला अपमानास्पद वागणूक देणारे मराठीतील चार शब्द लिहा.
- आत्मकथन कशाला म्हणतात?

ब) खालील संबोधांचे उदाहरणांसह स्पष्टीकरण लिहा. (कोणतेही पाच) 10

- नाम
- सर्वनाम
- क्रियापद
- विशेषण
- उभयान्वयी अव्यय
- केवलप्रयोगी अव्यय
- ध्वनिशब्द

3. खालील प्रश्नांची उत्तरे प्रत्येकी 75 ते 100 शब्दांत लिहा.

(कोणतेही सहा) 36

i) पुढील अ) आणि ब) विधानांपैकी एका मध्यवर्ती कल्पनेचा विस्तार करा. तुमच्या उत्तरात उदाहरणे असू द्या. प्रत्येक मुद्यास स्वतंत्र परिच्छेद करा. अलंकार, सुभाषित, म्हणी, वाक्यप्रचार यांचा वापर करा.

अ) पराधीन आहे जगती पुत्र मानवाचा.

ब) झाडे लावा, झाडे जगवा.

ii) 'क्रिकेट' या खेळाशी संबंधित सहा इंग्रजी शब्दांना पर्यायी मराठी शब्द देऊन त्यांचे अर्थ स्पष्ट करा.

iii) भाषेत बदल होण्याची कारणे स्पष्ट करा.

iv) 'अग्रलेख' या वेचारिक लेखनाची वैशिष्ट्ये लिहा.

v) 'अंधारी' या वाडीचे वर्णन करा.

vi) 'आधारिये परिसाचा दृष्टान्त' ही दृष्टान्तकथा आपल्या शब्दांत स्पष्ट करा.

vii) 'माझे आभाळ' या कवितेची अखेर वाचकांच्या मनाला का स्पर्श करून जाते? तुमच्या शब्दात लिहा.

viii) 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' या प्रवासवर्णनातील लेखकाच्या जीवनपद्धतीविषयी स्पष्टीकरण करा.

ix) घन कचऱ्याची समस्या सोडविण्यासाठी कोणकोणते उपाय सुचविले आहेत? स्पष्ट करा.

4. खालील प्रश्नांची उत्तरे प्रत्येकी 150 ते 200 शब्दात लिहा.

(कोणतेही दोन) 24

i) खालीलपैकी एका विषयावर निबंध लिहा. (प्रत्येक मुद्याला स्वतंत्र परिच्छेद, आकर्षक मांडणी, अलंकार, वाक्यप्रचार, म्हणी सुभाषिते यांचा वापर अपेक्षित.)

अ) वाढती महागाई : समस्या आणि उपाय

ब) आजचा युवक

क) भारताची एकात्मता

- ii) राम-रावण युद्ध या लघुकथेतील पात्राचे संघर्ष पिढ्यानपिढ्या कशा पद्धतीने चालू राहतात. ते स्पष्ट करा.
- iii) भाषिक सर्जनशीलतेच्या विविध अंगांचा शब्दांत परीक्षण करा.
- vi) 'उपरा' या आत्मकथनाचे तुमच्या शब्दांत परीक्षण करा.

संविधान तक्त्याच्या आधारे वरील प्रश्नपत्रिका तयार केल्यामुळे ती संतुलित आणि निर्दोष असणार, यात शंका नाही. या प्रश्नपत्रिकेनुसार विद्यार्थ्यांनी उत्तरे लिहिल्यानंतर त्यांचे मूल्यनिर्धारण करण्यासाठी उत्तराचे मुद्दे आणि गुणविभागणी पुढे देण्यात येत आहे.

नमुना उत्तराचे मुद्दे आणि गुणविभागणी

P01/P02/MAR102/EE/20110516

वेळ : तीन तास

गुण 100

- 1.अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा. (कोणतेही पाच)**
- i) सत्य, रज, तम या त्रिगुणांचे रूपक केले आहे. 1
 - ii) आरोग्याला अनुकूल होतील अशा तऱ्हेने दैनंदिन व्यवहार कसे करावेत, याचे शास्त्र म्हणजे आरोग्यदायी दिनचर्या होय. 1
 - iii) दोघेही मनात जे आहे ते दडवून त्याच्या उलट बोलत असतात, हे स्त्री व मुत्सद्दी यातील सत्य आहे. 1
 - iv) पाऊस पडत असतांना वीज पडेल म्हणून सुधाचे आजोबा झाडापासून दूर गेले. 1
 - v) 'अरे, पुराव्यानं शाबीत करीन', हे हरी तात्याच्या तोंडचे नेहमीचे वाक्य आहे. 1

- vi) कारण लेखकाने चिमण्यांचे घरटे उपसून त्यांच्यासमोर जाळले होते. 1
- vii) कविता हा साहित्यप्रकार भावनांची उत्स्फूर्त अभिव्यक्ती करतो. 1
- ब) खालील वाक्यातील गाळलेल्या जागेत कंसातील अचूक शब्द लिहून वाक्ये पुन्हा लिहा. (कोणतेही पाच)**
- i) 'अंधेरीनगरी निपाणी' या लेखात विडी कामगाराच्या प्रश्नावर चर्चा करण्यात आली आहे. 1
- ii) 1943 साली झालेल्या मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष श्री.म.माटे होते. 1
- iii) रशियात तांबड्या भोपळ्यापासून साखर तयार करण्यात आली. 1
- iv) नामाएवजी येणाऱ्या शब्दास सर्वनाम म्हणतात. 1
- v) शब्दाच्या प्रमुख आठ जाती आहेत. 1
- vi) आत्मकथन हे सत्यकथन असते. 1
- vii) ललित या शब्दाचा अर्थ सौंदर्य असा आहे. 1
- क) खालील विधाने चूक की बरोबर ते ठरवा आणि विधाने लिहून त्यासमोर तसे लिहा. (कोणतेही पाच)**
- i) लघुकथा हा ललित साहित्याचा एक प्रकार आहे. - बरोबर 1
- ii) अध्यात्म या संज्ञेचा मूळ अर्थ आत्म्याविषयी असा आहे. -बरोबर 1
- iii) पत्रातून पत्रकर्त्यांचे भावविश्व उलगाडत जात असते.-बरोबर 1
- iv) शेती करणारा शेतकरी सर्जनशील नसतो. - चूक 1
- v) भाषा ही अनुवंशाने प्राप्त होते. - चूक 1
- vi) वर्तमानपत्र वा नियतकालिक यांच्या संपादकांनी लिहिलेल्या संपादकीय लेखाला अग्रलेख म्हणत नसतात. - चूक 1
- vii) कथा हा कथनपर गद्य साहित्य प्रकार आहे. - बरोबर 1

ड) जोड्या जुळवा.

i)	- C	1
ii)	- E	1
iii)	- D	1
iv)	- A	1
v)	- M	1

2. अ) खालील प्रश्नांची प्रत्येकी दोन/तीन वाक्यांत उत्तरे लिहा.

(कोणतेही पाच)

- स्वत्व गमावून साध्या अर्थाने भाषेत कायम झालेले असंख्य शब्द म्हणजे Fossil Poetry होय. 2
- राजकारणात वाटाघाटी करणाऱ्या मुत्सद्दींचे वरपक्षाच्या वडीलधाऱ्या मंडळींशी साम्य असते. 2
- भावना, तृष्णा आणि ज्ञान यांत माणसाच्या वर्तनव्यवहाराचे मूळ स्रोत असते. 2
- a. क्रियेबद्दल विशेष माहिती सांगणारा शब्द म्हणजे क्रियाविशेषण होय. 1
b. तो वेगाने पळत चालला आहे. 1
- हसरी फुले, लाजरी फुले, दुःखी फुले, कोमजलेली फुले यांसारख्या इतरही शब्दास प्रत्येकी अर्धा गुण. 2
- बोलभांड, जहांबाज, कजाग, छिनाल, जाडी, रांड, वांझ, यांपैकी किंवा यांसारख्या चार शब्दास प्रत्येकी अर्धा गुण घ्यावेत. 2
- स्वजीवनातील घडलेल्या घटनांचे कथन आत्मचरित्रांशी जवळीक, 'स्व' शिवाय इतरांचे दर्शन घडविणारे ते आत्मकथन होय. 2

ब) संबोधनाचे स्पष्टीकरण (कोणतेही पाच)

- वास्तविक, काल्पनिक सृष्टीतील वस्तू, प्राणी यांचे गुणधर्म दाखविणारा शब्द म्हणजे नाम होत. 2
- नामाऐवजी येणारा शब्द म्हणजे सर्वनामे होय.
उदाहरणार्थ, तो, ती, ते. 2
- वाक्यातील क्रिया दाखविणारा शब्द म्हणजे क्रियापद होय. 2
उदाहरणार्थ, करतो, आणतो, देतो, इत्यादी.

- iv) वस्तू, प्राणी, व्यक्ती इत्यादीचे विशेष गुणधर्म दाखविणारा शब्द म्हणजे विशेषण होय.
उदाहरणार्थ, काळा, गोरा, हिरवा, पिवळा, इत्यादी. 2
- v) दोन शब्द किंवा दोन वाक्यांना जोडणारा शब्द म्हणजे उभयान्वयी अव्यय होय. 2
उदाहरणार्थ, आणि, वा, परंतु, वा, अथवा, किंवा इत्यादी.
- vi) हर्ष, दुःख भावना व्यक्त करताना वापरला जाणारा उद्गारवाचक शब्द म्हणजे केवलप्रयोगी अव्यय होय. 2
उदाहरणार्थ, अरेरे, ओहो, वा, इत्यादी.
- vii) शब्दाच्या नादात, लहरीत अर्थाशी जवळीक दाखवणारे शब्द उदाहरणार्थ, जळजळ, थयथयाट, सरसर, इत्यादी. 2
3. i) कल्पना विस्तार :
- 1) प्रास्ताविक, सुसंगत लेखन, मुद्देसूदपणा, प्रतिपादित मध्यवर्ती कल्पनेला धरून लेखन. 4
 - 2) अलंकार, सुभाषित, म्हणी, वाक्प्रचार कुशल वापर 2
- ii) क्रिकेटसंबंधी सहा इंग्रजी शब्दांना मराठी पर्याय
- 1) ग्राऊंड- मैदान खेळाडूंना खेळण्यासाठी तयार केलेली जागा -1
 - 2) बॅट्समन- फलंदाज - गोलदाजांचे -चेंडू तटवणारा. 1
 - 3) बॉलर - गोलदाज - विशिष्ट शैलीत चेंडू टाकणारा. 1
 - 4) विकेटकीपर - यष्टीरक्षक - यष्टीमागे चेंडू पकडण्यासाठी असलेला. 1
 - 5) अंपायर - पंच - खेळावर नियंत्रण ठेवून निर्णय देणारा. 1
 - 6) रन - धाव - चेंडू तटवल्यावर फलंदाजाने दोन्ही बाजूच्या स्टंप विकेटमध्ये धावणे . 1
- iii) भाषेत बदल होण्याची कारणे.
- 1) देश, काल, समाज, जीवनपरत्वे बदल घडतात.
 - 2) वेगवेगळ्या व्यवसाय, धंदे, नोकरी यांचा प्रभाव शब्द / भाषा बदलावरहोतो.

- 3) नवे अनुभव, नवविचार, नव्या कृती यांच्या प्रकटीकरणासाठी, जीवन जगताना त्यातून नवशब्दनिर्मिती, जुने शब्द जाणे, जुन्याला नवा मुलामा, नवा अर्थ.
- 4) समाजातील रूढ शब्द नव्या जीवन पद्धतीत अर्थ गमावून, संदर्भहीन ठरून लोप पावतात. अन्य भाषेचा संयोग घडून नवनिर्मिती, शब्दवाद.

वरीलपैकी तीन कारणे, प्रत्येकी 2 = एकूण - 6 गुण

iv) अग्रलेखाची वैशिष्ट्ये

- 1) वर्तमानकालीन घडलेल्या, घडणाऱ्या घटनावर आधारित.
- 2) लोकजागृती, जाणीवजागृती, उद्धोधन असे हेतू
- 3) परिणामकारक शब्दांचा वापर, तर्कनिष्ठ-वैचारिक दृष्टिकोन.
- 4) नवमत प्रकटीकरण, स्पष्ट विवेचन, रोखठोकपणा वरीलपैकी तीन मुद्दे, प्रत्येकी 2 = एकूण 6 गुण

v) अंधारी वार्ड

- 1) वि.रा. शिंदे यांना येरवडा तुरुंगातील 'अंधारी' या वार्डात राहावे लागले. वार्डात लवकर अंधार होई. दिव्याची सोय नाही. म्हणून 'अंधारी' वार्ड. 'अंधारी' अंगावर शहारे आणणारा शब्द.
- 2) ठरावीक पुस्तक वाचन, ठरावीक कार्यक्रम, लेखन कार्य, स्वानुभव लेखन, कैद्यांचे वर्ग पडलेले, वार्डातून दिसणारी झाडे, पक्षी, त्यांना लेखकांनी दिलेली नावे.
- 3) परिणामकारक शब्दांचा वापर, तर्कनिष्ठ-वैचारिक दृष्टिकोन.
- 4) नवमत प्रकटीकरण, स्पष्ट विवेचन, रोखठोकपणा कोणतेही वरीलपैकी तीन मुद्दे - प्रत्येकी 2 = 6 गुण

vi) आधारिये परिसाचा दृष्टांत -

- 1) तत्त्व वा विचारसूत्र विवरण करण्याऐवजी उदाहरण देऊन प्रतिपादनकरणे. समर्पक उदाहरण देऊन विचारसूत्र सांगणे. तत्त्व प्रतिपादनासाठी दिलेले उदाहरण म्हणजे दृष्टांत. 2
- 2) जे जेथे योग्य ते इतरत्र योग्य ठरतेच असे नाही. हे जीवनसूत्र या दृष्टांतात. 2

- 3) त्यासाठी परिसाचा, ब्राह्मणी, महात्मा, लोखंड यांचा आधार घेऊन विचार मांडणी. 2

vii) माझे आभाळ -

- 1) या कवितेची शेवटची ओळ मनाला चटका लावून जाणारी अनेक अर्थ निर्माण होतात. यांची सौंदर्यपूर्ण देवघेव, समायोजन येथे अपेक्षित आहे. देण्यातील सौंदर्य अधोरेखित होते. 3
- 2) 'झुला', 'शेला' सारे 'तुला' मग आभाळ का नाही ? आभाळ म्हणजे इच्छा, आकांक्षा, स्वप्ने म्हणजे सारे काही देण्याची तयारी देण्यातील आनंद दिसतो. 3

viii) 'धुक्यातून लाल तान्याकडे' -

- 1) रशिया आणि जर्मनीमधील प्रवासाचे ललितरम्य वर्णन. 2
- 2) जमीन, हवामान, वातावरण, भाषा, माणसे याचे दृश्यवर्णन. 2
- 3) त्यातून स्वदेशाची सर्व दृष्टीने तुलना, तेथील राहणीमान, शिष्टाचार, आहारविहार दर्शन, सहप्रवाशांसह संवाद, त्यातले अनुभव, प्रवासातील विस्तीर्ण, तपशील/माहिती मिळते. 2

ix) घन कचऱ्याची समस्या -

- 1) नष्ट न होणारा कचरा म्हणजे घनकचरा. घर, व्यापार, उद्योग, कारखाने यातून निर्माण होतो. धातू, प्लास्टिक, टायर, इलेक्ट्रॉनिक साधने असा टाकून दिलेला घन कचरा. 3
- 2) पालिकेने त्याचे करावयाचे व्यवस्थापन, त्याची लावायची विल्हेवाट हा गहन प्रश्न, कठीण नियोजन कचऱ्याचा निचरा करणे ही एक समस्या. 3

4) (i) निबंधासाठी गुणदान योजना -

- 1) परिणामकारक सुरवात व उचित समारोप. 3
- 2) सुसंगत, मुद्देसूद मांडणी 3
- 3) कसदार आशय 3
- 4) भाषेचा शुद्ध व योग्य वापर 3
- टीप - वरील गुणदान योजना तिन्ही निबंधांसाठी वापरावी.

(ii) अ) राम-रावण युद्ध, पूरक पात्रे, गौण पात्रे यासंबंधित विवेचन,

प्रमुख पात्रे, देवाला रंग लावण्याच्या मानावरून मुसळे, ठोंबरे यांच्यात दरवर्षी वैर वाढते. गावचे लोक विभागलेले, संघर्ष वाढतो. मुसळे यांचा रामाचा पक्ष तर ठोंबरे यांचा रावणाचा पक्ष, असे नाटक सुरू होते. 6

आ) पुन्हा मूळ संघर्ष नाटकात येतो. असे हे राम-रावण युद्ध पिढी दर पिढी चालते. हा संघर्ष प्रमुख, पूरक, गौण पात्रांपर्यंत पोहोचतो. नाटक आणि वास्तवता दोन्ही पातळीवर हा संघर्ष वाढतो. अनेक पात्रांची गर्दी इत्यादी विवेचन. 6

(iii) भाषिक सर्जनशीलता.

- 1) 'सृज पासून सर्जन – सर्जनशीलता शब्दनिष्ठ सर्जनशीलता, शब्दांच्या व्यवसायातून समाजातून व्याकरण ओलांडून केलेला वापर त्यातून झालेले सर्जन, शब्दांचा विविध उपयोग. 2
- 2) नामाचा वापर विशेषणाकडे, विशेषणाचे भाववाचक रूप होणे. तर विशेषणनामाप्रमाणे वापरणे. त्यातून शब्दनिर्मिती. 2
- 3) समानार्थी शब्द, विरुद्धार्थी शब्द, व्दैअर्थी शब्द, अभ्यस्त शब्द इत्यादी मधून सर्जनशीलता वाढते. वाक्यनिष्ठ सर्जनशीलता म्हणी, वाक्यप्रचार, सुभाषित वापर करून वाक्याचा अर्थ नेमका प्रकट करण्याकडे कल, अलंकारनिष्ठ सर्जनशीलता, रूपक, दृष्टात, वक्रोक्ती, उपरोध, उपहास यांचा वापर करून सर्जनशीलतेत वाढ, काव्य, साहित्य, कांदबरी, व्याख्यान, भाषण यातून वाढत जाणारी सर्जनशीलता. 8

(iv) 'उपरा' परीक्षण

- 1) 'मी' म्हणजे लक्ष्मणचे समाजातील स्थान, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व, लहानपण, भटकेपणा, शाळाचा अनुभव, वेगवेगळी मुले, माणसे, त्यासंबंधातले सामाजिक संदर्भ, शाळाचा मुलांचे त्याच्याशी वर्तन, शिक्षकांचे वर्तन, लक्ष्मणाचा त्याच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन लक्ष्मणाच्या स्वकीय मुलामध्ये भावनांमधील 'मी' चे वर्तन. 4
- 2) भटकी जमात, फिरस्तेपणा यातून कैकाडी समाजाचे दर्शन, रोजचे जगणे, दैन्य, दारिद्र्य, भटकेपणा. 4

- 3) भाषा, आडदांडपणा, स्त्रियांचे स्थान, स्त्री-पुरुष यांच्यातील संबंध, काबाडकष्ट करण्याशिवाय पर्याय नाही. गावकुसाबाहेरचा हा एक समाज भटकेपणातून भणगपणा, तरीही समाजाला धरून राहण्याची वृत्ती. 4

प्रश्नपेढी, प्रश्नपत्रिका निर्मिती आणि मूल्यनिर्धारणात तंत्रज्ञानाचा वापर

प्रश्नपेढी

प्रश्नपेढी विकसन ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. एका अभ्यासक्रमाची निर्मिती झाल्यानंतर तो किमान पाच-सहा वर्षे चालू राहत असेल तर त्याची प्रश्नपेढी विकसित करणे हितकारक असते. दर दोन वर्षांनी पाठ्यक्रमात बदल होत असेल तर कमी वेळेत अति वारंवार प्रश्नपेढी विकसित करणे अवघड असते. ते वेळ, पैसे, श्रम यांचा विचार करता परवडणारे नसते.

प्रश्नपेढी ऑनलाईन किंवा इंटरनेटद्वारा विकसित करता येते. प्रश्नलेखकांना आवश्यक प्रशिक्षण साहित्य पाठवून दिल्यास त्यांचे वाचन ते फावल्या वेळेत करू शकतात. त्या वाचनाच्या आधारे चांगले प्रश्न तयार करून ते ऑनलाईन पाठवू शकतात. या प्रश्नांचे संपादनही ऑनलाईन केल्यास वेळ व पैशाची मोठी बचत करणे शक्य असते. नॅशनल ओपन स्कूलसारख्या संस्थांनी असे प्रयोग केले आहेत पण प्रश्नांचा व प्रश्नपत्रिकेचा दर्जा पाहता त्यामध्ये सुधारणा होणे गरजेचे आहे. नाशिकच्या मुक्त विद्यापीठात संगणक आणि विज्ञान तंत्रज्ञानातील अनेक शिक्षणक्रमाच्या संपूर्ण परीक्षा ऑनलाईन पद्धतीने घेतल्या गेल्या

आहेत. भविष्यकालीन सर्व शिक्षणक्रमांच्या प्रश्नपेढी, प्रश्नपत्रिका, आणि सर्व परीक्षा याच पद्धतीने घ्याव्या लागतील हे सत्य आहे.

प्रश्नपत्रिका निर्मिती

सर्वसाधारणपणे प्रश्नपत्रिकांची निर्मिती ही विद्यापीठ मुख्यालयातच होते. ही आपली शिक्षणातील परंपरा आहे. विद्यापीठ अनुदान मंडळाचीही वर्षानुवर्षे हीच अपेक्षा राहिलेली आहे. अनेक विद्यापीठात प्राशिनकांनी खाजगीत तयार केलेल्या प्रश्नपत्रिका स्वीकारल्या जात असतात. अर्थातच अशा पद्धतीने तयार केलेल्या प्रश्नपत्रिकेच्या बाबतीत गोपनीयतेचा प्रश्न निर्माण होतो. मात्र विद्यापीठ मुख्यालयांत निर्मितीसाठी लागणारा वेळ, प्रवासात लागणारा वेळ, प्रवास व दैनंदिन भत्ते यांचा वाढत जाणारा खर्च लक्षात घेता प्रश्नपत्रिकांची निर्मिती सर्वच विद्यापीठे संगणकीय प्रश्नपेढी, ऑनलाईन किंवा ई-मेलद्वारा करतील, असे चित्र नजीकच्या भविष्यात दिसते. अर्थातच हा मार्ग अवलंबताना गोपनीयता राखण्यासाठी काही नवे उपाय शोधणे ही काळाची गरज असणार आहे. त्या यंत्रणेत काम करणाऱ्यांना त्यांचा शोध घेणे अपरिहार्य असेल.

संगणकीय प्रश्नपत्रिका

विषयतज्ज्ञाने प्रश्नलेखन केल्यानंतर त्याचे संपादन किंवा पुनरवलोकन व्हावे. त्याला सर्व तांत्रिक मूल्ये प्रदान करावीत. उदाहरणार्थ, घटक-उपघटक क्रमांक, उद्दिष्टे, प्रश्नप्रकार या बाबी प्रश्नपत्रिकेच्या समतोल निर्मितीसाठी अत्यंत आवश्यक ठरतात. या तांत्रिक बाबी प्रश्नांचे संगणकीकरण आणि भविष्यात प्रश्न-विश्लेषणासाठीही आवश्यक असतात. प्रश्न, त्याचे उत्तर, त्याची सर्व तांत्रिक मूल्ये आणि प्रश्नपत्रिकेचा संविधान तक्ता (Blue Print) संगणकात योग्य पद्धतीने टाकल्यास सॉफ्टवेअरच्या मदतीने प्रश्नपत्रिका

निर्मिती (Question Paper Generation) कमी वेळात करता येते. कमी वेळात जास्तीचे प्रश्नपत्रिका संच संगणकाद्वारा निर्माण करता येऊ शकतात. संगणकाद्वारा जनरेट केलेला प्रश्नपत्रिका संच किमान एका विषयतज्ज्ञाकडून पाहिल्याशिवाय बहुप्रतीसाठी पाठविला जाऊ नये. अन्यथा प्रश्नपत्रिकेत उणिवा राहण्याची शक्यता वाढेल.

उत्तरपुस्तिकांचे मूल्यनिर्धारण

शाळा-महाविद्यालयांत परंपरेनुसार उत्तरपुस्तिकांचे मूल्यनिर्धारण दोन प्रकारे होते. पहिले म्हणजे उत्तरपुस्तिकांचे गट्टे अध्यापकांच्या घरी पाठवून त्यांच्याकडून मूल्यनिर्धारण करून घेणे आणि दुसरे म्हणजे परीक्षकांना विशिष्ट ठिकाणी निमंत्रित करून त्यांच्याकडून मूल्यनिर्धारणाचे काम करून घेणे.

अर्थातच वरीलपैकी दुसरी पद्धत येण्याचे कारण म्हणजे पहिल्या पद्धतीतील उणिवा होत. पहिल्या पद्धतीत प्रचंड प्रमाणात गैरप्रकार वाढल्यानंतर केंद्रीकृत पद्धतीने व अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखाली उत्तरपुस्तिकांचे मूल्यनिर्धारण करण्यात येऊ लागले.

आता तंत्रज्ञानामुळे उत्तरपुस्तिका थेट परीक्षकांच्या घरी तपासण्यासाठी देता येऊ शकते. संपूर्ण प्रश्नपत्रिका स्कॅन करून ती परीक्षणासाठी पाठविल्यास निकालातील विलंबही टाळता येऊ शकतो. भविष्यातील प्रगत तंत्रज्ञान लक्षात घेतल्यास स्कॅन करण्याची गरज राहणार नाही. विद्यार्थ्यांच्या हस्ताक्षरातील उत्तरे परीक्षकाकडे जातील व परीक्षकाने केलेले गुणदानही खुले ठेवता येईल.

तंत्रज्ञान साध्य नव्हे, साधन

आज विविध विद्यापीठांसह अनेक संस्था केवळ तंत्रज्ञानाचा म्हणजे ऑनलाईन परीक्षा पद्धतीचा वापर करण्यासाठी अड्डाहास करताना दिसत आहेत. उदाहरणार्थ, ज्या आशय वा विषयासाठी वस्तुनिष्ठ बहुपर्यायी प्रश्न वापरू नये असा संकेत असतो. तो न पाळता केवळ तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी बहुपर्यायी प्रश्न वापरताना दिसतात. मध्यंतरी ओएमआर आणि आयसीआर तंत्रज्ञान पुढे आले. त्यावेळी महाराष्ट्रातील नामवंत विद्यापीठांनी ज्या विषयांना वर्षानुवर्षे लघूत्तरी दीर्घोत्तरी प्रश्न विचारले जात होते. त्यात बदल करून केवळ आयसीआरचा वापर करण्यासाठी प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नप्रकार बदलले. वर्षानुवर्षे ज्या आशयाचे मूल्यनिर्धारण विशिष्ट प्रश्नांनी करीत होते. त्यात तंत्रज्ञान वापरण्यासाठी अचानक बदल केला गेला.

विद्यार्थ्यांचे कवितेवरील प्राविण्याचे मापन करताना अनेक वर्षे आशयात्मक प्रश्न वापरत असताना अचानक वस्तुनिष्ठ प्रश्न वापरणे म्हणजे अनेक वर्षे किलोग्रॅमने मोजली जाणारी साखर मीटरपट्टीने मोजण्यासारखेच आहे. तंत्रज्ञानाचा वापर अध्ययन, अध्यापन व मूल्यमापन प्रक्रियेत शैक्षणिक गरजेनुसार व्हायला हवा. हव्यास म्हणून नको. आपण नवीन काहीतरी भव्यदिव्य करतो, या खोट्या प्रतिष्ठेपोटी अनेक विद्यार्थ्यांच्या जीवाशी हा खेळ होत असतो. तंत्रज्ञान दररोज बदलत असते. ते एक साधन आहे. साध्य नव्हे. प्रश्नपेढी, प्रश्नपत्रिका निर्मिती आणि मूल्यनिर्धारणात वस्तुनिष्ठता, विश्वसनीयता राखली जाऊन त्याचा फायदा विद्यार्थ्यांना होत असेल तरच त्याचा वापर व्हावा. अन्यथा कपाळाला दुखणं तरीही गुलाल लावण्याची हौस भागविण्यासारखे हे कार्य होत असते.

प्रश्नपत्रिका पेढी

जगभरातील शिक्षणपद्धतीत 'प्रश्नपेढी'ची संकल्पना बहुसंख्य लोकांना ज्ञात आहे. शास्त्रीय पद्धतीने विकसित केलेल्या प्रश्नांचा संचय किंवा संग्रह म्हणजे 'प्रश्नपेढी' होय. याच धरतीवर 'प्रश्नपत्रिका पेढी'ची संकल्पना आपणास मांडता येईल. शास्त्रीय पद्धतीने आणि संविधान तक्त्याच्या आधारे विकसित केलेल्या प्रश्नपत्रिकांचा पाठ्यक्रमनिहाय संचय किंवा संग्रह म्हणजे 'प्रश्नपत्रिका पेढी' होय.

शिक्षणाच्या कोणत्याही स्तरावर पाठ्यक्रम वा अभ्यासक्रम विकसित झाल्यावर त्याची अंमलबजावणी सुरु होते. पुढची किमान पाच वर्षे तो पाठ्यक्रम बदलत नाही. म्हणजे सलग पाच तुकड्यांनी प्रवेश घेतला तरी त्यांना पाठ्यक्रम समान म्हणजे एकच असतो. मात्र प्रश्नपत्रिका मात्र प्रत्येक तुकडीला वेगवेगळी असावी, असा आग्रह सद्यस्थितीत सर्वत्र असतो. यातून अनेक अशैक्षणिक पायंडे जगभर सर्रास पाळले जात असतात. ते म्हणजे,

१. प्रश्नपत्रिका दरवर्षी वेगळी असावी. पाठ्यक्रम बदलला नसला तरी प्रश्नपत्रिका मात्र दरवर्षी बदलावी.

२. विद्यार्थ्यांना पुरविलेल्या प्रश्नपत्रिकांत आधीच्या परीक्षेतील प्रश्नपत्रिकांमधील प्रश्नांची पुनरावृत्ती नसावी.

पाठ्यक्रम विकसित झाल्यावर त्याची पहिली परीक्षा होईल तेव्हा प्रश्नपत्रिका नवीन असेल. मात्र दुसऱ्या परीक्षेत आदल्या वर्षीचे प्रश्न मुळीच येऊ नये अशी अपेक्षा असते. तिसऱ्या परीक्षेत पहिल्या दोन्ही परीक्षेतील प्रश्न टाकले जात नाहीत. यामुळे अनेक अशैक्षणिक गोष्टी सर्रास घडताना दिसतात. पहिली म्हणजे मागील परीक्षांमधील

प्रश्न येत्या परीक्षेत येणार नाहीत असा अंदाज विद्यार्थ्यांना येतो. मग तो राहिलेल्या भागावरच्या प्रश्नांचा अंदाज घेतो. आणि पाठ्यक्रमातील बराचसा महत्त्वाचा भाग अभ्यासायचा टाळतो. दुसरी बाब अशी की पहिल्या दोन-तीन-चार परीक्षांना बहुतांश पाठ्यक्रमातल्या बहुतांश आशयावर प्रश्न काढून झालेले असतात. त्यानंतर पुनरावृत्ती नको म्हणून कसेतरी, उद्दिष्टविरहीत आणि संदिग्ध प्रश्न प्रश्नपत्रिकेत टाकले जातात. हे प्रश्न वस्तुनिष्ठ आणि विश्वसनीय मूल्यनिर्धारणासाठी मारक ठरतात. पाठ्यक्रमाची व्याप्ती कमी असेल तर ही समस्या सतत व्यापून राहते. अशा अशैक्षणिक बाबी टाळण्यासाठी, प्रश्नपत्रिकेच्या गोपनीयतेचा प्रश्न निकाली काढण्यासाठी तसेच कॉपीवर कायमस्वरूपी उपाय योजण्यासाठी प्रश्नपत्रिका पेढी हा सार्वत्रिक आणि सर्वकालीन उपाय आहे.

प्रश्नपत्रिका पेढीची प्रक्रिया

कोणताही पाठ्यक्रम वा अभ्यासक्रम विकसित करताना त्याच्या मूल्यनिर्धारणासाठी प्रश्नपत्रिकेचे स्वरूप निश्चित करावे. त्याचवेळी प्रश्नपत्रिका निर्मितीसाठी संविधान तक्ता (Blue Print) विकसित करावा. त्या संविधान तक्त्याच्या आधारे शक्य होतील तितके प्रश्नपत्रिका संच प्राश्निकांकडून तयार करून घ्यावेत. ही संख्या सर्वसाधारणपणे दहा इतकी असावी. अधिक असल्यास उत्तम. प्रत्येक संचात इतर कोणत्याही संचांतील वीस टक्यापेक्षा अधिक प्रश्न येवू नयेत. परंतु एकूण संचांची संख्या पाचपेक्षा कमी असू नये. ही संख्या तीनपेक्षा कमी होत असेल तर पाठ्यक्रम त्रोटक असण्याची शक्यता मोठी असते. यासाठी पाठ्यक्रमाची व्याप्ती आणि त्यातील आशय वाढवावा.

पाठ्यक्रम अंमलबजावणीच्या प्रारंभी असे दहा संचांची पेढी तयार ठेवावी. परीक्षेच्या दिवशी ऐनवेळी यादृच्छिक पद्धतीने एक संच विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून देण्यात यावा. अशी शास्त्रीय पद्धतीने विकसित केलेले सर्व दहा संचांची प्रश्नपत्रिका पेढी विद्यार्थ्यांना प्रवेश घेतेवेळी पाठ्यक्रमासोबत देण्यास हरकत नाही. त्यातील कोणताही एक संच परीक्षेच्या सोडविण्यासाठी देण्यात येईल, अशा स्पष्ट सूचना विद्यार्थ्यांना द्याव्यात. यातून पुढील फायदे नक्की होतील.

प्रश्नपत्रिका पेढीचे फायदे

१. विद्यार्थी प्रश्नपत्रिका पेढीतील सर्व संचांचा अभ्यास करतील. आपोआपच सर्व पाठ्यक्रमाचा त्यांचा अभ्यास होईल.
२. प्रश्नपत्रिका पेढीतील यादृच्छिक पद्धतीने निवडलेली एक प्रश्नपत्रिका परीक्षेच्या दिवशी ऐनवेळी ऑनलाईन पाठविल्यास प्रश्नपत्रिका फुटीचा धोका राहणार नाही.
३. प्रश्नपत्रिका पेढी पुरेसा वेळ देवून आणि संविधान तक्त्याच्या आधारे विकसित केलेल्या असल्याने त्यांत पाठ्यक्रमबाह्य प्रश्न येण्याची शक्यता मावळेल.
४. शुद्धलेखन, अक्षरजुळवणी, छपाईच्या उणिवा वारंवार उद्भवणार नाहीत.
५. दरवर्षी प्रश्नपत्रिका तयार करून तिची छपाई होऊन विद्यार्थ्यांच्या हातात पडेपर्यंत गोपनीयतेची काळजी असते, ती राहणार नाही.
६. दरवर्षी प्रश्नपत्रिका निर्मिती आणि छपाईचा प्रचंड खर्च आत्यंतिक कमी होईल.

७. पाठ्यक्रम विकसनासोबत प्रश्नपत्रिका पेढीची निर्मिती झाल्यास पाठ्यक्रमाची उद्दिष्टे, पाठ्यांश आणि मूल्यमापन-प्रक्रियेची सांगड घातली जाईल.
८. पेढीतील प्रश्नपत्रिका शास्त्रीय पद्धतीने विकसित केलेली असल्याने मूल्यनिर्धारण प्रक्रियेतील वस्तुनिष्ठता आणि विश्वसनीयता वाढेल.

पारिभाषिक शब्दसूची

1. अंतर्गत मूल्यमापन : विशिष्ट विषयाची किंवा अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी चालू असताना शाळा, महाविद्यालय अथवा विद्यापीठांतर्गत केले जाणारे मूल्यमापन, अंतिम परीक्षेपूर्वी अध्ययन काळात होणारे मूल्यमापन, Internal Assessment.
2. अंतिम परीक्षा : वर्षाच्या किंवा सत्राच्या शेवटी आयोजित केली जाणारी परीक्षा, विशिष्ट विषयाची किंवा अभ्यासक्रमाची अखेरची परीक्षा, End Examination.
3. अभ्यासक्रम : विषय, पाठ्यक्रम, Course.
4. अति लघूत्तरी प्रश्न : ज्या प्रश्नाचे उत्तर अती लहान असते असा प्रश्न, साधारण एक ते तीन वाक्यांत उत्तर असलेला प्रश्न, Very Short Answer Type Question.
5. आंतरक्रियात्मक क्षेत्र : ब्लूमने मांडलेल्या शैक्षणिक उद्दिष्टांमधल्या तीन क्षेत्रांत एकविसाव्या शतकात नव्याने भर घालण्यात आलेले चौथे क्षेत्र, Socio-psychomotor Domain.
6. आंतरसंबंधी : विषयांतर्गत, एकापेक्षा जास्त विषयांना स्पर्श करणारा विषय, घटक इत्यादी, Interdisciplinary
7. आकलन : समज, कळणे, अर्थ समजणे, स्पष्ट होणे, ब्लूमने मांडलेल्या शैक्षणिक उद्दिष्टांपैकी ज्ञानात्मक क्षेत्रात मांडलेल्या श्रेणीतील द्वितीय स्तरावरील उद्दिष्ट, Comprehension.
8. आकारात्मक प्रतिसाद प्रकार : आकृत्यांवर आधारित प्रश्नप्रकार. प्रश्नात आणि पर्यायांतही आकृत्या दिलेल्या असतात, असा बहुपर्यायी प्रश्नप्रकार, Diagrammatic Ttype Question.
9. आयोजन : नियोजनाप्रमाणे अंमलबजावणी, Organization.
10. उत्तरसूची : उत्तरांची यादी, सूची, कळ, Answer Key, उत्तराचे मुद्दे व गुण विभागणी, Synoptic Answers.
11. उपयोगिता : वापरण्यास सुलभ, उपयुक्त, Usability.
12. उपयोजन : एकदा समजलेली माहिती किंवा प्राप्त केलेले ज्ञान दुसऱ्या परिस्थितीत वापरता येणे, ब्लूमने मांडलेल्या शैक्षणिक उद्दिष्टांपैकी ज्ञानात्मक क्षेत्रात मांडलेल्या श्रेणीतील तृतीय स्तरावरील उद्दिष्ट, Application.

13. एक प्रतिसाद प्रकार : ज्या प्रश्नाचे उत्तर एका पर्यायात असते असा बहुपर्यायी प्रश्नप्रकार.
14. एककीकरण : Integration
15. काठीण्यपातळी : प्रश्नाचे किंवा प्रश्नपत्रिकेचे कठीणता मूल्य, उत्तर लेखनातील काठीण्य, Difficulty Level.
16. कौशल्य : कलाकुसरयुक्त काम, ब्लूमने मांडलेल्या शैक्षणिक उद्दिष्टांपैकी ज्ञानात्मक क्षेत्रात मांडलेल्या श्रेणीतील तृतीय स्तरावरील उद्दिष्ट, Skill.
17. क्रियात्मक उद्दिष्टे : डॉ. ब्लूम यांनी सांगितलेल्या शैक्षणिक क्षेत्रातील त्रिस्तरीय उद्दिष्टांच्या श्रेणीतील तिसरा स्तर, Educational Objectives from Psychomotor Domain.
18. क्रियात्मक क्षेत्र : ब्लूमने मांडलेल्या शैक्षणिक उद्दिष्टांपैकी तिसरे क्षेत्र, Psychomotor Domain.
19. गुण : प्रश्नाचे, प्रश्नपत्रिकेतील विहित गुण, विद्यार्थ्यांचे प्राप्त गुण.
20. गुण विभागणी : एखाद्या दीर्घांतरी किंवा आशयात्मक प्रश्नासाठी निर्धारित केलेल्या उत्तरातील प्रत्येक ठळक मुद्यासाठी निश्चित केलेले गुण. Mark Distribution for Assessing the Answer of any Question.
21. गृहपाठ : घरी करावयाचे काम, लेखन, अभ्यास, स्वयं -अध्ययन, Home Assignment, Home work.
22. घटक : विषयातील किंवा अभ्यासक्रमातील प्रकरण, पाठ, धडा, Unit, Lesson.
23. चाचणी : परीक्षा, एखाद्या विषयातील ज्ञान किंवा कौशल्य तपासण्यासाठी तयार केलेले परीक्षणात्मक साधन, Test.
24. जबाबदाऱ्या : कर्तव्ये, Responsibilities
25. तज्ज्ञ व्यक्ती : विशिष्ट विषयातील व्यासंगी किंवा पारंगत व्यक्ती, Resource Person.
26. तोंडी परीक्षा : विशिष्ट अभ्यासक्रमाच्या वा विषयाच्या तात्त्विक, प्रात्यक्षिक, भावनिक, मानसिक अथवा सामाजिक आंतरक्रियेसंबंधीत भागावर होणारी अलिखित परीक्षा, संभाषणात्मक परीक्षा, Oral Examination.
27. दुहेरी नकार : दोनदा नकार, एका वाक्यात किंवा प्रश्नात दोन वेळा नकारार्थी शब्द योजना.

28. दीर्घोत्तरी प्रश्न : निबंधवजा प्रश्न, ज्या प्रश्नाचे उत्तर दीर्घ, विवेचनात्मक किंवा आशयात्मक असते असा प्रश्न, ज्याचे उत्तर साधारण दोनशे किंवा त्यापेक्षा जास्त शब्दांत असते असा प्रश्न, Long Answer Type Question.
29. द्विपर्यायी प्रश्न : ज्या प्रश्नाच्या उत्तरासाठी दोन पर्याय उपलब्ध असतात, असा प्रश्न, Constant Alter.
30. नमुना उत्तर : आदर्श उत्तर, Model Answer.
31. नमुना उत्तराचे मुद्दे : आदर्श उत्तरातील ठळक मुद्दे, Main Points in Synoptic Answer.
32. नकारार्थी प्रश्न : ज्या प्रश्नाचे क्रियापद नकारार्थी असते, असा प्रश्न, Negative Question.
33. निश्चित प्रतिसादात्मक प्रश्न : ज्या प्रश्नाचे उत्तर निश्चित स्वरूपात अथवा निश्चित शब्दात असते असा प्रश्न.
34. नियंत्रण : नियमन, ताबा, Control.
35. परीक्षक : विद्यार्थ्यांच्या उत्तरपुस्तिकांतील प्रश्नांची उत्तरे तपासून प्रश्ननिहाय उत्तरांचे मूल्यनिर्धारण करणारी व्यक्ती, Examiner.
36. परीक्षा सुधार : परंपरागत परीक्षा पद्धतीत सुधार, सकारात्मक बदल. विद्यापीठ अनुदान आयोग, भारतीय विद्यापीठ संघ, तसेच इतर आयोग आणि समित्या यांनी आपल्या शिक्षणातील परीक्षा पद्धतीत सुचविलेले सकारात्मक बदल, Examination Reforms.
37. पर्याप्तता : विशिष्ट अध्ययन अनुभूतीचे मूल्यनिर्धारण करण्यासाठी परिपूर्ण असे साधन. कुन्हाड आणि चाकू ही हत्यारे पण झाड तोडायला चाकू पर्याप्त नाही आणि भाजी कापायला कुन्हाड पर्याप्त नाही. Adequacy, Sufficiency.
38. पर्यायी प्रश्न : विकल्प, किंवा, प्रश्नपत्रिकेतील अतिरिक्त, जास्तीचे प्रश्न, OR, Optional Question.
39. पर्याय : प्रश्नांच्या उत्तरासाठी दिलेले विकल्प, संभाव्य उत्तर, Options, Distractas.
40. परीक्षा : विशिष्ट विषय, पाठयक्रम, अभ्यासक्रम अथवा शिक्षणक्रमाची उद्दिष्टे कितपत साध्य झालीत, याची चाचपणी करण्यासाठी वापरले जाणारे साधन, Examination.
41. पूर्ती प्रश्न : ज्या प्रश्नात अपूर्ण शब्द-वाक्ये-चित्रे पूर्ण करावयास सांगितले जाते, असा प्रश्न, Completion Type Question.

42. प्रमाणक : अधिकृत मापे, Norms.
43. प्रत्यभिज्ञान प्रश्न : ज्या प्रश्नाचे उत्तर दिलेल्या पर्यायांतून शोधावे लागते, असा प्रश्न, Recognition Type Question.
44. प्रत्यावाहन प्रश्न : ज्या प्रश्नाचे उत्तर आठवून किंवा स्मरण करून द्यावे लागते, असा प्रश्न. Recall Type Question.
45. प्रत्याभरण : प्रतिसाद, मते, Feedback.
46. प्रश्न : प्रश्नार्थक विधान, प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नार्थी विधान, Question, Item.
47. प्रश्नपेढी : प्रश्नांची पेढी, प्रश्नांचे संकलन, प्रश्नसंग्रह, शास्त्रीय पद्धतीने विकसित केलेली प्रश्नांची पेढी, जंत्री, Question Bank.
48. प्रश्नपत्रिका पेढी : प्रश्नपत्रिकेची पेढी, विषयनिहाय प्रश्नपत्रिकांचा संग्रह किंवा संच, Question Paper Bank.
49. प्रश्न : विविध परीक्षांत, चाचणीत वापरावयाचे साधन, Question, Item.
50. प्रश्नविधान : प्रश्नार्थक विधान, प्रश्नाचे खोड, Stem.
51. प्रश्नप्रकार : प्रश्नांचे प्रकार, Types of Question.
52. प्रश्नांची तांत्रिक मूल्ये : प्रश्नपेढीतल्या प्रश्नांशी संबंधित तांत्रिक बाबी, प्रश्न ज्यावर आधारित आहे तो अभ्यासक्रम, आशय, घटक, उपघटक प्रश्नविधान, प्रश्नाची भाषा, रचना, प्रश्नाचे एकूण गुण, उत्तर लेखनासाठी लागणारा वेळ, काठीण्यपातळी, प्रश्नातून चाचपले जाणारे उद्दिष्ट, उत्तराचे मुद्दे, कळ, प्रश्न वापराचा इतिहास, प्रश्न विश्लेषणाच्या नोंदी, भेदनक्षमता, प्रश्नलेखक-संपादक यांची नावे, वापरल्याच्या नोंदी, काठीण्यपातळी, इत्यादी.
53. प्रश्नपत्रिका : प्रश्नसूची, प्रश्नसंच, संविधान तक्त्याच्या आधारे निर्मिलेली एखाद्या विषयाची प्रश्नसूची, पारंपरिक परीक्षेचे एक साधन, Question Paper.
54. प्रश्नपत्रिका आराखडा : प्रश्नपत्रिकेचा शास्त्रीय आकृतिबंध, प्रश्नपत्रिकेचे नियोजन, संविधान तक्ता, Blue Print.
55. प्रश्नलेखक : प्रश्नलेखन करणारी तज्ज्ञ व्यक्ती, प्रश्ननिर्मिती करणारी संबंधित विषयातील व्यक्ती, Item Writer.
56. प्रश्नसंपादक : तयार प्रश्नांचे संपादन करणारी, प्रश्नचिकित्सा, समीक्षा करणारी व्यक्ती, Item Editor.

57. प्रश्नविश्लेषण : प्रश्न पृथक्करण, प्रश्नाचे विविध अंगांनी विश्लेषण, चिकित्सा, सांख्यिकी विश्लेषण, Item Analysis.
58. प्रश्नाचे गुण : प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नासाठी निर्धारित, विहित असलेले गुण, Marks.
59. प्रश्नासाठी वेळ : प्रश्नपत्रिकेतील विशिष्ट प्रश्न सोडविण्यासाठी निर्धारित केलेला कालावधी, Time.
60. प्रात्यक्षिक परीक्षा : एखाद्या कौशल्याचे सादरीकरण तपासते अशी परीक्षा, Practical Examination.
61. प्राश्निक : प्रश्नपत्रिकेची निर्मिती, बांधणी करणारी व्यक्ती, Question Paper Setter.
62. प्रावीण्य : संपादनूक, हुशारी, Achievement.
63. बहिर्गत : बहिस्थ, External.
64. बहुपर्यायी प्रश्न : ज्या प्रश्नाच्या उत्तरासाठी दोनापेक्षा अधिक पर्याय उपलब्ध असतात असा प्रश्न, Multiple Choice Question.
65. बहू प्रतिसाद प्रकार : ज्या प्रश्नाचे उत्तर एकापेक्षा अधिक पर्यायांत सामावलेले असते असा प्रश्न, Multiple Response Variety.
66. बोधात्मक क्षेत्र : ब्लूमने मांडलेल्या शैक्षणिक उद्दिष्टांच्या श्रेणीतील पहिले क्षेत्र, बौद्धिक क्षेत्र, ज्ञानात्मक क्षेत्र, Cognitive Domain.
67. बौद्धिक उद्दिष्टे : ब्लूम यांनी सांगितलेल्या शैक्षणिक क्षेत्रातील त्रिस्तरीय उद्दिष्टांच्या श्रेणीतील दुसरा स्तर
68. भावात्मक क्षेत्र : ब्लूम यांनी मांडलेल्या त्रिस्तरीय उद्दिष्टांच्या क्षेत्रातील दुसरा स्तर, Affective Domain.
69. भेदनक्षमता : भेद ओळखण्याची क्षमता, फरक दर्शविण्याची क्षमता, अभ्यास करून उत्तरे लिहिणारा आणि अभ्यास न करता उत्तरे लिहिणारा विद्यार्थी यांमधील भेद ओळखण्याची क्षमता, Discrimination Index.
70. मापन : संख्यात्मक मोजणी, मापणी, गणन, Measurement.
71. मुक्त प्रतिसादात्मक प्रश्न : ज्या प्रश्नाचे उत्तर निश्चित स्वरूपात नसते, असा प्रश्न. Open Ended Question.
72. मुद्यात्मक उत्तर : प्रश्नाच्या उत्तराचे केवळ मुद्दे आणि गुणदान योजना, Synoptic Answer.
73. मूल्यमापन : संख्यात्मक मापन + गुणात्मक मूल्यनिर्धारण + इतर = मूल्यमापन, Evaluation.

74. मूल्यमापन : विद्यार्थी, व्यक्ती, अभ्यासक्रम अथवा संस्थेचे सर्वकष परीक्षण, परीक्षेतील मूल्यनिर्धारण अधिक इतर मापन, गुणात्मक अधिक संख्यात्मक मापन, Evaluation.
75. मूल्यमापन सुधार : मूल्यमापनातील सुधार, Reforms in Evaluation.
76. मूल्यनिर्धारण : मूल्य निश्चिती, मूल्य निर्धारण, लिखित उत्तरासाठी गुण निर्धारण, Assessment.
77. यथार्थता : सप्रमाणता, विशिष्ट क्षमतेचे अचूक मापन, भाषण कौशल्याच्या परीक्षणासाठी लेखी नव्हे तर तोंडी परीक्षा यथार्थ, Validity.
78. युग्मीकरण प्रश्न : जोड्या लावणे, जोड्या जुळवणे, Matching.
79. लघूत्तरी प्रश्न : ज्या प्रश्नाचे उत्तर लहान असते असे प्रश्न. साधारण पंच्याहत्तर ते शंभर शब्दांत उत्तर असलेला प्रश्न, Short Answer Type Question.
80. लवचीकता : सहज बदलता येण्यासारखे, Flexibility.
81. लेखी परीक्षा : विशिष्ट अभ्यासक्रमाच्या वा विषयाच्या तात्त्विक भागावर होणारी लिखित परीक्षा. Written Examination.
82. वर्गचाचणी : विद्यार्थ्यांने वर्गात उपस्थित राहून द्यावयाची चाचणी, परीक्षा, अंतर्गत मूल्यमापनाचा एक भाग, Class Test.
83. वर्ग नियंत्रण : वर्गातील शिस्त, Class Control.
84. वस्तुनिष्ठता : बाह्य घटकाचा प्रभाव न पडता होणारे मूल्यनिर्धारण, व्यक्तिनिष्ठता येवू न देणारे मूल्यनिर्धारण, तटस्थ मूल्यनिर्धारण, Objectivity.
85. वस्तुनिष्ठ प्रश्न : ज्या प्रश्नाचे उत्तर एकच आणि निश्चित असते, असा प्रश्न, Objective Type Question.
86. विश्लेषण : ब्लूमने मांडलेल्या शैक्षणिक उद्दिष्टांपैकी ज्ञानात्मक क्षेत्रात मांडलेल्या श्रेणीतील चवथ्या स्तरावरील उद्दिष्ट, ज्ञानात्मक क्षेत्राततील विश्लेषणात्मक उद्दिष्ट, Analysis.
87. विषयतज्ज्ञ : विशिष्ट विषयातील गाढा अभ्यासक, Subject Expert.
88. विश्वसनीयता : मूल्यनिर्धारणातील अचूकता, सुसंगती आणि सातत्य, ज्या कौशल्याचे किंवा अध्ययन निष्पत्तीचे मापन करावयाचे त्याच कौशल्याचे मापन करणाऱ्या साधनास विश्वसनीय साधन म्हणतात. Reliability.

89. वेळ : प्रश्न किंवा प्रश्नपत्रिका सोडविण्यासाठी निश्चित केलेला कालावधी
90. शैक्षणिक उद्दिष्टे : विशिष्ट इयत्तेचा पाठ्यक्रम, अभ्यासक्रम, शिक्षणक्रम, विकसित करताना निश्चित केलेले उद्देश किंवा ध्येये, Learnig Outcomes.
91. शैक्षणिक तंत्रविज्ञान : Educational Technology
92. शिक्षकांसाठी सेवांतर्गत शिक्षण-प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे (Inservice Teachers Training Programme)
93. शिकविण्याची कला : अध्यापनातील युक्त्या, Art of Teaching.
94. संविधान तक्ता : प्रश्नपत्रिकेची निर्मिती करण्यासाठी उद्दिष्टे, प्रश्नप्रकार आणि आशयाचे शास्त्रीय नियोजन दर्शविणारा तक्ता, Blue Print for Question Paper.
95. संश्लेषण : ब्लूमने मांडलेल्या शैक्षणिक उद्दिष्टांपैकी ज्ञानात्मक क्षेत्रात मांडलेल्या श्रेणीतील पाचव्या स्तरावरील उद्दिष्ट, ज्ञानात्मक क्षेत्रातील संश्लेषणात्मक उद्दिष्ट, Synthesis.
96. समीक्षक : परीक्षकांनी तपासलेल्या उत्तरांची, केलेल्या गुणदानाची शहानिशा, चिकित्सा, समीक्षा करणारी व्यक्ती, Moderator.
97. सादृश्य प्रतिसाद प्रकार : प्रश्नात एकमेकांशी संबंधित जोडी दिलेली असते. दुसरी जोडी अपूर्ण स्वरूपात दिलेली असते पहिल्या जोडीतील संबंध लक्षात घेऊन दुसरी जोडी पूर्ण करावयाची असते. यासाठीही पर्याय दिलेले असतात. असा बहुपर्यायी प्रश्नप्रकार.
98. सार्थकता : सार्थ ठरू शकेल असे, Relevance.
99. सुकरता मूल्य : प्रश्नातील सोपेपणा, सौकर्यमूल्य, उत्तर लेखनातील सौकर्य, Facility Value.
100. स्वाध्याय : स्वतः शिकणे, स्वयं-अध्ययन, स्वतः करावयाचे अध्ययन, Self Study.
101. ज्ञान: माहिती, ब्लूमने मांडलेल्या शैक्षणिक उद्दिष्टांपैकी ज्ञानात्मक क्षेत्रात मांडलेल्या उद्दिष्टांच्या श्रेणीतील प्रथम स्तरावरील उद्दिष्ट, माहिती, knowledge

संदर्भ साहित्य सूची

- अकोलकर, ग. वि., (१९८९), 'महाराष्ट्रातील शिक्षणाची वाटचाल' (१९५० ते १८७४), श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे ३०. आपटे, वा. गो., (१९३२), 'मराठी शब्दरत्नाकर', वरदा बुक्स, पुणे.
- बापट, भा. गो., (१९७७), 'शैक्षणिक प्रश्न आणि महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विकास', व्हीनस प्रकाशन पुणे ३०.
- भगत, रा. तु., (१९९४), 'उषःकाल उद्याच्या शिक्षणाचा', चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर.
- भार्गव, महेश, (१९९२), 'आधुनिक मनोवैज्ञानिक परीक्षण एवं मापन', भार्गव बुक हाऊस, राजा मण्डी, आगरा ०२.
- भिताडे, वि. रा., (१९६८), 'शैक्षणिक संशोधन पद्धती', नूतन प्रकाशन, पुणे ३०.
- दांडेकर, वा. ना., (१९६८), 'शैक्षणिक मूल्यमापन', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे ३०.
- देशपांडे, उपासनी, पाठक, (१९९४), 'मूल्यनिर्धारण आणि मूल्यमापन', कुलसचिव, य.च.म.मु.वि., नाशिक.
- जगताप, ह. ना., (१९९२), 'शिक्षणातील नवप्रवाह व नवप्रवर्तन', नूतन प्रकाशन, पुणे ३०.
- कदम, चौधरी, (१९९२), 'शैक्षणिक मूल्यमापन', नूतन प्रकाशन, पुणे ३०.
- कुलकर्णी, कुलकर्णी, (१९८७), 'नवे शैक्षणिक मूल्यमापन आणि संख्याशास्त्र', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे ३०.
- मुळे व उमाळे, (१९८७), 'शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे', महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर.
- पारसनीस, न. रा., (१९९५), 'शिक्षकांचे प्रशिक्षण', नूतन प्रकाशन, पुणे ३०.
- पाटील, लिला, (१९८५), 'आजचे शिक्षण आजच्या समस्या', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे ३०.
- पाटील, प. ग., (१९८८), 'शिक्षणशास्त्र परिभाषा कोश', भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- पवार, ना. ग., (१९९१), 'भारतीय शिक्षणातील विचारप्रवाह', नूतन प्रकाशन, पुणे ३०.
- सोहोनी, शं. कृ., (१९९३), 'शैक्षणिक टिपाकोश', हिंदुस्थान मुद्रणालय, पुणे.
- वर्मा, उपाध्याय, (१९८२), 'शैक्षणिक एवं व्यावसायिक निर्देशन', विनोद पुस्तक मंदिर.

उपासनी, कुलकर्णी, (१९८७), 'नवे शैक्षणिक मूल्यमापन आणि संख्याशास्त्र', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे ३०.

Bloom, B. (1956), : 'Taxonomy of Education objectives', New York : David mackay.

Chauhan, D. S., (1972), 'A Study of University Examination In Dave, R. H. and patel P.M. Educational Evaluation and Assessment', New Delhi, NCERT.

Deshpande, P.M., (1981), 'Examination Reforms, 'Registrar, University of poona, Pune – 7.

Deshpande, Upasani, Pathak, (1993), 'Assessment and Evaluation', Registrar, Y.C.M. Open University, Nashik.

Duncan, Harris and Charis, Bell, (1986), 'Evaluation and Assessing for learning', Kogan Page, London, Nichols Publishing Company, New York.

Giriraj, Kishore, (1971), 'Collective Use of Unfair Means', In Inter University of India and Ceylon, Examination in higher education : Report of a seminar, New Delhi.

Guptam, A.K., (1975), 'Examination Reforms : Direction, Research Implication', New Delhi, Sterling.

Harper, Harper, (1992), 'preparing Objective Examination-A handbook for Teachers Students and Examiners', Prentice Hall of India Private Limited, New Delhi 01.

Harper, Misra, Gupta, (1976), 'Research on Examinations In India', National council of Educational Research and Training, New Delhi 64.

Joseph, D. T., (Officer on Special Duty) 'Conduct of Examinations', Association of Indian Universities, New Delhi-02.

Mishra, N.L., (1986), 'Central Evaluation : A time saving device' Journal of Educational Planning and Administration, NIEAPA, Vol. I, No. 1.

Mishra, N.L., (1986), 'Evaluation Methodology in Distance Education System A Practical Approach', University News.

Mishra, N.L., (1987), 'Management of Examination Record', University News, may 4.

Mishra, N.L., (1986), 'Monitoring : Its Role and Mechanics in Examination Management-I, II, III', University News.

Mishra, N.L., (1988), 'Organization and management of University Examination;', National, Delhi.

Mishra, N.L., (1987), 'student's, Service Centre : A Blue Print, University News, 16.

Natarajan, V., 'Computer In Examinations', Association of Indian Universities, A.I.U. House, New Delhi-02.

Natarajan, selvraj, (1983), 'Examination Reforms in Universities', Gandhigram Rural Institute (Deemed University) Gandhigram 624302.

National Policy of Education : Programme of action, ministry of Human Resource Development. (1986) Govt. of India.

Pande, Kundley, (1987), 'Abstracts of Doctoral Researches in Education', Secretary, Shikshan Sameeksha Mandal, Nagpur-12.

Saraswati, L.S., (1974), 'Examinations Reforms : an analysis of reforms suggested by UGC', Education Quarterly, 26 (I).

Sharma, J.N., (1977), 'Examination Reforms, UGC plan of Action', University', News, 15 (4).

Singh, Amrik, (1977), 'Monograph on Internal Assessment for Universities', Association of Indian Universities, Kriti Nagar, New Delhi-15.

Taylor, H.J., (1962), 'An Examinations in Examiners, A Study of Reliability of Examination Marking', Journal of the University of Gauhati, 13.

Upasani, N.K., (1986), 'Examination Reforms at S.N.D.T Women's University, Bombay.

Band, B.H., (1993), 'A critical Study of Assessment System in Colleges of Education', Diss. Amaravati University.

Dabir, P.M., (1984), 'A critical Analysis of the marks at the B.Ed. Examination to study the Trends and Reliabilities of the Assemen' Diss. Nagpur, University.

Dater, V.V. (1984), 'Development of an Achievement Test in Educational Psychology for B.Ed., (Marathi medium) Students and Preparation of a Question Bank', Diss. Kanpur University.

Patil, N.P., (1998), 'A Comparative Study of the Assessment of Pupil Teachers performance in the colleges of Education Affiliated to Different Universities in Maharashtra with a view Evolving Uniform Pattern of Assessment', Diss. Pune University.

Takawale, R.G., (1994), 'Examination Reforms', Paper Presented at AIU.

University Grants Commission, (1969), 'Examination Reforms-A Plan of Action', New Delhi.

University Grants Commission., (1975), 'Recommendation of Zonal workshop on Examination Reforms (A follow-up study of the plan of action), New Delhi.

Association of Indian Universities., (1987), 'Monograph on Question Banking in English Language and literature', Research cell, A.I.U., New Delhi.

* * * * *

